

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МИСІУНИК
VII-VIII

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 7-8 (209), July-August, 1965, Vol. XVIII

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N.1., Tel.: NORTH 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1965 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	3 ф. 10 ш.	2 фунти	1 фунт	7 ш.
Австрія	150 ш.	80 ш.	45 ш.	15 ш.
Аргентина	450 пезів	250 пезів	125 пезів	45 пезів
Бельгія	300 б. фр.	160 б. фр.	90 б. фр.	30 б. фр.
В. Британія	2 ф. 10 ш.	1 ф. 5 ш.	15 ш.	5 ш.
Канада	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
США	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
Німеччина	25 н. м.	15 н. м.	7,50 н. м.	2,50 н. м.
Франція	30 фр.	16 фр.	9 ф. фр.	3 ф. фр.
Швеція	30 кор.	16 кор.	9 кор.	3 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London, N.1.

Визвольний ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 7-8 (209) ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ, 1965 Річник XVIII (XII)

З М І С Т VII-VIII К Н И Ж К И

— НА ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І НАРОДУ	723
Лев Орлигора: ДІЛИ І ПАНУЙ	729
Проф. В. Чапленко: ЗАВДАННЯ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ НА ЧУЖИНІ	736
Д-р В. Трембіцький: ПРОБЛЕМА САМОСТІЙНОСТІ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ МОСКОВСЬКОЇ І КИТАЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ	752
Проф. Григорій Ващенко: ОСНОВНІ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ СОВЕТСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ І ШКОЛИ (продовження, 4)	763
Проф. Михайло Б. Ждан: ДРУГИЙ НАПАД ТАТАРІВ НА УКРАЇНУ (закінчення, 3)	775
Проф. д-р Вадим Щербаківський: ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (продовження, 7)	788
Проф. Микола Величківський: СУМНІ ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ У 1941—1944 РОКАХ (продовження, 6)	801
Д-р Дмитро Куликовський: У ЧИСТИЛОВІ (Спогад, закінчення, 2)	810
Інж. Лев Биковський: ПОСТАТЬ БУРЕВІЙНИХ ЧАСІВ (Спогади про Станіслава Корвина-Павловського)	817

П о е з і ї

Левко Ромен: ПОГРІМ'Я — 824. * О. Рань: МРІЙНІСТЬ; ВОРОН; ТАЄМНИЦЯ; КІНЬ — 825-827. * Лариса Мурович: КАРПАТСЬКІ ГОРИ; РІКА І МОРЕ — 828. * Андрій Гайдамака: ЛИСТ — 829.

Іван Ліпа: ДО П'ЯТОГО КОЛІНА (новеля)	830
" " : СІМ БРАТІВ (новеля)	837
Валентин Сімянцев: »ВПЕРЬОД БЕЗ СТРАХА І СОМНЕНІЙ«	842
Д-р Микола Аркас: КОРОТЕНЬКА ІСТОРІЯ ОДНОГО ЖИТТЯ (Із спогадів)	844
Петро Північний: ПАНТЕРА ГЕНРІЕТТИ (оповідання)	848
М. П. Крілик: ЛЕТЯЧЕ (До історії українських сіл)	855
Міг Іван Боднарук: ТРАГЕДІЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ (Історична пригадка)	864
— МЕРТВА ЗАЛІЗНИЦЯ (Там, де кров в'язнів текла-червоніла)	868
Відгуки і критичні зауваження	

Протопресвітер С. М.: ЗАУВАЖЕННЯ ДО 43-ГО РОЗДІЛУ СПОМИНІВ ПРОФ. М. ВЕЛИЧКІВСЬКОГО	878
Степан Гевак: З ЕПІЗОДІВ МИНУЛОГО	881
Іван Світ: »АК'Ю« — КИТАЙСЬКА НОВЕЛЯ	889

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

— З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ (Хроніка) 893
В калейдоскопі світу:

О. А.: ДУМА ПРО МАРУСЮ ВОГУСЛАВКУ 898
Є. Ш.: ЛЕГЕНДА ПРО ПОЛІСЬКЕ МОРЕ 901
Г. Б.: КАЗКОВІ ПЕЧЕРИ В УКРАЇНІ 902
— ІМПЕРІЯ ІНКІВ (з еспан. переклав О. Буній) 905
Л. С.: ЗАГАДКОВІ ТАЄМНИЦІ 909
— ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» 911

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Folksham Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

СПА:

H. Cebrij
303 E. 8th St.,
New York 9, N.Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia 15, Pa.

ФРАНЦІЯ

Boris Witochynsky
15, Rue Guy Môquet,
Paris 17.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 7/6 шіл. (анг.) або 1 дол. 50 центів. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

НА ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І НАРОДУ

З ініціативи Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Канаді 6-го червня ц. р. відбулася в Торонті наукова Конференція-Маніфестація працівників української культури, що живуть на теренах Північної Америки.

Конференція відбулася під кличем: *«На захист української культури і народу»*. Брало в ній участь понад півтисячі культурних діячів і працівників.

Конференцію проводив проф. д-р Є. Вертипорох, голова НТШ у Канаді. До Президії обрано: письменника Уласа Самчука, ген. Миколу Садовського, ген. Олександра Кузьмінського, режисера і актора Михайла Тагаїва, оперного співака Василя Тисяка, мистця-малюра Івана Кубарського, скульптора Михайла Черешньовського і мистця-малюра Михайла Дмитренка. Секретарювали: ред. Іван Вараниця, д-р Степан Галамай і д-р Степан Росоха.

На цій науковій Конференції-Маніфестації прочитано кілька рефератів, що з'ясовували сучасний стан української науки, культури і Церкви в поневоленій Україні як і сучасне політичне становище українського народу, а саме: «Українська державність і боротьба Росії проти неї» — д-р Матвій Стахів (дійсний член НТШ), «Московський геноцид» — проф. Лев Шанковський (член НТШ), «Положення української жінки і дитини в ССРСР» — мгр Ірена Пеленська (член НТШ), «Українська молодь в ССРСР» — д-р Михайло Кушнір (член НТШ), «Українська Католицька і Українська Православна Церкви в Україні» — проф. д-р Григор Лужницький (дійсний член НТШ), «Українська наука в ССРСР» — проф. д-р Микола Чировський (дійсний член НТШ), «Злиття націй в ССРСР» — ред. Вячеслав Давиденко (член НТШ), «Українська література в ССРСР» — проф. д-р Богдан Романенчук (член НТШ), «Соціалістичний реалізм у літературі й мистецтві» — д-р Богдан Стебельський (член НТШ).

Конференція зробила наступні ствердження і висновки:

— Українську Самостійну Державу зліквідувала Москва силами своїх окупаційних військ;

— Т. зв. УССР насправді не є Українською державою, а виключно параваном, за яким стоїть московський державний апарат, що продовжує ліквідувати не лише державні традиції українського народу, а також, рівночасно, розбудовує ідеї однієї держави ССРСР, однієї спільної батьківщини для всіх народів, з її столицею Москвою, з тотожною до ССРСР назвою Росія, не тільки поза межами ССРСР, а й все частіше і всередині в імперії;

— Шлях на якому розвивається московський державний імперіалізм, є формою жорстокого насильства;

— Московська імперія в минулому і сучасному здійснюється засобами народовбивства. Засіб геноциду стосує Москва безперервно, і в час миру, і в час війни. Московський терор не має собі рівного в світі, бо він постійний, систематичний і підступний. Починаючи від воєнних погромів через переселювання населення, голодові облоги, концентраційні табори та тюрми, московські окупанти постійно обнижують численність і природний приріст поневолених народів і через примусову асиміляцію підносять відсоток власного населення в імперії;

— До своєї погубної мети змагають московські окупанти також через руйнування родини, як основної клітини кожної нації, при чому пляново перевантажують фізичною працею жінок і дітей поневолених народів;

— Соціальні умови населення, зокрема в Україні, пляново допроваджені до стану кріпацтва, щоб економічно використати Україну, і то руками того ж таки поневоленого народу;

— Дальшим засобом послаблення українського народу є злочинна політика Москви відносно української молоді. Плянове виселювання молоді з України та спрямовування її в усі терени СРСР, нібито з метою загосподарення економічно відсталих територій, має за завдання позбавити Україну найбільш вітальних біологічних елементів, щоб їх засимілювати в мовно і культурно чужому середовищі.

Наслідком вищез'ясованих злочинних плянових заходів Москви — український народ упродовж останнього століття зазнав таких жахливих утрат мільйонів людей, що замість природного подвоєння свого числа в пропорції до зростання інших народів, зокрема своїх сусідів, виказує постійне зменшування свого числового стану.

Але Москва не обмежується тільки фізичною ліквідацією українського народу. Вона намагається знищити його також духово.

— Москва ліквідувала Українські Церкви і переслідує українське духовництво та вірних. Мученичею смертю згинули митрополити, архієпископи і єпископи Українських Церков, і священники, майже поголовно. Деякі з них ведуть свою працю тільки підпільно, в умовах катакомбного християнства;

— Подібної долі, як Церква, зазнала українська наука, література і мистецтво. Під московським ярмом не існує ніяка свобода ні для індивідуального, ні для національного розвитку людини. Москва знищує кожного, хто самостійно думає, працює і творить згідно з правдою свого народу і цю працю обстоює;

— З допомогою т. зв. соціалістичного реалізму Москва перетворила науку, літературу і мистецтво та критику в пропагандивний апарат, при допомозі якого намагається створити т. зв. людину комуністичного суспільства. Ця людина — це продукт злиття націй, до якого прямує система московського більшовизму, що прагне зрусифікувати поневолені народи засобами «міжнаціональної» російської мови, нового шкільного закону про вибір батьками мови навчання своїх дітей у школах, через переміщення народів і творення багатонаціональних республік, в яких, крім московської, ніяка національність на жодній території не творила б більшості населення.

Стверджуємо, що Москва не може провести своєї «внутрішньої перебудови», будучи в стані війни з країнами Заходу чи хоч би в стані т. зв. холодної війни. Тому, щоб виграти час для здійснення своїх внутрішніх плянів, Москва накидає «мир» та «співіснування» за кордоном. Знаючи, що справжній мир є метою Заходу, Москва намагається тим коштом заткнути уста правді у вільних країнах світу відносно її злочинів у сфері її володінь. Ця «коекзистенція» характеризується також формою т. зв. «культурного обміну». Цю форму використовує Москва щодо української еміграції, висилаючи українських письменників, мистців і учених, щоб однобічно на терені еміграції інфільтрувати її, розсварити та поділити. Москва намагається таким способом посіяти міжусобиці в рядах еміграції, щоб еміграція, зайнята самопожиранням, відвернула свою увагу від злочинів Москви в Україні, щоб забула про своє післанництво — стояти на сторожі прав українського народу і допомагати йому в боротьбі за державну самостійність.

Ми не тільки стверджуємо злочини Москви, а й рівночасно стверджуємо боротьбу українського народу в Україні різними, йому доступними, формами.

І тому —

бувши на допоміжному фронті тієї боротьби та користуючись повною свободою слова, ми не тільки протестуємо проти зlodіянь московських окупантів, а й закликаємо до спротиву Москві всю українську самостійницьку еміграцію. Закликаємо її до єдності на принципах української незалежної від Москви державницької політики, української культури та духовости взагалі.

Тому що

самостійна думка і творчість українського народу, в прихованих їх формах в Україні, може вільно розвиватися на еміграції, де в умовах свободи може продовжуватися перервана нитка культурної творчости народу.

— Наше завдання на еміграції зберігати природну й органічну лінію розвитку української культури, щоб на її базі плекати і розвивати духовий клімат для національного світогляду, що ідейно наснажує український народ у боротьбі за самостійність і державність.

— Наше завдання на еміграції творити найкращі моральні та матеріальні умови для розвитку самостійної української науки, літератури і мистецтва, щоб діячі української культури могли розгорнути фронт боротьби з московським наступом на духове існування українського народу, його культурну самобутність та історичну минувшину, з її літературою і мистецтвом.

— Працівники української культури на еміграції, об'єднані ідеалами української духової самостійности та боротьбою за державність народу, повинні створити *Культурний Центр*, який інспірував би та мобілізував би український культурний світ на еміграції до тих завдань, що стоять перед кожною нацією, яка бажає жити, розвиватися і творити духові цінності для повного самовиявлення.

— Одним з перших завдань такого Центру повинно б бути протидіяння процесам ворожої окупації в серцях і мозках українських людей; проти-

діяти треба науковими методами та аргументами, літературними і мистецькими творами, пресою та конференціями.

Московському наступові за кордоном у формі «культурного обміну» маємо протиставити широку акцію роз'яснювання методів московської облуди, що прикривається акціями т. зв. «мирної коекзистенції» і т. п. Вважаємо, що тільки глибоке вивчення справжнього стану московської окупації дасть нам дійсний образ положення українського народу на рідних землях, а його боротьба за самостійність — правильний шлях допоміжної ролі української еміграції, до якої вона є покликана.

Не дозволюмо, щоб наслідком московських затій послабилась боротьба української еміграції, яка в історичних умовах кожної поневоленої нації є вільними устами народу і свободним висловом його ідей, коли терором змушений мовчати великий і волелюбний народ.

*

Наукова Конференція-Маніфестація діячів і працівників української культури, що живуть на теренах північної Америки, підготована Діловим Комітетом, що був утворений Ініціативним Комітетом, в склад якого входили десятки церковних достойників, визначних культурних і громадських представників. Внизу подаємо список членів Ініціативного Комітету, як документ, який яскраво показує солідарність української еміграції в обороні українського народу, української культури й науки, що їх нещадно винищує наш лютий ворог — московсько-большевицький окупант.

Ініціативний Комітет

Петро Андрусів, мистець-маляр.
Д-р Осип Андрушків, професор математики, дійсний член НТШ.
Галина Андреадіс, оперна співачка.
Олекса Бабій, письменник.
Мір Павло Баб'як, бібліотекар.
Марта Кравців-Барабаш, піаністка.
Д-р Микола Богатюк, професор економії.
Мір Михайло Боровик, бібліотекар, член НТШ.
Юліян Буцманюк, мистець-маляр.
Іван Вараниця, журналіст.
Богдан Василюшин, мистець-маляр.
Д-р Євген Вертипорох, професор хемії, голова К. НТШ і ген. секр. ГР НТШ.
Д-р Степан Галамай, професор економії, журналіст.

Марія Гарасовська-Дацишин, мистець-маляр.
Михайло Гікавий, журналіст.
Д-р Степан Горак, проф. історії.
Богдан Гошовський, письменник.
Вячеслав Давиденко, журналіст.
Іван Денисенко, мистець-маляр.
Микола Денисюк, видавець.
Михайло Дмитренко, мистець-маляр.
Д-р Мирон Дольницький, педагог.
Володимир Душник, журналіст.
Роман Завадович, письменник.
Іван Задорожний, диригент.
Дарія Ємець, мистець-маляр і хореограф.
Євген Івашків.
Д-р Іван Іваницький, кінорежисер.
о. Семен Їжик, журналіст.
Мір Василь Кардаш, диригент.
Іван Кейван, мистець-маляр, член НТШ.

- Анна Франко-Ключко, письменниця.
Інж. Михайло Когут.
Мітр Петро Колісник, бібліотекар.
Діма Комілевська, письменниця.
Мітр Олександра Копач, літературознавець і педагог.
Інж. Михайло Кравців, мистець-маляр.
Галина Кузьма, мистець-маляр.
Любомир Кузьма, мистець-маляр.
Теодор Курніта, професор-лінгвіст, письменник.
Д-р Роман Кухар, професор-лінгвіст, письменник.
Антін Кущинський, журналіст.
Д-р Богдан Кушнір, професор-музиколог.
Д-р Михайло Кушнір, мистець-маляр, журналіст.
Володимир Ласовський, мистець-маляр.
Д-р Юліян Лисяк, мовознавець, член НТШ.
Д-р Лука Луців, літературознавець, дійсний член НТШ.
Антін Малюца, мистець-маляр.
Інж. Володимир Мацьків, дійсний член НТШ.
Мітр Олександр Масляник, член НТШ.
Ія Мацюк, оперна співачка.
Любомир Мацюк, оперний співак.
Петро Мегик, мистець-маляр.
Мітр Микола Мельник, член НТШ.
Мітр Теодор Михайлівський, член НТШ.
Д-р Петро Мірчук, публіцист.
Михайло Мороз, мистець-маляр.
Василь Мудрий, журналіст, дійсний член НТШ.
Д-р Володимир Нестерчук, письменник.
Ірина Нестерович, мистець-маляр.
Мітр Володимир Ничай, журналіст.
Олекса Омельський, композитор.
Михайло Осінчук, мистець-маляр.
Петро Осташ, скульптор.
Богдан Паздрій, автор і режисер.
Семен Підгайний, письменник.
Володимир Радзикович, літературознавець.
Лев Рейнарович, оперний співак.
Д-р Степан Росоха, журналіст.
Інж. Борис Рудик, член НТШ.
Богдан Савчук, мистець-маляр.
Павло Савчук, письменник.
Зенон Саган, професор історії.
ген. Михайло Садовський, редактор історичних видань.
Улас Самчук, письменник.
Богданна Сидор-Чарторийська, радіодиктор.
Петро Сидоренко, мистець-маляр.
Мітр Юрій Сидорович, педагог.
Д-р Олександр Соколишин, ст. бібліотекар.
Мітр Михайло Сосновський, журналіст.
Д-р Богдан Старух, економіст.
Проф. д-р Матвій Стахів, дійсний член НТШ.
Д-р Богдан Стебельський, мистець-маляр.
Д-р Василь Стецюк, професор-філолог, дійсний член НТШ.
Юліян Тарнович, письменник.
Омелян Теліжин, мистець-маляр.
Інж. Юрій Тис-Крохмалюк, письменник.
Д-р Василь Тисяк, оперний співак.
Іван Фіта, журналіст.
о. Петро Хомин, журналіст, член НТШ.
Леся Храплива, письменниця.
Віктор Цимбал, мистець-маляр.
Михайло Черешньовський, скульптор.
Д-р Микола Чировський, професор економії.
Інж. Юрій Чорнодоля, член НТШ.
ген. Павло Шандрюк, дійсний член НТШ.
Лев Шанковський, історик, публіцист.

Володимир Шашаровський, автор і режисер.

Д-р Петро Шкурат, педагог.

Микола Шрамченко, мистець-маляр.

Інж. Павло Штепа, журналіст.

Мір Дмитро Штогрин, ст. бібліотекар.

Ірина Шумська-Мороз, мистець-маляр.

І. Юрченко, педагог.

Інж. Зенон Яковський, член НТШ.

Архiepіскоп УПЦ Владика Генадій, Чикаго.

Архимандрит УПЦ О. Новицький, Чикаго.

Протопресвітер Федір Білецький, Чикаго.

Д-р Микола Аркас, письменник.

Володимир Баляс, мистець-маляр.

Базюк Степанія, інженер.

Баб'як Павло, педагог.

Голяш Степан, журналіст.

Д-р Городиловський Юрій — голова Комітету Оборони Українських Традицій (Чикаго).

Мір Михайло Дужий, юрист.

Мір Гой Петро, бібліотекар-публіцист.

Д-р Кажно Катерина, викладач на Чикагському університеті.

Мір Ковальський Михайло.

Кульчицький Микола.

Комаринський Ярослав.

Д-р Кобилецький Роман.

Куриленко Леся, піаністка.

Курдидик Ярослав, журналіст.

Лисяк Олег, письменник.

Проф. Повалячек Іван, композитор і диригент.

Стефанів Наталія, педагог.

Д-р Тесля Іван, дійсний член НТШ.

Д-р Чеховський Ілля.

Проф. д-р Шутка Антін.

Федорів Михайло, композитор, диригент.

Чічка-Андрієнко Калина, викладач і піаністка.

Проф. д-р Єндик Ростислав, ректор УТГІ, дійсний член НТШ (Мюнхен), привітання і вислови солідарності.

Почесна Президія

Митрополит Української Греко-Православної Церкви в Канаді, Блаженніший Іларіон.

Митрополит Української Католицької Церкви в Канаді, Високо-преосвященніший Кир Максим.

Єпископ Едмонтонської Дієцезії Української Католицької Церкви, Преосвященніший Кир Ніль.

Єпископ Торонтської Дієцезії Української Католицької Церкви, Преосвященніший Кир Ізидор.

Достойний сенатор проф. д-р Павло Юзик.

Достойний сенатор Іван Гнатишин.

Достойний Іван Яремко, міністер і секретар Онтарійського провінційного уряду.

Достойний Михайло Старчевський, посол до Федерального парламенту Канади.

Проф. д-р Лев Добрянський, голова УККА.

Проф. д-р Смалъ-Стоцький, президент ГР НТШ і голова А. НТШ.

Проф. д-р Костянтин Біда, голова Славистичного відділу Оттавського університету.

Проф. д-р Ярослав Пастернак, професор УВУ.

Улас Самчук, письменник.

Михайло Черешньовський, скульптор*.

*) Див. Додатковий список, стор. 897.

Лев Т. ОРЛИГОРА

ДІЛИ Й ПАНУЙ

»Одним словом: комуністи всюди підтримують усякий революційний рух, спрямований проти існуючого суспільного і політичного ладу« (*»Комуністичний Маніфест«*, К. Маркс, Ф. Енгельс).

Ще в давні часи історії людства відбувалася боротьба за душу людини. Один релігійний світогляд племені (інтуїтивно, інколи підсвідомо) прагнув покорити світогляд іншого племені. Щоправда, ця боротьба відбувалася не шляхом зрівноваженої дискусії чи магічних намовлень, а фізичним (у багатьох випадках кривавим) насильством. Підкорене плем'я, утративши свій самобутній (протягом довгих віків витворений) світогляд, переставало існувати: воно духово само для себе вмирало, прийнявши чужу іноплемінну духовість, чужі ритуали і чужі способи життя. Клясичним прикладом може бути боротьба ватаги завойовника Куртеза проти племені Азтеків.

Тепер боротьба за душу народу чи людини прийняла інші форми і засоби. Появилися «законні» душолови. Вони ходять від хати до хати з метою (шляхом спритного намовлення) підпорядкувати інтересам своєї секти ту чи іншу душу. І часом натрапляють на спротив, а інколи мають успіх. Тепер торгівля людьми вже не в моді, і майже в усіх кутках нашої земної плянети заборонена законом: минулися ті часи, коли брати могли продати свого рідного брата Іосифа в єгипетську неволю. Одначе, всюди визнане полювання за душами людськими: воно поплатне і зручне, бо хто має у своєму розпорядженні душу людини, той фактично розпоряджається думками людини, її енергією і навіть життям. І це полювання практикують місіонери окремих сект різних «інтернаціональних» лжерелігій. Особливо пропагандисти московського комунізму нишпорять по різних закутках Азії і Африки, виконують роль професійних місіонерів комунізму, спритно проповідують віру в догму «апостола» Леніна і його духового учителя-патріарха Карла Маркса.

Перш за все такий місіонер має щось обіцяти. Червоні місіонери ленінського культу, наприклад, обіцяють пишний рай «загірної комуни», сектантські місіонери обіцяють або душевний спокій (вічну нірвану), або постійне перебування у раю, де не буде ні холоду, ні гарячі, ні хвороб, ні смерті. Примітивні люди живуть імпульсами, велике значення у них має уява про казкове щастя. Вони люблять розсолоджувати свою душу овочами, яких вони не мають у житті. Одначе, щоб здобути той чи інший «сектантський рай», треба не тільки стати послухним членом тієї чи іншої секти, а й сліпо (коли треба) відстоювати її інтереси, матеріально збагачувати.

Сьогодні ми стали свідками народження «червоної ериси»: появилось два комунізми. Пекін очолює східний комунізм, що має всі атрибути ортодоксального націонал-комунізму. Москва очолює західний комунізм і каже, що тому, що «апостол» Ленін перебував у Москві, то вона, «матушка Москва», має бути «вічним містом» світового комунізму — «красним пупом», навколо якого (як мухи навколо лялечки) мають сателітами кружляти комуністичні партії різних народів світу. Хто цієї «святої догми» не визнає, той стає червоним еретиком-реакціонером. І такого «еретика» не палять привселюдно на майданах, як це було в часи середньовіччя, а нишком-тишком затягають його в темний підвал МГБ, і там промивають йому мозок (для промивання душі й мозку тепер існують найбільш досконалі електронічні апарати, що паралізують не тільки нерви, а й нервові розгалуження — дендрити і аксони). Після такого «промивання мозку» людина (в повному розумінні цього слова) перестав бути людиною — перетворюється у двоноге бидло, що має очі і не бачить, має вуха і не чує, має мозок і не реагує.

Роздор між Пекіном і Москвою не посіяний тільки суперечками про ортодоксальність ритуалів (опрісники чи кислий хліб). Існують суворі логічні факти. Мао Тсе-Тунг твердить, що діти китайського народу хочуть мати кусень хліба, сотки мільйонів китайців живуть без сніданку тому, що білі московські царі забрали від китайців величезні простори «правічної китайської землі». Москва каже китайцям: ми вам даємо Леніна і його «целомудренну науку». Україна дає вам щороку чотириста мільйонів карбованців, як дар для червоних товаришів Китаю — тіштеся і не порушуйте справи Приамур'я та інших «священих земель матушки Росії».

Вічно самотність і оригінальна китайська голова твердить, що Маркс і Ленін у своїх творах описували про життя чуже і незрозуміле для китайських обставин життя. Світогляд Леніна формувался в обставинах чужих для Китаю, а твори «апостола» Леніна писані чужою, для китайців незрозумілою мовою, і Ленін, який не знав душі китайця, не може бути духовним батьком Китаю. Китайці достойні мати свого національного Леніна в особі Мао Тсе-Тунга, і президент Китайської Академії Наук, академік Го Мо-жо говорить: «Висновки Леніна не підходять до наших умов, до умов Китаю і всього Сходу. Праці Мао Тсе-Тунга наші мовою, практикою і висновками з цієї практики. Вони геніальні, яскраві, рідні кожному китайцеві, кожному представникові пригноблених націй».

Сьогодні вже багато комуністичних партій різних народів світу мають більші симпатії до Пекіну ніж до Москви. Чому? Тому, що місіонери пекінського комунізму всім народам Азії, Африки, навіть і Європи кажуть таке: Не творіть комунізму на зразок Москви, бо ви не москалі, не творіть комунізму і на зразок Китаю, бо ви не китайці. Творіть комунізм африканський, коли любите Африку і є її синами. Творіть комунізм азійський. «Тисячі рож мають право рости під сонцем і незалежно розвиватися» (Мао Тсе-Тунг). Московські комуністи, це одягнені в царські пагони шовіністичні банди царя, що — прикриваючись гаслами інтернаціоналістичного комунізму — проповідують політику своїх царів-агресорів, і не тільки проповідують, а й усіма засобами поширюють імперію царя Миколи.

Ще ніколи московський комунізм не переживав такої ідеологічної і моральної кризи, як у наші дні. Нині Пекін передає радіомовлення навіть українською мовою і закликає українців до спротиву московському імперіалізму... Ось так «братні» два великі народи — «русский» і китайський, — що йдуть під прапором Леніна, самі розкривають правдиве обличчя московського і китайського комунізму.

Москва затривожена, але свою тривогу дипломатично маскує і, як потюпаючий, що хапається за соломину, зосереджує свою хитро-лисячу увагу на українські «націоналістичні гнізда», що розкидані по різних країнах світу. Вона з тривогою дивиться, що в містах Канади і США 22-го січня на ратушах майорять національні прапори України, як священний символ протесту проти червоного і білого московського імперіалізму. Проголошений і Тиждень Псневолених Москвою Народів. Українська політична еміграція уже здобула багато прихвильїв у конгресі та сенаті США. Губернатори окремих стейтів США виразно підкреслили свою симпатію до українського визвольного руху. Діфенбейкер, бувши у свій час прем'єр-міністром Канади, в Об'єднаних Націях прилюдно запитав Москву (одночасно звертаючись до сумління народів Світу), як довго вона буде тримати свої окупаційні війська на території волюбного українського народу? Окремі сенатори-українці, українці-мейори міст, дорадники при уряді Айзенгауера, сотисячні демонстрації української народної маси під час відкриття пам'ятників Шевченкові у Вашингтоні та Вінніпезі, активізація української проблеми на міжнародних форумах і т. д. — все це, разом узятє, наелектризуює опінію західного світу не на користь Москви, а проти неї. І коли це все діється? У час холодної війни!

І Москва зрозуміла, що єдиний вихід для неї ось який: зробити так, щоб українська політична еміграція утратила національно-моральний престиж представників визвольної справи України, і щоб стояла під тиним політичної проституції. Треба на зеленій траві могил Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Степана Бандери посіяти абсурд безплідного політиканства для політиканства. Треба розсолодити сантимальну душу еміграційного «малороса» традиційним рушничком, романсами гуцулки Марічки, пишними шаварами козацької гопакоманії і патріотичними, на експорт, віршами поета Коротича, спритними жонглюваннями червоного еквілібриста-дипломата Кочубея, місіонерською групою комуністів-душолівів, очолених товаришкою Колосовою.

І тоді національний фронт української еміграції покаже тріщину. Ті, що будуть проти «культобміну», ударять нас по руках і скажуть, що на наших руках є кров закатованих синів України. Ті, що підтримають із нами «культобмін», нападуть на тих, що вдарили нас по руках, а ми їм допоможемо, п'ючи з ними «культ- і коктейл-обмін». «Розділяй і пануй!» — це найкращий спосіб боротьби проти українських племен, перевірений на досвідах тих, що залишили українських політиків на стільцях традиційних бовдурів. Ленін, що успадкував від батьків рафіновану хитрість монголоїда, учить, що за всяких обставин цінні услуги комуністам (очевидно, московським) повинні давати «служащие и чиновники не только

по фабричной, но и по почтовой, железнодорожной, таможенной, дворянской, поповской и всякой другой части, вплоть даже до полицейской и придворной» («Что делать?», Москва, 1961, стор. 122). І для досягнення цієї мети не треба перебирати жодними засобами.

«Апостол» Ленін, як бачимо, радить використати всі засоби. І хоч піїт Тичина горланить, що треба «всіх панів до 'дної ями!», то перед тим, як кинути «пана» до ями, його необхідно використати. Треба використати навіть поліцаїв, «попів», поштових урядників, усіх тих, які хочуть бути використаними. Очевидно, московські большевики вірні цій ленінській догматиці. «Чинovníкiв» і «придворних» мають вони й сьогодні на Заході при урядах президентів. Саме ті «чиновники» мають зробити висновок в спінії західних урядових кіл, що українська політична еміграція ненадійний воїн у боротьбі проти Москви. Чому? Ось, мовляв, факти: визначні культурні й політичні діячі української еміграції, які ще вчора в таборах переміщення (ДеПі) обкидали камінням представників ССРСР, сьогодні (отримавши американське чи канадське громадянство) вгощають їх на американській землі, спільно п'ють із ними «коктейл» під невинною вівіскою «культурного обміну». Влаштовують віча для висланників ССРСР, і в цих вічах беруть участь «поповской и всякой другой части».

Наприклад, якби почалася війна між ССРСР і США, то всілякі «культурні» припинилися б. Держава, що дбає про безпеку свого запілля, мала б ретельно виготовляти списки всіх тих своїх громадян, які учора втримували політично-культурний контакт із представниками ССРСР. Англосакси могли б на цей список не попасти, але попали б у першу чергу українці, як вчорашні громадяни ССРСР. Пригадаймо першу світову війну і одного греко-католицького архієпископа, що потрапив на список шкідливих для Канади людей тільки тому, що мав культурний обмін з Австрією. Багато наших ні в чому невинних гречкосіїв попали на список підозрілих людей тільки тому, що колись мали австрійське громадянство.

Сьогодні в храмі українського греко-православ'я (в колегії св. Андрія!) комуніст Коротич читає свої вірші. І всі були захоплені, бо вірші... патріотичні. Виникає питання: коли в окупованій москалями Україні можна писати українські патріотичні вірші, то значить, що москалі плекають дух українського патріотизму?! В такому випадку українська національна преса у вільному світі, яка пише, що в Україні переслідуються будь-які прояви розвитку українського національно-духового життя, подає фальшиві інформації... Докази? Ось поет Коротич, духові овочі якого так смакували за океаном наші земляки. Цим самим демонстрували, що комуністичні газети, які виходять у Канаді, «Українське слово» і «Українські вісті», мають слушність, а, напр., «Новий шлях» і «Український голос», що пишуть про переслідування в Україні, а одночасно захоплюються Коротичем, пишуть неправду... Як же вийти з цього морального болота?

Попробуємо зробити так, щоб у зраді не було зрадників. Поет Коротич написав поезію на замовлення політвідділу МГБ. Йому сказали, що він, як людина талановита, має випродувати таку поезію, щоб від неї могли

розкиснути, як смола на сонці, »націоналістичні пройдисвіти — слуги Волстріту«. Поезії ці маєш визуїзувати напам'ять, щоб був більший психологічний успіх. А коли маєш талант у відповідний час просльозитися, використай і ці свої здібності, бо вони особливо ефективно впливають на людей, що розгублені у мріях і журбі за рідною Вітчизною. Пригадаймо, що вбивцеві Б. Сташинському перед тим, як він отримав орден Червоного прапора, також були прочитані лекції самосугестії і психологічної обачности.

Чи з почуттям радости, а чи з почуттям огиди і глибокого душевного болю виконав наказ МГБ поет Віталій Коротич? Це його трагічна таємниця, і він міг би сказати про це тільки тоді, коли б мав відвагу вибрати волю і стоїтично розділити долю тих поетів, що відреклися советських орденів і білої булки та пішли на скитання із торбою за плечима...

І хто зна, чи не опинився поет Коротич у тяжкій, трагічній ситуації. Вільні духові раби оплескують невольного духового раба, щоб солодко усміхалася московська рожка. І навіть якби Коротич сказав: »Рятуйте! Поезію, яку я вам читав, я написав із наказу МГБ!«, то й тоді вийшло б так, що МГБ працює на користь України, коли пітам наказує розбуджувати патріотизм української людини? І органічно (як психологічний імпульс) могла б зродитися у Коротича огида до тих, що його вітали оплесками, і він міг би сказати: »Ви обдурені мною плачете, і я плачу, бо з наказу нашого спільного ворога обдуїв вас...« Ця ситуація нагадує розвиток української духової трагедії, яка тягнеться віками на нашій землі.

Якби українські емігранти зігнорували поета Коротича, то московсько-большевицька преса, мабуть, оголосила б, що українці — »слуги Волстріту« — не прийняли поета Коротича, залишилися вірними »псами іноземних розвідок« (О. Довженко). Коли ж советська преса оголосить, що »українські буржуазні націоналісти« захоплено вітали комуніста Коротича, то додадуть ремарку: цим вони продемонстрували, що їхня ідея банкрутує, сіє душевну охлялість і потребує свіжих духовних джерел — поезії комуніста Коротича.

Так чи інакше — т. зв. »культобмін« корисний для Москви, а не для української еміграції. Сьогодні на сторінках преси в СРСР роздмухується ненависть до української еміграції до меж біологічно-звіринного ошаління, і цією ненавистю напихається мозок молодого покоління в Україні. Але іншу політичну увертюру грає Москва для української еміграції: угощає нас цукерками у вигляді поезій Коротича, усмішок Вільде, мушкетерів Колосової і просить »згоди« та »братнього миру«...

Не мир і не злагода Москві потрібні, а приспання чуйности в рядах українського визвольного руху, осточортілий розбрат Чорної Ради і хитра провокаційна компромітація.

Пірсон, теперішній прем'єр-міністр Канади, тиснучи руку Діфенбейкерові, недавньому прем'єр-міністрові Канади, може, жартома сказати: »Джане, ти на слизкій дорозі. Ті, що тобі тиснуть руку, коли ти говориш проти СРСР, про визволення України, одночасно тиснуть руку висланникам СРСР, розділяючи з ними »культ-коктейл обмін«.

Не повірить Діфенбейкер? Дістане підтвердження фактів із советської амбасаді (очевидно, шляхом провокації). І чи не один наш приятель-чужинець мусів би в таких випадках сказати: «Як би знав, де впаду, то ще вчора поклав би там куль соломи...»

Є й такі наші земляки, що кажуть: хочеш робити революцію, проповідувати світогляд національного відродження України — їдь в Україну і не критикуй тих, що тут, за кордоном, шукають зв'язку шляхом «культобміну» із «сучасною» Україною. Овоч такої недорозвиненої мислі може родитися тільки в головах, що тужать за сантиментальними верболозами біля криниці батьківської хати і не мають елементарного уявлення про залізну принциповість політики і революційної гідності. Великий син Італії, Данте, перебуваючи на еміграції, більше любив Італію ніж ті, що вигнали його з Італії. Це саме можна сказати про сина Чехії, Масарика, сина України, Орлика, та багатьох інших. Ті, що не пішли з Орликом і лишилися у «Малоросії» під опікою батюшки-царя, грали роль денщика Шельменка: трохи для помазанника-царя Петра, і трохи для «Малоросії», «где всьо обіллѣям дишет, где течуть реки чище серебра!» Таку поезію можна читати і на вечорах «малоросійського культобміну». Можна й додати, що «великий руский писатель» Пушкін, перебуваючи в Україні, любив бавитися «с малоросійськими красними дівцями», і «кушал вареніки», а хіба ж це не честь для малоросійських чиновників?

І, нарешті, про новий словотвір «культобмін»? Хто, з ким і чим має обмінюватися, і чому? Напр., США і СРСР обмінюються дипломатичними нотами, спійнаними шпигунами і своїми технічними досягненнями, і роблять усе це з позиції взаємних вигод і взаємного недовір'я. І ось у таку, досить слизьку справу вплуталися і наші «реалітетники»: вони теж хочуть «обмінюватися» плодами своєї «політичної мудрости» і яблуками душевної ностальгії. І як до болю карикатурно-смішним виглядає цей «культобмін»! Не знаєш, кого шкодувати: чи тих, яким наказано дурити, чи тих, які козирають тим, що їх обдурено.

Наприклад, поет Яр Славутич не може свого твору «Гомін віків» продавати в книгарнях «вільного Києва» — «нельзя!» А Натан Рибак свій твір «Переяславська Рада» продає у книгарнях Нью-Йорку і Торонта, бо це — «культобмін». Леонід Полтава не може читати своєї поезії для студентів Київського університету, бо... «нельзя!» А ось Коротич, шляхом «культобміну», може читати свої поезії українським студентам за океаном... І так у безконечність можна ілюструвати т. зв. «культобмін».

«Добре, але треба мати зв'язок з Україною, бо загинемо!» — виправдуються еміграційні аранжери жалюгідного «культобміну». Ті, які живуть тільки тому, що їх при життю тримають мушкетери Колосової, як не хочуть «гинути», хай їдуть за Колосовою «на родину». Це так звані еміграційні «доходяги». Ті, що на почесному місці в серці хоронять заповіти Шевченка, мали, мають і завжди будуть мати духовий зв'язок з Україною, незалежно від того, чи родилися вони під гарячим сонцем Бразилії чи під холодним сонцем Манітоби. Ті, що хочуть мати духовий зв'язок з Україною, хай читають Шевченка, який — перебуваючи десять літ на засланні в Кос-уральських диких пісках — мав більший духовий зв'язок з Україною,

ніж уся та інтелігентська «малоросійська знать», яка ошчасливллювала себе тим, що отримувала дозвіл облизати лапті батюшки-царя, професійного гробокопателя козацької волі.

Коли в Україні відбувалися торжества для вшанування пам'яті Шевченка, Москва зібрала з усіх кінців різних делегатів, не забула запросити навіть представників із негритянського Занзібару, а коли українець-емігрант із Чікаго тайком узяв пригорщу землі з могили Т. Шевченка, в Москві цю землю йому відібрали, бо... «нельзя». Треба мати «разрешение»! Коли Москва почула, що будується пам'ятник Шевченкові у Вашингтоні, вирішила звернутися шляхом відкритого листа, мовляв, а чи не дозволили б ви і нам прибути до Вашингтону, бо ми хочемо «красний галстук» повісити на шию «великого революціонера», що був учнем «старших братів» — Добролюбова і Чернишевського. І частина нашої еміграційної «інтелігентної братії» — «возопила»: Хай їдуть! Чому ж ні?! Подискутуємо, приймемо. Знаємо, як тяжко вам під опікою «старшого брата», як тяжко вам, многогрішним, піттами бути... Наша душа широка, розхристана, ви нам плюєте в очі, а ми рукавом витremoся і мудро, як і личить, поговоримо про те, що нас не ділить.

Все ж таки Комітет для Побудови Пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні був іншої думки і «гості» не прибули.

Є вістки, що готуються нові «бригади з України» для дальшого «культ-обміну», почувши, що Коротич разом із букетом червоних рож отримав ще й конверт із грішми. Не заслужили герої Базару і Крут, щоб на їхніх могилах хтось посіяв скромні волошки. Їхні могили розтоптані чоботом московського окупанта, щоб майбутні покоління не знали, хто своїм життям відстоював світлу честь українського народу. А між студентами-крутянцями, що склали свої кучеряві молоді голови, були й поети: вони кров'ю свого серця, співаючи перед смертю гімн України, написали найкращу в світі поезію священного героїзму.

А тим, що передають комуністам-поетам букети рож порадимо ось що: Якщо справді ви уважаєте їх за представників поневоленої України, за правдивих українських патріотів, передайте їм ці квіти-рожі та попросіть, щоб вони поклали їх в Україні на могили тих, що були вимордовані голодом у 1933 році, на могили героїв Крут і Базару, на могили воїнів УПА, на могили тих матерів, що померли з журби за синами й дочками, які навіки склали свої кості у мерзлих гірських хребтах Сахаліну, Колими, Уралу... Тільки їм належаться квіти і рожі, а не тим, що допомагають катам розпинати рідну матір.

Віра у високі моральні сили нашого народу наснажує нас до творчості, до боротьби, до вірного служіння Вітчизні. Буде приємно колись майбутнім поколінням знати, що не всі були обдурені ворогом, що були на еміграції люди, які плекали в серці ідеал національної вірності за всяких обставин, ідеал вірності світоглядів великих предків наших, що вміли мудро і вільно жити, вміли і вмирати в обороні рідної землі, щоб передати нам у спадщину великі скарби своєї подиву гідної духовості.

В. ЧАПЛЕНКО

ЗАВДАННЯ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТИ НА ЧУЖИНІ

(Доповідь, виголошена в Нью-йоркському літературно-мистецькому клубі 12 березня 1965 р., а пізніш трохи розширена)

(Порядком обговорення)

Чому виникає потреба ще раз розглядати цю проблему? Адже про це писано й говорено вже чимало за довгі роки нашого еміграційного життя...

Гасла співіснування комуністичного й вільного світів, практика «культурного обміну» між ними й схрещення тут, на чужині, української еміграційної й «радянської» творчості внесли певні елементи заколоту в наше культурне й літературне життя, а це й висунуло потребу розглянутися в новій ситуації. Як видно із заголовку цієї доповіді, я маю на увазі тільки літературну творчість.

Ознаки впливу нової ситуації на літературне життя найвиразніше виявилися на останньому з'їзді Об'єднання українських письменників «Слово», що відбувся в Нью-Йорку 26-27 грудня 1964 р. Я не був на тому з'їзді, але можу базуватися на опублікованих про нього даних, зокрема на матеріалах збірника «Слово», ч. 2, на друкованих газетних статтях (І. Смолій, С. Парфанович), на висловлюваннях керівних діячів «Слова» тощо.

Із усіх цих даних видно, що Об'єднання «Слово», за цих нових умов, прийняло беззастережно теорію *єдиного потоку*, що її, здається, вперше сформулював виразно на першому з'їзді «Слова» І. Багрянний (я був на одному засіданні того з'їзду і чув це на власні вуха). Ця теорія зводиться до того, що, мовляв, творчість «радянських» і еміграційних письменників — це два рівноцінні сектори українського письменства. Тоді це був ще тільки особистий погляд Багряного, а тепер це вже стало теоретичною базою організації письменників, що претендує на назву «всеєміграційної». Про це передусім свідчать матеріали збірника «Слово», ч. 2. Ось у ньому надрукована стаття Уласа Самчука під чуднуватим заголовком «Про прозу взагалі і про прозу зокрема», стаття ця сумбурна й беззмістовна, але в ній виразно виявлена теорія єдиного потоку. Самчук же беззастережно ставить в одну «серію» (письменники в «серії»!) й національно-українських письменників В. Грінченка та І. Франка, і таких «радянських», як А. Головка та Натан Рибак.

А ось дослівна цитата з його статті: «Появилось кілька імен переконливого звучання, між якими виділяються Натан Рибак, З. Тулуб, Олесь Гончар, М. Стельмах, Василь Кучер. По цей бік маємо серію (? — В. Ч.) прозаїків, як от Г. Журба, Д. Гуменна, В. Гайдарівський, Л. Коваленко, І. Смолій, Ю. Тис, Л. Полтава» (стор. 201).

У цьому ж збірнику надруковано на підставі теорії єдиного потоку й такий «документ доби», як історія загибелі М. Ірчана, свідомого комуніста, що пішов до більшовиків з виразною зневагою наших національних діячів

(«я плюю на Винниченка»), — дві статті й світлина. А тимчасом не всі ті, що їх знищила імперіялістична Москва, — вірні сини українського народу. С. Підгайний згадує в своїх «Недостріляних» М. Любченка, що й на Соловках сахався інших українців як своїх «класових ворогів». А це ж той Любченко, що під псевдонімом «Кость Котко» паплюжив українську визвольну боротьбу. Чи й йому слід ставити пам'ятники на тій підставі, що він постраждав від більшовиків?

Той факт, що на вечорі «Слова» поряд із творами еміграційних письменників читано й твори «радянських» поетів, також свідчить про здійснення на практиці теорії єдиного потоку. Можна б ще згадати статтю трохи чи не ідеолога «Слова» Ю. Дивнича, надруковану в «Листах до приятелів», ч. 141-142 за цей рік, де він далі наполягає на якійсь нібито єдності київських поетів «шістдесятників» з нью-йоркською групою «п'ятдесятників», але про неї я буду говорити далі з іншого приводу.

Щоб розібратися в сучасній ситуації, потрібна повна поінформованість та розуміння того, що, з одного боку, являє собою творчість «радянських» письменників, а з другого — які творчі можливості мають еміграційні письменники.

Почнімо з першого. Передусім треба сказати, що голого заперечення творчості «радянських» письменників, як це роблять деякі з-поміж нас, аж ніяк не досить. Це творчість, що виникає, сказати б, із лона українського народу, а також виконує певну функцію в національно-культурному житті України як певного етнічного комплексу, її вивчають у школах, на ній виховуються українські покоління. З огляду на все це до неї потрібний уважний фаховий підхід. А в основі цього підходу повинен бути *принцип української національної рації*, тобто відповідь на питання — сприяє ця творчість розвитку української нації чи ні, збагачує її мистецьку скарбницю чи ні. У своїй книжці «Пропадці сили» (Вінніпег, 1960 р.) я розглянув творчість чотирьох «радянських» письменників 20-их років — М. Хвилювого, М. Куліша, Гр. Косинки й П. Тичини, і прийшов до висновку, що їхня творчість тільки незначною мірою відповідає позитивно на оте питання, — тим я і вважаю, що це «пропадці сили».

А 20-і ж роки ще й були відносно ліберальні щодо творчих проблем, і тоді деякі з «радянських» письменників зуміли обминати вимоги казенної творчості (неоклясики, М. Івченко, В. Підмогильний), хоч і заплатили пізніше, за інших уже умов, своїм життям.

Сучасні ж «радянські» письменники навіть в умовах післясталінської «відлиги» вже зовсім не мають таких ліберальних можливостей. Крім того, й казенні вимоги тепер багато важчі й образливіші для їхньої людської й національної гідності. Якщо від письменників 20-их років вимагали тільки «інтернаціоналізму», тобто тесретичного визнання рівності всіх народів Радянського Союзу та визнання далекої мети — комунізму, то тепер за це «індульгенцій» не дають (як сказав про М. Хвилювого Новиченко), а натоість вимагають того, що вже безпосередньо загрожує існуванню українського народу, а саме: а) вважати росіян за «старших братів» і обов'язково їх любити, б) вважати все російське в минулому й сучасному за бездоганне

і його не критикувати, в) визнавати російську мову за другу рідну і захоплюватись її «успіхами» в міжнародному житті.*

Щодо України, то її самі українці зобов'язані розглядати як невіднятну частину СРСР, а український нарід — як складову частину «радянського народу»; з історії українського народу треба вилучати все, що не вкладається в схему «дружби» з росіянами, і треба гудити всіх тих діячів, що були проти цієї «дружби»; рідну мову можна любити з дозволу тільки того ж таки «старшого брата», а також не відривати її дуже від російської. Крім того, для українських «радянських» письменників обов'язкові ще різні казенні догми в трактуванні світоглядних, соціальних та політичних проблем, ті догми, що їх визначає Хрущов чи хтось інший на його місці. Інакше сказавши, там немає вільного мислення й вільної творчості. Саме писання українською мовою — це вже там особистий ризик і разом з тим національний подвиг. Тим то ці письменники — це борці за історичне існування українського народу, і їх за саме це гріх було б не шанувати. Але ясно й те, що в їхніх творах не може не бути й певних примусових ідей, образів, навіть русицизмів у мові (хоч останніми роками там у мові трохи й попущено).

На доказ неминучості таких примусових елементів у творчості будь-якого письменника, що пише в тих умовах, можна згадати тут «думу» — «Зійшло сталінське сонце», надруковану в газ. «Колгоспник України» з 1 січня 1940 р. (вона була передрукована в газ. «Народна воля», ч. 11, з 18 березня 1965 р., і я звідти беру її текст). Ось що ми читаємо в цій «думі»:

»Ой то не соколи понад хмарами літають,

У ясного сонці та по бездонній блакиті кружляють,

А то співці у срібні струни тонкими пальцями тихо торкають,

Велику людину, мудреця глибокого вітають, поздоровляють:

»Ой батьку наш рідний та вчителю мудрий, великеє серце ти маєш,

Про долю народу, про землю ти нашу дбаєш».

І от під цим текстом знаходимо підписи тих українських письменників, що тепер у нас, на еміграції, відомі як безсумнівні патріоти, ба й націоналісти**. Чи за таку «зраду» їх слід повішати? Таке питання нікому й на думку не спаде. Це ж те, що про нього сказано в приказі: «На тобі, чорте, груш, та мене не руш!» Але звідси треба зробити логічний висновок і не плутати українського народу з окупаційном режимом. Звичайно, було б дивно, якби за таких умов серед «радянських» письменників не було й таких, як М. Ірчан та отой М. Любченко.

Чи може за таких умов будь-який письменник написати повноцінні з погляду отієї української рації твори? Думаю, що відповідь на це питання для кожного ясна. Така творчість там тепер майже неможлива, особливо в жанрах більшого розміру — в прозі та в драматургії. У поезії, де дозво-

*) Між іншим, з огляду на змінену суспільно-політичну ситуацію т. зв. хвильовізм — уже історичне минуле, і тільки на еміграції деякі групи ще воюють із ним як із національною небезпекою, влаштовуючи різні «суди» тощо.

**) Редакція вважає недоцільним згадувати тут цих письменників на прізвища і, за згодою автора, викреслила їх.

лена особиста лірика — любовна, »природоописова« тощо, можливості для письменників, як побачимо далі, більші.

У прозі та в драматургії там тепер продукують здебільшого мертвонароджені тексти, фальшиві й антимистецькі. Для ілюстрації цієї думки можна взяти величезний розміром роман Ю. Смолича »Реве та стогне Дніпр широкий«, що до того ще й є продовженням теж не малого роману »Мир хатам — війна палацам«. Отже, здавалося б, що це буде якась нова »Війна й мир«. Але фатальною для самого цього задуму в отих політичних умовах була передусім тема твору — події на Україні 1917-1918 років і українська визвольна боротьба. І що ж ми маємо в цьому творі? У ньому всі українські національні сили та діячі, а зокрема В. Винниченко, М. Грушевський та С. Петлюра — це вороги українського народу й зображені в мистецькому пляні карикатурно, а костромич А. Іванов, жидівка Є. Бош та інші зайти — борці за добро українського народу й непохитні герої. От бачите, який парадокс! Чи може український нарід прийняти цей твір як здобуток українського письменства, як певне мистецьке збагачення його історичного досвіду?

Можна згадати другий такий мертвонароджений текст — роман »Правда й кривда« М. Стельмаха. Його тема — повоєнна відбудова »колгоспного« села. Але його зміст — це суцільний фальш, а персонажі — це або — одна група — святі подвижники (Марко Безсмертний і ін.), або — друга група — стовідсоткові мерзотники (Безбородько й інші). Це все мертві схеми, а не живі люди. Та й сюжет у творі цілком безглуздий, з неприродними, надуманими ситуаціями тощо. А Стельмах одержав за цей твір лєнінську нагороду!

Або ще приклад: О. Ільченко написав теж великий розміром твір (628 стор., без сюжетного закінчення, з можливим його продовженням) — історичний роман »Козацькому роду нема переводу«, а в цьому романі ляйтмотив — поклони »найріднішому братові«, як Ільченко став чи не вперше в історії відносин між українцями та москалями називати останніх. У нього український гетьман (здогадно І. Виговський) — польсько-католицький запроданець, а московський цар добрий і людяний (»тішайший«).

З більших прозових творів можна назвати тільки »Вир« Г. Тютюнника, що в ньому більш-менш об'єктивно і в мистецькому розумінні переконливо подана дійсність — »колгоспне« село перед останньою війною та бойові епізоди воєнного часу, та й то, може, тільки тому, що твір лишився незакінчений, а його автор помер. Відомо також, що його, цей твір, не легко було надрукувати.

Як уже сказано, більші пільги мають там поети, і через те могла там появитися така оригінальна поетка (навіть після П. Тичини оригінальна), як Ліна Костенко. Та й інші з молодих поетів понаписували там чимало добрих поезій, а з старших хіба тільки П. Тичина (»Похорон друга«) та М. Рильський могли дещо добре на ліричні теми дати. А вже М. Бажан здобув шевченківську премію за цілком фальшивий твір »Політ крізь бурю«. Якже хто й з поетів захоче там заторгнути якусь актуальну тему з суспільно-політичної дійсности, то той мусить удаватись до езопівщини (як,

наприклад, В. Симоненко з своєю темою про курдів), але з езопівщини взагалі мала радість.

Отже, чи можна брати безкритично творчість «радянських» письменників і включати її беззастережно в одну «серію» з вільною творчістю еміграційних письменників, як це робить Улас Самчук та інші діячі «Слова»? Навіть із цих декількох прикладів ясно, що — ні!

Але чи це значить, що все, що там письменники пишуть, підлягає огуді й запереченню? Також ні. Коли щось там прохоплюється таке, що відповідає стому принципів української національної рації, принципів користи для українського народу й культури, то воно автоматично включається в наш здебільшого поза Україною здійснюваний тепер дальший розвиток українського письменства (я маю на увазі не кількість, а якість). Про це свідчить передусім те, що тепер на еміграції немає майже ні одного українського часопису (вийняток, може, тільки жіночий журнал «Наше життя»), та ще й незалежно від партійної приналежності, який би не передруковував текстів з «радянських» видань, а деякі наші журнали так цим матеріалом «живляться», що аж дивуєшся, який сенс — крім комерційного — у їх видаванні. Книгарні наші також торгують переважно «радянськими» книжками. Відіграє тут певну роль дешевість цих книжок (порівнюючи з емігрантськими виданнями) та можливість накидати до 50 або й більше відсотків на ціну. Має значення й добре технічне оформлення «радянської» книжки, тимчасом як видавані на власні кошти твори еміграційних письменників виглядають здебільшого вбого.

Одна з причин цікавості еміграційного читача до «радянських» видань є ще й туга за батьківщиною, бажання довідатись, як там люди живуть та яка доля чекає Україну. Цим же, переважно політичним моментом, можна пояснювати й те, що доповіді про «радянських» письменників, політично наголошені, притягають більше слухачів, аніж доповіді про еміграційних письменників. Можна навіть сказати, що ця ненормальна диспропорція стає просто загрозливою для еміграційних письменників: ними еміграційна суспільність дедалі менше цікавиться, особливо студентська молодь (напр., у Рутгерському університеті влаштовують вечори, присвячені розглядові «радянських» поетів, а про еміграційних навіть не згадують). На оцю мою доповідь у Літературно-мистецькому клубі прийшло тільки щось із 20 осіб (а серед них тільки четверо письменників, та й то не з «серії» «Слова»). На цьогорічну шевченківську сесію НТШ у Нью-Йорку, де було три цікаві доповіді, прийшло тільки... 10 осіб, а на сучасно-політичний вечір, присвячений творчості В. Симоненка, що його влаштувало видавництво «Пролог», — понад 200 осіб. (А давніш і на моїх доповідях у клубі чи десь інде, і на сесіях НТШ звичайно бувало багато слухачів).

А який фурор викликала поява в Канаді молодого поета з України В. Коротича! Скільки про нього понаписувано в газетах (напр., у вінніпезькій газеті «Новий шлях»), а торонтський журнал «Нові дні», ч. 184 за 1965 р., майже цілком заповнений ним. Йому влаштовували прийняття, зустрічі, через нього люди сварились тощо. І знов таки цікаво порівняти це зі ставленням до еміграційних письменників та еміграційних видань цього ж часу. На цей час — кінець 1964 й першу половину 1965 р. — припали ювілеї

деяких наших старших письменників (Ф. Мелешка, У. Самчука й ін.), а також появились деякі значні літературні видання. І що ж? Із ювілеїв був відзначений тільки Уласів Самчуків, та й то, мабуть, тільки тому, що він має своє близьке й дружнє волинське середовище, а »значні видання«, які, наприклад, років десять тому були б літературними подіями, тепер не були навіть відзначені як »надіслані до редакції« в »Новому шляху«, в »Нових днях«, а також у газ. »Свобода«. А тимчасом, що таке творчість ще майже початківця (хоч, може, й талановитого) В. Коротича в порівнянні з творчістю отих наших еміграційних письменників-ювілярів?

Ставлю це питання тільки як констатацію фактів, що підтверджують різне ставлення нашого еміграційного суспільства на даному етапі до »радянських« і »своїх« еміграційних письменників. До речі буде тут згадати, що так, як тепер приймали В. Коротича, вітали колись, 1942-1943 р., і нас, прибульців зі Сходу, у Львові. Нам тоді теж влаштовували прийняття, посилали в Моршин та до Криниць на відпочинок, давали посади...

Але як ота велика цікавість сучасного українського еміграційного суспільства до творчості »радянських« письменників не означає її історичної повноцінності (я сказав вище про її дефективність), так і, сказати б, побутове збайдужіння (»ми, мовляв, уже знаєм, що вони можуть написати«) цього суспільства до письменників-емігрантів не означає історичного знецінення їхньої творчості. Ба більше: залишається й далі в повній силі факт, що за даних умов, *левина пайка історичної відповідальності за дальший розвиток українського письменства автоматично спадає на плечі еміграційних письменників, що творять у вільному світі.*

Розгляньмо ж тепер творчі можливості цих письменників. Насамперед треба сказати, що еміграційні українські письменники мають ту перевагу над »радянськими«, що а) їх ніхто не силує писати проти свого народу, зраджувати отой принцип української національної рації, і що: б) вони можуть безпосередньо висловлювати свої творчі задуми, можуть бути в своїй творчості щирі, а це дуже й дуже багато важить у творчості взагалі.

Як же еміграційні письменники виконують це покладене на них від історії завдання, як використовують для цього великі можливості вільного світу?

Звичайно, і тут, як і в розгляді творчості »радянських« письменників, потрібен тверезий, критичний підхід, а не те самовихвалювання та фанфари, що часто звучать у різних відозвах та зверненнях наших організаторів та політиків у літературі. Так, наприклад, прозвучало вступне »слово відкриття другого з'їзду Об'єднання українських письменників в еміграції« голови »Слова« Г. Костюка, опубліковане в ч. 141-142 »Листів до приятелів« (за 1965 р.). От він підкреслив чорним шрифтом »мурівську добу літературного процесу в еміграції«, пишномовно висловився про те, що ось, мовляв, »уліті 1954 р. в Нью-Йорку... твориться і декларує себе Об'єднання українських письменників »Слово« (тимчасом як організаційно »Слово« — це два чи три активісти, та ще й не так письменники, як політики в літературі, що метушаться і щось там роблять, а решта членів чи не членів — пасивна »маса«, як це й відзначили в своїх статтях про другий

з'їзд І. Смолій та С. Парфанович), проголосив, що це, одночасно, шлях кожного з нас, оскільки ми своєю творчістю і працею заповнюємо сутність того, що зветься українською літературою в еміграції; а також відзначив «цілу фалангу (? — В. Ч.) творців і діячів української літератури й мистецтва». З висоти цієї своєї пишномовності він же накинувся на тих, хто зважається якось критикувати діяльність письменників на еміграції, взявши під свою оборону «праці (твори? — В. Ч.) Самчука, Вагрянного, Осьмачки, Шевельова, Гуменної, Шлемкевича, Лавриненка», «зрештою» його та «багатьох (? — В. Ч.) інших». Тим, що від них він цю групу обороняє, він закидає «примітивізм і втрату належних критеріїв і смаків» та «маніякально-злобне охаювання» (русицизм! — В. Ч.).

Вислови в нього, як бачимо, не дуже обережні, і мимоволі виникає питання: чи не взяв він «усерйоз» жарту Ю. Шевельова, сказаного на зустрічі з бригадою Колосової, — що з нього, мовляв, «диктатор над письменниками»? Але що він хотів конкретно цим останнім «обвинуваченням» сказати не зовсім ясно. Якщо взяти на увагу згаданих у нього «політичних горлачів», які »в (? — В. Ч.) спосіб агресивного хама накидалися й накидаються на праці» (також сміливо сказано! — В. Ч.), то можна було б подумати, що це відноситься до тих, хто влаштовував «суди» над ним (самим Костюком би то), Вагряним, Лавріненком та Гришком, — але чому ж тоді в цій «серії» (мовляв, Самчук) стоять і Осьмачка, Шевельов, Шлемкевич та Гуменна, що їх ніхто не «судив»? Чи не має він тут на увазі й ту нормальну літературну критику, що повинна бути в кожному літературному процесі? Трохи чи не на це натякає він і тоді, коли згадує безіменно (але цілком прозоро) «одного з найбільших поетів нашої еміграції, твори якого в перекладах чужими мовами заслужили високе признание (? — В. Ч.) в читачів і критиків», тобто того ж таки І. Вагрянного (хоч сам він, як мені відомо, не завжди визнавав вартість творів цього письменника). Я не кажу вже про те, що тут він не до речі вжив слова «поет», бо Вагрянний — переважно прозаїк, і на чужі мови були перекладені тільки його прозові твори. Та й взагалі «великих» поетів чи прозаїків у нас, на еміграції, після смерті В. Винниченка, немає. Якось М. Рильський висловив був думку, що «великим» можна називати тільки таких майстрів слова, які не тільки суто-письменники, а й певними ідеями творять епоху в історії літератури (як от Т. Шевченко).

Г. Костюк взагалі схильний до різних таких гіперболізацій. Ще в збірнику «Слово», ч. 1, він, як головний редактор (бо стаття не підписана) назвав був Т. Осьмачку «великим поетом нашої доби», «поетом, що його значення на (? — В. Ч.) сьогодні ми навіть ще неспроможні належно оцінити» (стор. 475).

Отже, розглядаючи критично стан нашої еміграційної творчості, передусім треба спростувати Костюкове твердження про «цілу фалангу» письменників, що нібито діють на еміграції. Насправді письменників як авторів нових літературних вартостей, тобто поезій, оповідань, повістей та драматичних творів, на еміграції не так то й багато. Не треба плутати кількості справжніх творців із тими списками, що часом фігурують під різними

відозвами та зверненнями, де більшість імен звичайно не має ніякого відношення до літературної творчості, як от хоч би й у «Відповіді діячам підсоветської України». Цим почасти пояснюється й те, що нашим редакторам літературних журналів доводиться заповнювати свої сторінки передуками з «радянських» журналів та книжок. Звичайно, реально не зменшує кількості еміграційних письменників-творців постійне «викреслювання» декого з них із «серій» «Слова», як це зробив і Улас Самчук у отій своїй статті про прозу, не згадавши саме тих, хто писав про нього критично (і, навпаки, зарахував до прозаїків поета Л. Полтаву, що написав перед тим про нього похвально), але все таки їх, кажу, не так багато.

Якщо, далі, говорити про мистецьку якість творчості тих письменників, що звичайно фігурують у «серіях» «Слова», то доводиться сконстатувати факт, що ця творчість здебільшого не стоїть на рівні суворих вимог справжнього творчого шукання в літературі. Як відомо, ці шукання вимагають не тільки «стихійної» талановитості, а й освіти, знання попереднього творчого досвіду, обізнаності в творчих методах, вивчення об'єктів «опису», досконалого володіння знаряддям літературної творчості — мовою. Тільки з такими даними навіть талановитий письменник може давати повноцінну продукцію. А що можна сказати в цьому розумінні про найчастіше згадуваних у «серіях» та «фанфарних звідомленнях» «Слова» «великих» (за Костюковим висловом) чи навіть «з блискавками геніальності» (за Лавріненком) письменників?

Справа не в тому, що майже всі вони не мали (померлі) або не мають (ще живі) закінченої освіти. Т. Шевченко, Леся Українка, О. Кобилянська, М. Коцюбинський та В. Винниченко теж не мали закінченої освіти, але вони працювали над собою, і в їхній творчості немає нічого, що зраджувало б їхню для їхнього часу неосвіченість. Ба більше: вони навіть вели перед у творчих та ідейних прагненнях, були вчителями «мас» (тим вони й великі).

А візьмімо тепер того еміграційного письменника, що звичайно стоїть на першому місці в «серіях» «Слова» і що його нещодавно названо в газеті «Свобода» (стаття М. Приходька) «найвизначнішим на еміграції письменником-філософом», а в газ. «Новий шлях» — «романістом-реалістом гігантних (? — В. Ч.) розмірів», — Уласа Самчука. Нещодавно він опублікував серію статей у тій же «Свободі» — і що то за статті! Поза «філософа», безперечно в них є, але зміст, знання — не... філософські. От ув одній із них, під заголовком «Сага про невтомну колиску», він написав, нібито «хозари, болгари, готи, гуни, вандалі і безконечно (? — В. Ч.) інших прийшли з Азії і створили сучасну мозаїку Європи» («Свобода», ч. 36, з 25. 11. 1965 р.). А тимчасом готи й вандалі ніколи з Азії не приходили, бо це германці, від гунів та хозарів ніякого сліду в «мозаїці Європи» не залишилось, а від волзьких болгар залишилась тільки назва... слов'янського народу. Те, що далі автор написав про Чінгіс-хана також не відповідає історичній дійсності. От вам і «невтомна (? — В. Ч.) колиска! Були фактичні ляпсуси і в інших його статтях, і про це писали читачі «Свободи». Чи можна з такими даними бути письменником-філософом?

А коли взяти »гігантні розміром« Самчукові романи »Ост« та »Темнота«, то з усією виразністю можна легко перекоонатися в його творчій і освітній безпорадності. Про перший роман критик В. Державин писав, що, мовляв, »цілий том становить один суцільний анахронізм«, що це »гротескова нісенітниця«. До аналогічних висновків прийшов і я в своїй рецензії »Нездійснений задум«, таку ж негативну оцінку дав йому й Ф. Мелешко. Численні дефекти виявив я і в романі »Темнота«, — в статті »Десять сторінок роману« (але прочитавши ввесь роман; пишу це для тих, хто на підставі »десятьох сторінок« хоче заперечити об'єктивність моєї аналізи).

Друга письменниця з цієї »серії« — Докія Гуменна, добра спостережниця й нарисниця, у своїм »Родиннім альбомі« зазіхнула на царину, для якої в неї теж немає аніякісньких освітніх даних. Ну, й вийшов сміх та горе, як це я показав у статті »Дещо про етимологізацію« (до речі, написану не тільки про неї, хоч вона в своїй лайці на мою адресу, надрукованій у »Нових днях«, написала так, немов би я спеціально про неї писав). Ні, не сміх, а трагедія зарозумілої в своїй некомпетентності людини, яка неспроможна навіть усвідомити цієї своєї трагедії, бо називає в отій лайці фахове вияснення етимологізації моїми знаннями »ще студентських років«. Але Гуменна стоїть непохитно в »серіях« »Слова«! Справді таки, на еміграції не можна скомпромітуватися! До речі, це ж вона й створила саму фікцію — »Слово«, як фірмову назву для своїм коштом видаваних книжок. Тільки потім цю фікцію використали політики від літератури.

Чого понакручував у своїх писаннях еміграційного періоду письменник »з блискавками геніяльності« (як про нього написав Ю. Лавріненко) — Т. Осьмачка, це всяке знає, і на ньому зупинятися тут немає потреби.

Друге лихо нашої еміграційної творчості — *хибні шукання*, популярно відомі під назвою »модерної поезії« (чи й прози). Ці шукання — »творчість«, що ігнорує закони літературної творчості, а таких »творців« можна з повним правом називати »яловими шукачами« та характеризувати хоч би ось так:

Ми все шукаємо —
простуєм без мети,
Про те не дбаємо,
щоб щонебудь знайти,
А як щось знайдемо,
то буде наша смерть.
В мистецтві зайди ми,
і шлях наш — круговертъ.
(»Сьогодні«, ч. 1, 1947 р.)*

У нас тепер поширена не зовсім слухна думка, що нібито »модернізмом« захоплюються наші молоді поети. Я сказав би, що, навпаки, тут перед ведуть старші письменники (І. Костецький, В. Барка), разом з організаторами в літературі (Ю. Лавріненко в »Слові«), та один редактор (І. Коше-

*) Теорію справжніх і хибних шукань у мистецтві я розробив у статті »Творчі шукання в мистецтві« (»Визвольний шлях«, ч. 7-8 за 1964 р.).

лівець), що збивають з тропи й декого з молодих. На цій снобістській позиції стоїть і теоретик нашого «модернізму» Ю. Шевельов, теж людина не першої молодості. Але особливо активно діє в цій царині організатор у літературі Ю. Лавріненко. Це він організував при «Слові» групу молодих поетів-«модерністів», він же висунув «гіпотезу» про гадану єдність «київських шістдесятників» з нью-йоркською групою «п'ятдесятників», їздив з цією «гіпотезою» до Торонто і забивав там цим людям баки. Але й після того, як йому дав там одкоша П. Волиняк (у «Нових днях»), він не відмовився від цієї безпідставної «гіпотези».

У ч. 141-142 «Листів до приятелів» (за 1965 р.) він надрукував «Літературні нотатки», з двома розділами: «Розлуки й зустрічі» та «Блискучий серпень Маланюка». Ці його «нотатки» про поезію можуть конкурувати сумбурністю з отією статтею про прозу У. Самчука, а в основі їх, цих «нотаток», як і в Самчука, та ж таки теорія єдиного потоку. Теорію єдиного потоку він підкреслює рефреном: «Українська поезія по обидва боки залізної зависи йде проти чорного вітру» (? — В. Ч.). Проти цього «чорного вітру», з одного боку, йдуть «шістдесятники», а з другого — нью-йоркські «п'ятдесятники», бо ця група виникла «ще трохи раніше», — мовляв, еміграція випередила батьківщину. При цьому треба сказати, що він, поєднуючи ці дві групи, ототожнює й їхні мистецькі прагнення, підганяючи й київських «шістдесятників» під «модернізм» без будь-якої підстави. Адже серед тих «шістдесятників», може, тільки найменш талановитий із них І. Драч спробував був викаблучуватись «по-модерному», а решта шукає нові цінності в поетичній творчості по-справжньому, особливо яскраві досяги дала вже Ліна Костенко. Це переконливо доказав П. Волиняк ув отій своїй статті про Лавріненкову доповідь у Торонто.

Але повернімось до рефрену з «чорним вітром». Якщо там, у неволі, українська поезія й справді «йде проти чорного вітру», як про це свідчить хоч би творчість та щоденник В. Симоненка, то чому й у вільному світі вона не має кращих умов? Якщо тут помер своєю смертю Т. Осьмачка (що йому, до речі, наше суспільство всяко допомагало, а не переслідувало), якщо «згорів» від хвороби І. Вагрянний, якщо «згас Орест» (умер на серце), то який же це «чорний вітер»? Якщо ще раніш помер своєю смертю Б. Антонич, а також загинули в політичній чи військовій завірюсі Ю. Липа, О. Теліга, О. Ольжич, то чим винна сучасна еміграція? (Не знати чому автор вважав потрібним згадати цих поетів в одному контексті з Вагрянним, Осьмачкою й Орестом). Якщо, нарешті, «десь майже без вісті заживо» (? — В. Ч.) замовкли кілька сильніших поетів — Лятуринська, Стефанович, Веретенченко, то хто в цьому винен, крім них самих?

Виявляється, що під «чорним вітром» на еміграції Ю. Дивнич розуміє передусім тих «троглодитів», що забрали своїх дітей із школи О. Добровольської «за те, що вона, на прохання Об'єднання письменників «Слово» підготувала їх виступ на вечорі «Слова» з читанням віршів київських поетів типу (? — В. Ч.) Василя Симоненка». Учинок цих батьків, звичайно, не похвальний, але чи це, справді, «чорний вітер», що не дає тутешнім поетам дихати? Далі Ю. Дивнич кидає грім і блискавку на фортецю «українського примітивізму», що її, мовляв, не змогла взяти українська

поезія на еміграції «разом із Шевченком». «Вона в особі Шевченка взяла Вашингтон і Москву», а от «фортеці українського примітивізму не здобула!» Потім він перераховує в абзаці-тираді ті шкоди, що їх заподіяла українській поезії на еміграції ця «фортеця примітивізму». Деякі з цих жалів слухні, а деякі просто абсурдні, бо як, наприклад, «цей примітивізм» міг «не дозволити вивести Шевченка на належне місце в історії світової поезії»? Як це «відкриття пам'ятника поетові покійному (Шевченкові у Вашингтоні — В. Ч.) відзначено нагінкою на поетів живих»? Що не «запросили української поезії» на це відкриття? Погана ж та поетична творчість, що гине від таких незначних учинків наших бюрократів! Шевченка царська бюрократія заганяла в пустелі, а він творив — «карався, мучився, але не каюся»! Наша поезія на чужині все таки має волю для творчості, їй тут не загрожують ні Соловки, ні Колима, а наш «примітивізм» не має своєї поліції (хоч часом і удається до майже фізичного насильства). Оце головне — воля для щирої творчості, а не те, що на нього гримав Ю. Дивнич. Але ця воля має вартість тільки для тих, хто не боїться «примітивізму» та інших перешкод, можливих у нашому еміграційному суспільстві.

Взагалі це характеристичне для постійних учасників «серії» тієї групи, що тепер пов'язана із «Словом», — нарікати раз-у-раз на «примітивізм» нашого суспільства як головне зло, що перешкоджає творчості. Цим аргументом, як відомо, часто орудував ще небіжчик І. Багряний (хоч з ним боролися як з політиком його політичні супротивники, а не вороги його творчості). Це ж лейтмотив у розглянутому вище вступному «слові» Г. Костюка; Д. Гуменна писала свого часу про «чорну руку»; У. Самчук називав ту критику, що писала непохвально про його творчість, «коростою». Але тут можна сказати, що найбільше на еміграційний «примітивізм» нарікають ті письменники та діячі, що тільки в цьому, справді таки — ніде правди діти — не дуже вибагливому на культурну якість літературної творчості суспільстві й могли стати «великими», ба й «з блискавками геніальності» письменниками. У вимогливішому суспільстві такі їхні «успіхи» навряд чи були б можливі.

Але, попри наявність у «Літературних нотатках» рефрену про «чорний вітер», Ю. Дивнич не песиміст. Він упевнено пише, що «на ділянці (? — В. Ч.) світової поезії Україна, попри страшні жертви і самотність своїх (? — В. Ч.) поетів, вийшла в першу лаву». Щодо цієї «першої лави», то я хоч і який патріот рідної поезії, поставився б із певним застереженням. Але читача в Дивничевій статті може приголомшити не це, а те, що цю «першу лаву» здобула «українська поезія за ці 1961-1964 роки», тобто «київські шістдесятники», які «весело (? — В. Ч.) беруть цей вантаж (обов'язок бути голосом політично поневоленої України, — В. Ч.) і творять соняшну (? — В. Ч.) поезію», та «ню-йоркські п'ятдесятники», на чолі з Е. Андіївською, що «створили новий щабель у нашій поезії». А далі він пише: «Зокрема в 1964 р. появились на еміграції такі поетичні новинки, що варті були б солідних шевченківських премій» (sic! — В. Ч.). З молодих — це поетичні цикли Ю. Тарнавського «Ідеалізована біографія» та «Спомини», нова книжка Андіївської «Первні», нова книжка Лесича «Кам'яні луни». Але особливу

сенсацію являє (собою? — В. Ч.) нова книжка сеньйора нашої поезії. І з неї ми почнемо. (Далі він розглядає збірку «Серпень» Є. Маланюка).

З приводу того, що Ю. Дивнич висуває на шевченківську премію «циклі» Ю. Тарнавського та нову книжку Андіївської, можна тільки скрикнути обурено: «Чи може бути більший глум над поезією і чи це пише не той примітивний критик, що нарікає на примітивізм?!» А все, що написав Ю. Дивнич про Маланюкову збірку, — порожнісінькі фрази, що не мають ніякого відношення до адекватної оцінки цього видання. Він же, з одного боку, надавав їй таких похвал, яких цьому, справді, заслуженому поетові, мабуть, не доводилось ще ніколи чути, а з другого — наколотив гороху з капустою: і класицизм, і романтизм, і барокко, що його (барокко) він тулить без потреби скрізь і всюди. Насправді ж у цій Маланюковій книжці немає нічого нового супроти його попереднього надбання. Та й зібрано в ній поезії з багатьох попередніх років — з 20-их, 30-их, 50-их та з початку 60-их років. Звертає на себе увагу наявність у техніці Маланюкового віршування, навіть з останніх років, тих хиб, що їх я свого часу (на початку 40-их років) відзначив у статті «Співець степової Еллади»: трудність у римунанні і зв'язаності з цим «уриваної синтакси» (останньої вади немає в його неримованих поезіях). Наявні також великі неправильності в мові, зв'язані почасти з тим же таки римунанням («сна» замість «сну»), почасти з розміром («з камня» замість «з каменя») або й просто через незнання граматичних норм української мови (як от неможлива в однині форма «солодош», як форма дав. в. «вогню», «князю», форма род. в. «сузірь», неможлива форма імени «Евген», а особливо кричуще «Осьмачче» замість «Осьмачко»).

Виразно шкодить українській літературі на еміграції «модерністський» редактор «Сучасности» І. Кошелівець. Він уперто захащає відділ красного письменства «модерністським» мотлохом — текстами І. Костецького, В. Барки (його стаття про Шевченка — це вже й не «модернізм», а хто-зна й що!), Е. Андіївської, Ю. Тарнавського й інших, що пишуть у такому ж дусі, перекладає безвартісні твори російських «радянських» авторів, а нормально написані твори українських еміграційних письменників відкидає (знаю факти).

Чи можна все це — і творчість отих «великих» та «геніальних» із «серії» активістів «Слова», і творчість «модерністів» — протиставити невідлучній творчості «радянських» письменників? Чи можна з'явитись на Україну з «Остом» та «Темнотою» У. Самчука, з «Родинним альбомом» Д. Гуменної, з «Океаном» В. Барки, з І. Костецьким, з Е. Андіївською, з Ю. Тарнавським? Якби ми з таким «добром» туди з'явилися, це була б болюча трагікомедія! «Радянські» письменники пишуть у неволі, вони мусять давати фальш у змісті й образах своїх творів, але в них немає такої неписьменности, як у романах та статтях У. Самчука, чи такого нецтва, як у «Родинному альбомі» Д. Гуменної, чи таких нісенітниць, як в «Океані» В. Барки! Тамтешні молоді письменники майже всі з вищою освітою, та ще й здебільшого з філологічною, і мова в них добра, багата (зокрема й у Ю. Смолича, а особливо в О. Ільченка, М. Стельмаха та в І. Виргана). Та й

читачі там освічені, якщо вони навіть примусово після закінчення десятирічок працюють свинарнями чи доярками і тільки позаочно продовжують свою освіту. А творчістю українських еміграційних письменників вони, безперечно, цікавляться, як це знати з нарікань офіційної «радянської» преси на молодь, що, мовляв, слухає закордонні радіопередачі та намагається читати закордонні книжки.

Це відоме психологічне явище — цікавість до забороненого й недосяжного. Я пригадую, з якою жадобою я, як читач, накинувся був, приїхавши на початку 1943 р. до Львова, на вільну західно-українську й емігрантську творчість, що була так довго неприступна для мене. Алеж які гіркі були й мої розчарування, коли я не знайшов у тій творчості сподіваних вартостей! У трилогії Б. Лепкого «Мазепа», про яку я чув ще в Харкові, я нахопився на псевдоісторичні тенденції й фальш (напр., якийсь божевільний дід вдирається на нараду І. Мазепи з старшиною і вимагає походу на Москву), у Самчуковій «Волині» (хоч це чи не найкращий його твір, написаний із знанням дійсності) я не подолав сюжетної аморфності й не дочитав до кінця. У Юрєвій Липиній книжці «Вій за українську літературу» я не знайшов ніякого змісту, ніякого «бою за літературу», а в його «Розподілі Росії» знайшов тільки порожнє фантазування. А мова яка була в цих «закордонних» для мене творах (не тільки в Липиних, а й у інших)! Коли я звернув увагу на галицьке «язичіє» в перекладі «Ріки» Гальбе (переклав якийсь Іваницький) і написав негативну рецензію, тієї рецензії не можна було ніде надрукувати. Редактор «Львівських вістей» сказав мені: «Коли книжка надрукована, то вона мусить бути й продана, а ваша рецензія пошкодить видавцям». А той переклад ішов у львівському театрі, і тисячі людей при звичайних випадках до того «язичія» як до української мови! А який приголомшливий випадок із творчості Ю. Косача, що тоді теж ходив у «геніях» та одержував гонорари авансом, мені довелося спостерігати в «Українському видавництві», де я тоді працював! Косач приніс рукопис своєї збірки оповідань, але одне оповідання було не закінчене, і він сказав редакторові: «Одне тут оповідання не закінчене, але я зараз закінчу»... Присів після цього до столу й почав «закінчувати». Це був факт кричущого халтурництва. М. Гоголь по сім разів переписував власноручно свої твори, М. Коцюбинський безкраю опрацьовував свої філігранні тексти, а Косач отак собі, за один присід, міг упоратися з творчим завданням! А він же й на еміграції був обов'язковим членом «МУР-івських» «серій» і був би, напевно, тепер у «серіях» «Слова», якби не скрутив в'язів на «східняцтві».

Отож треба боятися, щоб і наші теперішні еміграційні «генії» не наробили такої біди, не скомпромітували нашої вільної творчості перед українським народом. Я вже був свідком, як мало не сталося так, що Василів Барчин «Океан» міг бути переданий поетові О. Підсусі. У мене серце тоді так і тьохнуло: «Що ж це буде, як він почне читати таке безглуздя! Що він скаже про нас на Україні!» На щастя, книжки цієї напихваті не знайшлося.

Тільки такі твори, як перша книжка «Трьох поколінь» Ф. Мелешка, деякі твори Ф. Дудка («Великий гетьман»), «Вибрані поезії» Є. Маланюка

трохи мене тоді заспокоїли. Цікавими були й такі видання, як журнал «Наші дні», що в них почали друкуватись і прибулі зі Сходу автори, як також і мову редагували вони ж такі...

Але було б дуже сумно, якби наше надбання за більш як 20-річний період «нової еміграції» складалось тільки з творчости галасливо-претенсійної «серії» керівної верхівки «Слова». На щастя, не вся наша еміграційна літературна творчість така маловартісна. *Парадоксом тільки може бути тут той факт, що повноцінні твори дали ті з прозаїків та поетів, які найменше про себе нагадують, які здебільшого не фігурували в «серіях» «МУР-у», а тепер не фігурують у «серіях» «Слова».* От живе серед нас письменник Ф. Мелешко, написав він роман-епопею, що охоплює трое поколінь («Три покоління»), і з цим твором не соромно буде показатись на Україні (шкода тільки, що з чотирьох написаних книг видано тільки дві). Понад 20 років жив у нашому середовищі В. Гайдарівський, ніде він про себе не нагадував, а от видав дві книжки, і зразу всі побачили (навіть Улас Самчук), що це письменник неабиякої сили. Такий самий непомітний був і Ф. Одрач, а потім виявилось, що це талановитий письменник (хоч мову йому й треба виправляти). Нещодавно І. Смолій нагадав читачам (у «Свободі», ч. 108 за 1965 р.) про творчість І. Боднарчука, що теж «загубився був» через свою скромність «серед галасливої літературної публіки, що пробоем перла до слави й розголосу». Дала добрі твори та й досі ще не підупала на творчій силі староденна Г. Журба — її «Далекий світ» та остання повість, розпочата друком у «Києві», виразно свідчать про це останнє. Десь іще живе в Європі й цікаво пише не молодша за Г. Журбу Наталена Королева. Добре пише Ю. Тис, але, на жаль, з деякою ідеологічною тенденційністю. Серйозно ставляться до своєї творчости: І. Смолій, Л. Коваленко, М. Стругинська (хоч їй і треба б трохи відчищати мову). Цікаві письменниці О. Мак та О. Звичайна, але їм шкодить подекуди невмотивована тенденційність (напр., закінчення в повісті О. Мак «Чудасій»). Інтенсивно живе літературним життям і пише С. Парфанович, хоч її цуцики вже трохи й набридли, треба б таки більше про людей писати. Цікаво писала й недавно померла Меланія Кравцева (її книжка «Калейдоскоп»). Скромно, але не без успіхів працює над своїми творами Д. Ярославська, З. Дончук талановитий у малих оповіданнях (напр., «Старий млин»), а з великими романами він трохи поспішив, хоч перша книга «Гната Кіндратівича» й цікава. І. Керницький далі пише в дусі свого тонкого гумору, але його «побратим» М. Понеділок трохи чи не зраджує вже гумор заради «серйозної» (без сміху) творчости. Далі веде свою гумористичну лінію А. Галан. Симпатично писала, а тепер чомусь замовкла М. Цуканова.

Є в нас автори, що видавали по одній лише книжці, але це здебільшого «виношені», а через те й добрі твори. Це: М. Лазорський, автор великого історичного роману «Гетьман Кирило Розумовський», С. Домазар, автор повісті «Замок над Водаєм», Василь Тирса, автор історичної повісті «Несмертельна слава», може, ще І. Лобода, автор повісті «Вони прийшли знову», може, й ще дехто...

Згадуючи всіх цих прозаїків, я не кажу, що їхні твори обов'язково якісь «геніяльні», ні, в масовій літературній продукції твори можуть бути тільки

нормально написані, яскраво чи й не яскраво, але обов'язково на певному літературному рівні, без фактичних ляпсусів (як у Самчука) чи безпідставної претенсійності на науковість (як у Д. Гуменної). А наявність у нас такої масової продукції свідчить про те, що ми маємо *літературу*, а не поодиноких письменників.

Гірше в нас із *драматургією*. Причина, мабуть, у тому, що в нас немає театру, отже, немає стимулу, а серед читачів і книгарів поширена така думка, що нібито драматурги пишуть тільки для театру. Театру немає навіть у такому великому скупченні українців, як Нью-Йорк. Люди подекують, що спричинились до цієї «порожнечі» не хто як... заслужені театральні діячі Йосип Гірняк та О. Добровольська, що живуть у Нью-Йорку. Вони, мовляв, свій театр ліквідували, а молодших акторів не допускають до створення нового, тримаючи їх на принагідних читаннях та деклямаціях. Я не берусь стверджувати, що все це, справді, так, як люди подекують, але театру в Нью-Йорку таки немає.

У всякому разі драматургів у нас найменше. Це тільки Л. Коваленко, Ф. Мелешко, ну й ще два чи три автори.*

У нашій еміграційній поезії можна знайти чимало цікавого. Загально-визнано стоїть на своїй давно здобутій позиції Є. Маланюк. Правда, з нього поет досить вузького діапазону: його майже єдина чи, краще сказати, стрижнева тема — Україна як «Степова Еллада». Це переважно політичний поет, з нахилом до філософської думки. Песимістичний характер його творчості походить від поразки наших визвольних змагань. Був культурним поетом, а також видатним перекладачем М. Орест. Добре пише (чи писав, бо щось давно вже не видно його оригінальних поезій) С. Гординський, близький до М. Ореста характером творчості і також перекладач з чужих мов. До цих двох можна приєднати й вишуканого практика нашої поетичної мови та перекладача Б. Кравцева. В. Лесич, здається, дедалі більше відходить від своєї «трудної» поезії (але поезії!) і наближається до прірви «модернізму». А жаль! Безсумнівно талановитий і культурний поет І. Качуровський, либонь, зрадив уже свою поетичну обдарованість і перейшов на прозу та літературознавство. Також жаль! Добре почала була Ганна Черінь, але пізнішим її поезіям шкодять дрібнотем'я та багатомовність. Добрі поезії дає В. Онуфрієнко, але він, на жаль, не спромігся ще й досі зібрати розкидані по різних газетах та журналах свої поезії в збірку. Значну літературну вартість мають байки (понад сто друкованих, а написано більше) О. Запорізького. Свіжі тони докинула в нашу поезію Л. Далека, хоч ще й написала небагато. Талановито пише католицька поетка Віра Вовк. Філігранно опрацьовував свої вірші Г. Діброва, але пізніше, на жаль, перейшов на церковні афоризми. Добре пише М. Щербак (переважно на політичні теми). Незгірше пише й Левко Ромен, добрий знавець нашої мови. Ліричний Ю. Вуряківець переборщує в кількості. Часом обзивається ще, друкуючи свої поезії, О. Гай-Головко. Але Яр Славутич чи не зовсім

*) Із зрозумілої причини автор не згадує своєї творчості, але для повноти огляду нашої прози й драматургії треба б згадати ще й його твори з цих обох царин. — *Примітка редакції.*

уже виписався, перейшовши на професорський хліб; тієї кризи в своїй творчості, що про неї я свого часу писав, він, здається, так і не подолав. Талановитий П. Карпенко-Криниця збився на якісь ідейні манівці. Є ще поетка Л. Мурович, Богдан Бора, Андрій Легіт, К. Черненко, поет Ф. Матвієнко... Давні «хатяни» О. Негрицький-Грановський та М. Мандрика не тільки підсумовують свою творчість, а й пишуть нові твори.

На тлі цієї загальної картини нашої поезії відрадним і свіжим явищем блиснула творчість Діми, цієї нашої еміграційної Ліни Костенко (але своєрідної, відмінної). Своєрідність Діминої творчости в тому, що вона поєднала нормальну поетичну творчість із справжніми мистецькими шуканнями. Треба тільки побажати їй шукати далі і трохи приблизити кількість своїх поезій (бо й це має значення).

Дехто може здивуватись, що я не поставив на чільному місці «поета з блискавками геніяльності» Т. Осьмачки. Мушу тут сказати, що його місце в історії української поезії визначають тільки твори 20-их років (я свого часу надрукував статтю про цю його творчість у журналі «Критика»), а пізніші, еміграційні поезії, навіть велика псема «Поет», погіршена в другому виданні, — це вже продукт його затуманеної хворобою свідомости.

Є ще в нас письменники, що пишуть для дітей, а перед серед них веде, либонь, Леся Храплива.

З цієї побіжної оцінки чи, краще сказати, *переоцінки* творчости «радянських» і наших еміграційних письменників можна передусім зробити той висновок, що не все те золото, що блищить (чи галасує). Не всі ті «радянські» письменники (далеко не всі!), що доходять до нас у доброму виданні, частенько ще й нагороджені шевченківськими та ленінськими преміями, прийнятні для української національної рації. А це автоматично переносить (повинно переносити!) питому вагу в українському літературному процесі на еміграційну літературу. Але й тут, як ми бачили, це історичне завдання виконують не ті, що лізуть осами читачам увічі та відпихають ліктями інших, «викреслюючи» їх із літератури, тим більше — не політики та організатори від літератури. Справжні літературні вартості дають тільки ті, що пишуть *нормальні літературні твори* — романи, повісті, оповідання, драми, поезії. Ефективність цієї творчости була б переконливіша, якби, замість голого переліку імен (як у цій моїй доповіді) та написав хто *справжню історію еміграційного письменства*, з науковою аналізою конкретного надбання кожного письменника. Проте це були б *підсумки* того, що вже зроблено. А літературна творчість — це живий процес, це рух, це боротьба між різними течіями й поглядами (але в межах нормальної творчости), і в цій творчості-боротьбі письменники повинні постійно *шукати нового* як у *змісті* (щоб відбити нашу добу), так і в *формі* як у специфіці літературного мистецтва. Це загальне побажання, а кожен письменник-творець хай шукає своїх можливостей, щоб гідно виконати історичне завдання, що його на нас поклала історія нашого народу.

Д-р В. ТРЕМБИЦЬКИЙ

ПРОБЛЕМА САМОСТІЙНОСТІ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ МОСКОВСЬКОЇ І КИТАЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

Ще з липня 1959 року, коли Американський конгрес проголосив «Тиждень поневолених народів», кожного року представники поневолених народів Східної Європи, особливо у США, влаштовують свої політичні зібрання і маніфестації. На тих зібраннях і маніфестаціях беруть участь і політичні діячі державних народів, зокрема конгресмени і сенатори США, які разом із представниками поневолених народів захищають права поневолених націй на їх самостійність і державність та протестують проти московсько-большевицького імперіялізму.

Такі зібрання і маніфестації привертають увагу політиків різних держав світу до проблем бездержавних, поневолених Москвою і червоним Китаєм націй, і стають темою для дискусії в пресі. Питання поневолених націй сьогодні тим більш цікаве і важливе, що живемо в переломових часах нашого століття. Переживаємо третю (після 1848-го і 1918-го років) «весну народів», що тепер проявляється під кличем деколонізації територій, які ще недавно належали до великих потужних держав світу: Великої Британії, Франції, Голландії, Бельгії і Іспанії. Ті колонії західних держав, що ще залишилися, напр., португальські колонії в Африці, малі посілости Франції і Англії на Американському континенті, на просторах Тихого океану та в Африці, — є лише залишками тих величезних посіlostей, що колись були ознакою могутності вище названих імперій.

В наші часи окреме місце займають в історії т. зв. деколонізації народи самого ж таки європейського і центрально-азійського континентів, де живе тридцять поневолених народів, повністю здатних до свого національно-державного життя.

Під кожним оглядом усі ті народи значно більш дозрілі, ніж, напр., ті народи, що одержали самостійність в Африці чи в південній Азії. Сьогодні вони вже мають свої самостійні національні держави, створені, переважно, за західно-європейським зразком.

Зовсім в іншому становищі знаходяться народи т. зв. СРСР і червоного Китаю. Вони є складовими частинами згаданих імперій у вигляді адміністративних одиниць, а в кращому випадку — сателітів. Політична еміграція тих народів по-різному, в залежності від політичних обставин, у яких знаходяться їх еміграційні представництва, ведуть свою політичну акцію за визволення своїх народів. Іншими словами, роблять заходи, щоб їх

країни, т. зв. «автономні» чи «союзні» республіки, стали суверенними національними державами, визволилися від колоніального панування, так як недавні колоніальні народи на африканському чи американському континентах.

Всіх тих політичних еміграційних діячів еднають, без сумніву, спільні ідеї, а саме:

1) Допомога своїм батьківщинам у боротьбі за політично-економічну незалежність, за визволення з-під панування Московської чи Китайської імперій. Іншими словами: необхідність вести боротьбу за те, щоб їхні батьківщини стали суверенними національними державами в колі вільних народів світу.

2) В багатьох випадках їх еднає спільний оборонний фронт проти того ж самого ворога-поневолювача — Московської чи Китайської імперій.

Здавалося б, що вже сама логіка наказує політичним представництвам поневолених народів створити єдину міжнародну визвольну організацію чи асамблею бездержавних народів і спільними силами боротися за здійснення своєї мети. Така спільна боротьба, без сумніву, була б більш ефектовна, уможливила б розгорнення широкої акції за визволення і усамотійнення поневолених народів. На жаль, треба сказати, що сьогодні ще не має такої єдиної світової протикомуністичної і протимосковської організації, тому визвольно-політичні акції ведуться окремими організаціями, сепаратно, некоординовано, себто не одним спільним фронтом. Але вина за цей стан спадає не так на національні визвольні організації, як на певні чинники західних держав, які у своїх політичних калькуляціях і розумуваннях не знаходять місця для єдиної, справді протикомуністичної і протимосковської організації поневолених народів. Зі свого боку, вони роблять усе можливе, щоб перешкодити створенню такого єдиного визвольного фронту. Крім цього, вони штучно розподіляють бездержавні народи цілого євразійського простору на народи більш або менш здатні до свого незалежного державного життя, себто — на народи першої і другої категорій.

Ця зовсім безумна політика поділу народів впливає із політичних комбінацій державних політиків західного світу, яких — майже всіх — еднає одна спільна ідея: добитися шляхом «мирних переговорів» унезалежнення деяких народів-сателітів, що перебувають під протекторатом СРСР чи червоного Китаю. Натомість питання визволення усіх поневолених народів залишити, мовляв, на пізніше; а найголовніше: не порушувати справи визволення тих народів, що є складовими частинами московсько-большевицької і червоної китайської імперій.

Іншими словами: двоподіл у політичному визволенні поневолених народів Євразії на категорії першого і другого ступеня впливає з їх фактичного теперішнього політичного становища і визначений кордонами Західної Німеччини в Європі та Китайським морем у Східній Азії. Але дійсність політичної залежності народів від СРСР і Китаю зовсім не така, як її змальовують політики західних держав. Для московського чи китайського

імперіалістичного центру двоподіл бездержавних націй на т. зв. сателітні чи «союзні» республіки є нічим іншим, як тільки переходовим історичним явищем, зумовленим тактичними і соціологічними моментами.

З комуністичної точки зору, теперішні сателіти Московської і Китайської імперій ще не дозріли до такого стану, щоб могли жити в «одній родині» народів ССРСР чи Китаю. Отже, мусять насамперед завершити свій процес «дозрівання», себто зредувати свої національні почування і «перевиховатися», щоб з національно-патріотичної плятформи перейти на плятформу «інтернаціональну», космополітичну; тоді питання національної суверенності і національно-державного патріотизму зовсім зникне або буде другорядним.

З політично-пропагандивного погляду сателітне становище деяких народів навіть корисне для московської імперії, бо завдяки цим окремим комуністичним республікам-сателітам Москва може здійснювати на міжнародному форумі свою приховану імперіалістичну політику. З другого боку, ідеологічно й політично ці народи-сателіти повністю залежні від центрів комунізму — Москви чи Пекіну.

І даремно сподіватися, що московські чи китайські верховоди можуть будь-коли погодитися хоча б на частинне усамостійнення поневолених ними народів або на незалежнення їхніх сателітів, бо такі поступки були б, безсумнівно, початком повного краху принципів комуністичної ідеології, згідно з якими має відбутися повне «злиття націй» не лише в ССРСР чи Китаю, а й в цілому світі, в один комуністичний організм, себто у «світовий союз соціалістичних республік» або, інакше, в ССРСР світового масштабу.

На Заході ж серед еміграції бачимо деякі т. зв. федеративні політичні осередки, що мають піддержку від деяких держав чи політичних державних діячів. Вони (ті політичні осередки) змагаються за незалежність не окремим національним спільнот, а певних державних конгломератів, таких як Чехо-Словаччина чи Югославія. Такі державні конгломерати існували до 1939-1940 років, існують вони й сьогодні як адміністративні чи сателітні одиниці, узалежнені такою чи іншою мірою від московського центру. Але як колись, так і тепер вони мають внутрішні національно-політичні ускладнення.

Такого роду політично-визвольну акцію т. зв. федеративних політичних центрів сьогодні треба розцінювати не лише як політично-історичний анахронізм з-перед 45 років, а просто як шкідливий факт для цілості визвольної боротьби поневолених народів європейського континенту. Бож, напр., фальшиві претенсії сербів на політичне провідництво між слов'янськими народами балканського простору або чехів на придунайському просторі, не виправдалися і тим більше не можуть виправдатися у майбутньому за іншої політичної ситуації.

Треба пам'ятати, що федеративні Чехо-Словаччина та Югославія постали в 1919-1920 роках лише тому, що деякі слов'янські народи Балканського півострова чи Карпат ще не були повністю приготовані до самостійного державного життя. Деякі з них (напр., македонці, словінці, словаки) були

щойно в стадії національно-державної кристалізації, а всі вони вірили ще в ідею «всеслов'янського визволення» і спільного державного життя. До таких поглядів пхало їх тяжке політичне поневолення у межах Австрії і Малярщини, себто держав неслов'янських.

За останнє півстоліття дуже змінився національно-державний світогляд балканських і карпато-дунайських слов'янських народів. Вони не тільки дозріли вже до власного державного життя, а й використали можливість (словаки, хорвати, чорноморці, навіть македонці) жити своїм власним, більшою або меншою мірою, незалежним життям. Словаччина¹ і Хорватія² були вже визнані іншими державами, як окремі державні організми, і трудно уявити собі, що в майбутньому словаки схочуть федерації з чехами, а хорвати — з сербами. Їх національна дозрілість і їх власні економічні підстави дають їм повне право на власне державне існування. Згадані народи, як і інші народи в Югославії, аж ніяк не бажають собі бути лише фольклорною масою і жити, покищо, на автономних правах зфедерованих республік, щоб потім «зіллється» з сербами в Югославії чи з чехами в Чехо-Словаччині, ставши одним із племен цих льокально панівних народів.

Тому відсутність у сьогодишніх деяких міжнародних т. зв. визвольних організаціях представників народів Югославії і Чехо-Словаччини (хорватів, словінців, македонців, словаків) треба вважати за зло, що спричиняється до розпорщення потенціалу визвольного фронту народів східної і південної Європи та Азії.

З цього приводу, як і з інших причин, проблема визволення недержавних народів не лише євразійського простору, а навіть народів-сателітів із комуністичного табору — досить складна. Очевидно, що ті труднощі та ускладнення не є причиною, щоб відкинути саму велику ідею національно-державного визволення поневолених народів. Усі ті труднощі чи, м'яко кажучи, непорозуміння, можна легко усунути, якщо питання незалежності поневолених націй поставити на відповідну, справедливую, платформу і дати всім народам, які бажають самостійності, рівноправність у виявленні своєї суверенної волі, без будь-якого насильства чи впливів сторонніх чинників.

Сучасний стан федеративного існування Югославії чи Чехо-Словаччини ніяк не відповідає заінтересованим народам, крім сербів і чехів, як народів панівних. Ці «автономні» народи є лише підметом для панівних суверенних народів, які навіть назовні заступають їх, називаючи себе не представни-

1) Проголошена Словацька республіка в 1939-1945 роках була визнана «де юре» і «де факто» такими державами (подаємо в хронологічному порядку їх визнання): Угорщиною, Польщею, Німеччиною, Італією, Швейцарією, Іспанією, Ліберією, Екватором, Коста-Рікою, Ватиканом, Японією, Манджурією, Югославією, Швецією, Румунією, Литвою, Болгарією, СРСР, Естонією, Латвією, Голландією, Китаєм, Хорватією, Фінляндією, Данією, Сіамом, Бурмою; і «де факто»: Англією, Францією та Бельгією.

2) Хорватська незалежна держава була визнана «де юре» і «де факто» такими державами: Болгарією, Фінляндією, Італією, Японією, Угорщиною, Німеччиною, Румунією, Словаччиною, Іспанією, Швейцарією, Албанією, Данією, Францією (уряд Віші), Голландією, Норвегією, Сан-Маріном і Швецією.

ками сербів чи чехів, а представниками югославськими чи чехо-словацькими, що ні з етнічного, ні з історичного погляду не відповідає правді, бо таких народів насправді нема. Це явище зовсім подібне до практики в ССРСР, де штучна назва «советський народ» заступає фактично назву панівного народу ССРСР — москалів.

Такий самий, але ще більш яскравий стан національної залежності і розподілу національностей на категорії, бачимо в сучасній Московсько-советській імперії, в якій офіційно існує біля 200 народів, поділених певними автономними або союзно-республіканськими кордонами в адміністративному значенні. Насправді ж суверенною республікою в ССРСР є лише Російська СФСР, а пануючим народом у ССРСР є лише москалі, як суверенний чинник імперії.

Хоч т. зв. народи ССРСР і є репрезентовані у т. зв. Всесоюзному управлінні, проте їхня роль обмежена передусім виконанням таких функцій, що впливають з імперіальних інтересів пануючої московської нації. Тому й не дивно, що сьогодні держави і політичні діячі західного світу називають ССРСР просто Росією, хоч немосковським народам в ССРСР і прикро це слухати, бо конституційно вони нібито творять федеративну цілість, т. зв. ССРСР, а не одну російську державу чи імперію.

А ще більш прикрим, просто ганебним явищем є те, що в Європі ще й досі є поневолені народи. Коли вглибитися у суть політичних проблем поневолених в ССРСР народів, ґрунтовно простудіювати їх політичні прагнення і спроможності, то виявляється, що вони вже давно повністю дозріли до свого національно-державного життя на власних етнографічних територіях.

Сама ж советська теорія про існування в ССРСР біля 200 народів чи народностей, з політичного погляду є нонсенсом, бо в нашому, себто в західному розумінні, народом чи нацією є лише така національна спільнота, що вже дозріла до самостійного державного життя, має своє історично-державне минуле, свою культуру і традиції, літературу, мову, свою, від споконвіку заселену, територію і, що особливо важливе, змагає до власного суверенного державного життя. Коли так дивитися на питання народів в ССРСР, то в цьому імперіалістичному конгломераті можна знайти не більше як 20-30 націй, які впродовж століть і тепер виявляють свою незламну волю жити самостійним, суверенним життям. Тому аж ніяк не можна ставити на одну площину, напр., питання державної незалежності литовців чи грузинів побіч питання «народів» хантів чи коряків у північному Сибірі або зирян чи карелів у північній Європі.

В іншому випадку такі народи в ССРСР, як узбеки, казахи, киргизи та інші з Передньої Азії ще в 1917-1923 роках виявили своє бажання у політичному розумінні жити спільним державним життям під спільною історичною назвою Туркестану.

Подібна ситуація і на Поволжю, де тюрксько-фінські народності ще в 1917-1918 роках вирішили жити спільно в одній Ідель-Уральській державі. Це саме бачимо і в Північному Кавказі, де гірські племена і народності ще

в 1918 році (подібно до ідель-уральців і туркестанців у той час) виявили свою волю жити в одній національній державі Північного Кавказу.

Це мова про складні національні питання народів і народностей у ССРСР. Зовсім інакше і безсумнівно виглядає питання повністю зформованих, суцільних націй у ССРСР. Ми вже згадували, що в ССРСР є скрісталізовані в один суцільний моноліт нації, що расово, релігійно, культурно, взагалі під кожним оглядом, цілком відрізняються від панівного московського народу і своїм геополітичним положенням належать до зовсім інших частин даного континенту. До таких націй на європейському континенті слід зарахувати: литовців, лотишів, естонців, українців, білорусів. З кавказьких народів — грузинів, вірменів і азербайджанців. Останні три народи навіть своїм геополітичним положенням приналежні до зовсім інших частин чи то європейського, чи азійсько-орієнтального континентів.

Згадані народи національно скрісталізовані, зовсім відмінні від московського народу расово, релігійно (католицизм, ісламізм), мовно і культурно (кавказько-туркестанського монгольського походження), що для них було б зовсім природно жити або в сфері західньо-європейської культури, або в сфері Орієнту (ісламського релігійного і культурного світу), а не під верховством слов'яно-мовного московського народу північно-східньої Європи.

Врешті, не треба забувати й того, що в багатьох європейських народів, напр., у болгарів, чехів, українців, поляків, а особливо в народів Кавказу, як у грузинів і вірменів, відчувається у відношенні до москалів комплекс культурної вищости, не зважаючи на те, що москалі чваняться такими своїми культурними, літературними, мистецькими і музичними вєлетнями, як Пушкін, Лєрмонтов, Чєхов, Достоевський, Гоголь, Толстой, Тургєнев, Муссорґський, Чайковський, Римський-Корсаков, Рєпін, Айвазовський та інші.

Як творилася московська культура й наука — це інше питання. Фактом є те, що в той час коли в корінній холодній Московщині жили півдикі фінсько-слов'янські племена, то на півдні (на Причорномор'ї) існували висококультурні народи, напр., вірмени, що вже з другого століття нашої ери мали своїх володарів-королів, або грузини, що вже в половині X-го стол. жили в своєму багатому царстві Баґратидів. Із 1184-1213 років відома велика грузинська цариця Тамара, і саме в ті часи появилися неоціненної вартости твори грузинського мистецтва (архітектура, різьба, скульптура, література, музика).

Подібне явище в VII-му і VIII-му століттях бачимо у болгарів і македонців, що дали слов'янам перші по-слов'янськи писані Богослужбові книги і молитвослови перших апостолів Кирила і Методія, проповідників Христових правд...

Це саме можемо сказати про висококультурне життя чехів у їх Велико-Моравській державі (IX стол.) і українців у добу Київської Руси (IX-XII століття), коли побудовано монументальну базиліку Св. Софії та багато Божих храмів у Києві й Чернігові. Побудовано й багато охоронних фортець, наземних і підземних, в інших городах усієї України.

А що собою уявляла в той час Суздальська Московія?

Ось деякі старовинні пам'ятки народів, що сьогодні під московсько-більшевицьким пануванням.

У Вірменії церкви в Єгм'ядзіні (з V стол.), Лірене (з VII стол.), Ані й Актамаре (з X стол.), базиліки в Болнісі та Ніноцмінде (з IV стол.), в Аляверді (з XI стол.). Палати грузинських володарів, книгосховища. Храми Божі в Македонії: св. Софії в Орхиді, Абобе, Пліске (з XI стол.), на острові Пресна, церкви біля Пловдива, Вояне біля Софії (XI-XII стол.). Туркестанські мечеті Бібі-хана Тімура (XII стол.), мавзолеї шаха Зінда — в одному лише Самарканді. Такими самими пам'ятками є мечеть Магога, гробниці Ізмаїла, Саманіла з фасадами у Бухарі, та ханські двірці й медреси в Хіві. Все це є тою основою, на якій живе національний дух, розвивається національна гордість згаданих народів Орієнту чи Балканського півострова.

Врешті — своєрідна національна грузинська азбука з IV-го стол. до Христа, вірменська азбука з V-го стол. до Христа, їх старовинні рукописи; перекладне письменство V-VI і IX-X стол. в Македонії і Болгарії (перша старослов'янська азбука), староукраїнські княжі літописи, церковні книги, епос «Слово о полку Ігоревім» і т. п. — все те є духовною силою, що тримає згадані нації на відповідному рівні, себто в комплексі вищості супроти того народу, який сьогодні над ними панує. І немає такої сили у світі, що могла б знищити ці історичні фактори, бо всі згадані й не згадані стародавні пам'ятки, що ще зберігаються у національних музеях Києва, Тбілісі, Софії, Бухари чи Праги є ще й далі основою-фундаментом для існування і розвитку народів, не зважаючи на їх поневолення. Їхнє минуле, їх історичні цінності є тими факторами, які — не зважаючи на бездержавність згаданих народів — роблять їх духовно повновартісними, гордими, викликають у них презирство до всього того, що є ознаками продажности, зради і яничарства, до всіх тих, що хочуть їх поневолити і похлинути, як складову частину панівного державно-імперіалістичного організму.

Тому, коли сьогодні дехто висловлюється, що Грузія, Україна, Вірменія чи Туркестан є «традиційними російськими провінціями», то тим самим сам дає собі свідоцтво незнання елементарних історичних фактів, незнання історії світової культури, а школу, з якої він вийшов, показує як тенденційний осередок розповсюдження фальшивої науки. Бож відомо, що Кавказькі країни, як і Туркестан, опинилися під московським пануванням щойно в XVIII-XIX століттях, а до того часу були незалежними самостійними державами, так само, як до 1945 року в такому чи іншому вигляді були незалежними нинішні європейські сателітні країни, що опинилися у московсько-більшевицькому таборі.

Справді треба бути варваром у душі, щоб не розуміти основних принципів існування націй і не бачити їх безперервного змагання до незалежності і волі — до відновлення своєї колишньої державности, в якій розвивалася їхня культура і струмом вливалася у річище здобутків світової культури. Завдяки своєму культурно-історичному розвитку, вони займали належні

ім місця поруч старовинних гелленської, римської, перської чи німецько-германської культур.

Тому не дивно, що насильницьке насадження московських культурних впливів в Україні, в Балтицьких і Кавказьких країнах, в Ідель-Уралі, Туркестані, Білорусії, а то й у Польщі, Угорщині, Болгарії і т. д. — викликає реакції, які виявляються у різних формах збройних повстань, як ось у Туркестані (басмачі, 1920-1935 рр.), Грузії і Вірменії (1920), в Україні та в інших поневолених країнах, або у формі партизанських боїв з московськими гнобителями (1942-1948 рр.), не згадуючи вже широкомасштабованих воєнних дій у пам'ятних 1919-1921 роках, що відбувалися на теренах України, Прибалтицьких держав, Кавказу, Дону і т. п.

Недавно ми були свідками, як у московсько-большевицькому бльоці стався вилом: Албанія, частинно і Румунія, відірвалася від цього бльоку і приєдналася до червоно-китайського, в якому політична і економічна залежність значно менша. Так у комуністичному світовому бльоці розпочалася боротьба, на чолі з червоним Китаєм, проти московського імперіалізму, який політично, економічно й культурно вже добре дався взнаки не тільки поневоленим народам в ССРСР, а й народам-сателітам.

Відомості про ідеологічні розходження між червоним Китаєм і большевицькою Москвою правдиві, але лише частинно, бо фактичні причини боротьби між згаданими комуністичними центрами мають характер національний і економічний. Червоний Китай керується своїми національними почуттями і інтересами (як і Москва), що сперті на китайській історичній минувшині й традиції.

Це саме можемо сказати й про інші народи, що проти своєї волі опинилися в ролі сателітів ССРСР. Навіть такі малі народи, як литовці, лотиші та естонці, яких у 1940 році «добровільно» залучено до складу ССРСР, тепер хронічно терплять економічні недостатки і національну дискримінацію, а ще в 1940 році вони жили своїм власним незалежним заможним життям так само, як данці, норвежці, фінляндці чи поляки. У своїх власних самостійних державах балтицькі народи були прикладом, що навіть на малих і бідніших територіях можна жити без порівняння краще, ніж живе людність у величезній Московській імперії (ССРСР), а завдяки своїй державній самостійності вони були конструктивним економічним і політичним чинником між іншими народами, маючи міжнародні стосунки майже з 25-ти країнами світу³. Не були вони й причиною міжнародних конфліктів і щойно з моментом, коли їх прилучено до ССРСР, на балтицькому обширі виникла низка політичних непорозумінь, підозр і побоювань між Скандинавськими державами і ССРСР. Сьогодні Скандинавські держави живуть

³) Наприклад, мала Естонська республіка в 1920-1940 роках мала торговельні та політичні зв'язки з Німеччиною, Англією, Фінляндією, Швецією, Францією, США, ССРСР, Голляндією, Данією, Бельгією, Польщею, Латвією, Литвою, Швайцарією, Італією, Норвегією, Чехо-Словаччиною, Японією, Естонією, Португалією, Аргентиною, Угорщиною, Австрією, Чіле, Грецією, Бразилією, а також із самостійною Словаччиною.

у постійній тривозі, бо їм загрожує експансія Московської імперії, яка намагається закріпити свої володіння на берегах Атлантийського океану та в неслезьких фйордах.

Подібна ситуація, що сприяє виникненню міжнародних конфліктів, є і на просторах Чорноморських держав, на Балканах і на Закавказзі; з хвилиною включення до московсько-большевицької імперії таких самостійних держав, як Румунія і Болгарія (в 1945 році), а також таких, як Україна, Грузія, Вірменія і Азербайджан (ще в 1920-1921 роках), згадані обшири опинилися під загрозою московської експансії. Всі країни Балкану, Кавказу і Прибалтики, що опинилися в складі СРСР як «республіки» чи «автономні одиниці», або як московсько-большевицькі сателіти, через своє геополітичне положення стали помостом для московської експансивної політики в напрямі східного Середземномор'я, Орієнту і Скандинавії аж до Атлантийського океану, а це мусить викликати низку непорозумінь і загострення та довести вкінці до великопротирних воєн.

І лише самостійні держави згаданих поневолених народів можуть неутралізувати ці непорозуміння, ліквідувати імперіялістичні затії великодержав, а разом із тим можуть бути і запорукою миру, правопорядку та економічної стабільності на даних просторах Європи і Азії.

Те саме, що ми сказали про прагнення балтицьких народів жити своїм самостійним державним життям, як це було в 1920-1940 роках, можемо сказати і про народи, що вже скоріше опинилися в складі Московсько-большевицької імперії, передусім про українців, грузинів, азербайджанців та вірменів, які в пам'ятних 1917-1922 роках були відновили свою державну самостійність і почали жити своїм незалежним життям. Багато з тих відроджених держав мали вже міжнародні зв'язки з багатьма державами: напр., Україна⁴ з майже 30-ти державами, Кавказькі країни⁵ з 15-ти державами. А головне — всі вони, як з погляду національно-державного так і економічного, мали дані на те, щоб жити своїм незалежним життям.

Не можна відмовити права на самостійність і мусульмансько-тюркським народам, що опинилися в складі Московсько-большевицької імперії — біля 30-тимільйоновому населенню Туркестану, понад 10-тимільйоновому населенню Ідель-Уралу і Північного Кавказу, країні горських народностей, що й досі живуть визвольницьким духом боротьби їх героя і державника Шаміля ще з другої половини ХІХ-го століття.

⁴ В 1918-1921 роках мала зв'язки з Францією, Англією, Німеччиною, Австрією, Угорщиною, Туреччиною, Болгарією, Польщею, Румунією, Росією, трьома Балтицькими державами, чотирма Кавказькими державами, Італією, Швейцарією, ЧСР, Голландією, Швецією, Фінляндією, Білорусією, Донською і Кубанською республіками, Ватиканом, Аргентиною, Сибіром, Лігою Народів, Царгородським Патріярхом та з іншими міжнародними політичними чи релігійними організаціями-асамблеями.

⁵ Кавказькі країни мали зв'язки з такими державами: Туреччиною, Аргентиною, Україною, Німеччиною, Англією, Францією, Італією, Японією, Бельгією, Польщею, Румунією, Австрією, Люксембургом, Гаїті, Ліберією, Мексіком, Панамою, Сіамом, ЧСР, Білорусією, Іраном, Ватиканом, США, Грецією, Румунією і Росією.

Прагнуть волі й білоруси, горді зі своєї незалежності в Полоцькій Русі, зі свого панівного становища в Литовсько-Руській Великодержаві, а в 1918-1920 роках зі своєї незалежної Білоруської республіки, що мала свої дипломатичні представництва в 12-ти державах⁶.

Тяжко відмовити право на власну державність і козакому населенню Дону, Поволжя, Тереку та Прикаспію. В 1918-1920 роках ці території були незалежними, а їх населення виявило велике завзяття у боротьбі з московськими імперіялістами — як проти ген. Денікіна, так і проти большевиків, утративши при цьому (як і вірмени) половину свого національного потенціалу, не досягнувши і досі «республіканських автономних прав» хоч би на зразок Башкирії і Дагестану. Проте мусимо підкреслити, що козацьке питання, мабуть, найбільш скомпліковане і найтяжче до розв'язки.

Упадок згаданих держав, які в 1918-1920 роках були самостійними або боролися за свою державність, не стався з причин їх політичної незрілості чи економічної неспроможності, а тільки з приводу експансивної московської імперіялістичної політики, себто був наслідком походу москалів, як білих так і червоних, на незалежні нації, щоб відреставрувати московську імперію в межах, щонайменше, 1914 року. Коли московські білі імперіялісти вже не могли відреставрувати Московської імперії, відреставрували її червоні, себто московські большевики, поставивши на її чолі, замість царського, комуністичне управління. Комунізм ще з 1919-1920 років, аж донині, є такою самою імперіялістичною ідейною зброєю московських імперіялістів, як у XIX столітті були ідеї російського панславізму, панправославізму чи московського соціалізму до 1917 року. І дуже дивно, що цієї істини не можуть, чи не хочуть, зрозуміти сучасні політичні й державні діячі західного світу.

Без перебільшення можна сказати, що сучасний московський імперіялізм у вигляді комунізму є вершком московської великодержавної ідеї, що поширена вже у світовому масштабі. В XIX стол., а навіть ще раніше, в часи царя Петра I, московський великодержавний месіанізм-імперіялізм досягнув кордонів розселення православних християн, себто слов'янських етнічних кордонів до Солуня, Трієсту, Судетів та Чеського Лісу. Сьогодні московській експансивності вже немає меж. «Росія» має бути всюди там, де запанує «совєтська форма» управління, яке автоматично підчиняється центрові, створеному «провідним народом» світу — москалями. Так червоні москалі ніби створили первовзір «нового життя» народних мас земського гльобу і всі інші народи мають опинитися під їх політичним, культурним, економічним і мовним пануванням або хоч під їх впливом.

З цього випливає і логічний висновок, що такі політично-стратегічні комбінації західних великодержав, як намагання спілкувати з московсько-большевицькими імперіялістами проти червоного китайського колоса — є фальшиві й шкідливі в самій основі, бо сучасна московсько-большевицька

⁶) В Україні, Фінляндії, в Балтицьких державах, у Польщі, Грузії, ЧСР, Австрії, Данії, Німеччині та Франції.

імперія в ідеологічно-імперіалістичному розумінні не така, як у минулому. Скріплювання сучасної московської імперії є нічим іншим, як допомогою їй досягнути її мрію-мету — стати єдиною світовою потугою.

Думаємо, що слушно також висунути на денне світло й питання про право на державну незалежність і найменших народів, які у великій московській системі панування через свою малочисленність і своє погане географічне положення зіпхнуті до третьорядної ролі. Та коли право на державність визнається сьогодні Занзібарові в Африці чи Андорі, Сан-Маріно і Люксембургові в Європі, або малій Ісландії на шляху зі Скандинавії в Гренляндію і Канаду, то це саме право належить і малим народам, що входять до складу московсько-большевицької імперії.

Таким малочисленним народом є і лужичани (260.000), що живуть майже в серці європейського континенту над р. Шпревою (між Берліном і Судетами), де в перших днях травня 1945 року кінчилася друга світова війна і зійшлися дві альянтські фронтові лінії: советська і англо-французька. Але лужичани також змагають до своєї незалежності.

Лужичани — найменший слов'янський народ, який у VII і VIII століттях жив самостійним життям, а згодом — у союзі з Чеським королівством. У XVI стол. попав під повну німецьку зверхність. З того часу, аж до сьогодні, він провадить завзяту боротьбу не тільки за свою незалежність, а й за своє національне фізичне існування. Проголошена в 1919 році (по капітуляції Німеччини) незалежність Лужиці тривала лише кілька днів. Щойно друга світова війна принесла лужичанам певну політичну відлигу, нову добу всебічного національного і культурного відродження, коли вони одержали від берлінського уряду досить широку культурну автономію.

Лужицький народ багатий на свої давні пам'ятки історії і письменства, має свою багату національну традицію. Його традиційно підтримують усі західні слов'яни, як і взагалі весь слов'янський світ. На нашу думку, він має також право, як національна одиниця, бути незалежним так само, як мають його зовсім не національні окремі мініатюрні держави сучасної Європи: Андора, Ліхтенштейн, Монако чи Сан-Маріно. Лужичани, що мають власну інтелігенцію, селянство і робітництво, можуть зовсім добре жити своїм державним життям на власній національній території. До того ж, немає найменшого сумніву, що самостійна Лужиця ніколи не може бути перешкодою для всебічного розвитку німецької нації і держави, бо вона є «острівною» територією на прикордонні Польщі та Чехії.

(Закінчення в наступному числі)

Проф. Григорій ВАЩЕНКО

ОСНОВНІ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ СОВЕТСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ І ШКОЛИ

(Продовження*, 4)

Учительство і большевицька влада

Московсько-большевицька влада могла здійснювати свої плани тільки з допомогою існуючих учительських кадрів, вихованих в умовах царської Росії. Тому ставлення учительства до большевицької влади в перші роки після жовтневої революції мало велике значення в освітній політиці большевиків.

Загально можна сказати, що ставлення учительства до большевицької влади було негативне. Навіть серед революційно настроєної частини вчительства в 1917-1918 роках большевизм був мало популярним. Значно більшою популярністю користувалась партія соціал-революціонерів (серед сільського учительства) і партія соціал-демократів меншовиків (серед революційно настроєного міського учительства). Большевизм відштовхував своїм догматизмом і своєю скрайньою нетерпимістю. Ще більш відштовхували від себе большевики інтелігенцію, коли почалася громадянська війна, а з нею і кривавий терор червоної армії та органів Чека. В большевиках інтелігенція бачила грубу дику силу, що несе з собою крайні, безчисленні страждання і біду. Особливо з великим недовір'ям і побоюванням поставились до большевиків учителі середніх і вищих шкіл, між якими було чимало прибічників царської влади.

Крім цього, після лютневої революції в деяких країнах, що дотепер входили до складу царської імперії, зміцнилися націоналістичні течії, в основі яких було прагнення здобути свою національну державну самостійність. Зокрема досить сильна націоналістична течія була в Україні, при чому в ній особливо активну участь брали учителі народних шкіл.

Проти большевиків почалася боротьба. З одного боку вона мала характер збройних повстань (партизанка), а з другого — характер протестів на зборах, відмовлення працювати для большевицької влади.

Учительство брало участь в однім і в другім вияві боротьби. Багато учителів, особливо в Україні, йшло в армії та загони, що боролись проти московських большевиків. Дехто з них навіть став на чолі повстанських загонів. Але більшість учительства боролась мирним шляхом, або просто

*) Див. »Виз. Шлях«, кн. IV, стор. 378-391.

виявляла свій пасивний спротив. Ця друга форма боротьби частково мала і організований характер.

В 1917 році організувався «Всеросійський учительський союз». В тому році в Україні організувалась «Учительська спілка». Обидві організації боролись між собою, але одночасно обидві були вороже наставлені до большевиків.

Учительські професійні організації намагались впливати на весь хід народної освіти. Так, наприклад, в 1917 році в Києві був скликаний З'їзд учителів, на якому обговорювались проекти системи народної освіти в Україні, проекти програм тощо.

Большевики все це брали до уваги і вживали різних заходів, щоб примусити учительство працювати на них. Учительські професійні організації, що ставились вороже до большевиків, були розігнані, а замість них організовано Союз робітників освіти на чолі з керівниками-комуністами. Той Союз став органом, з допомогою якого большевицька влада все міцніше й міцніше прибирала до своїх рук учительські маси. Учителі, що так або інакше активно боролись із большевиками, були заарештовані й переважно розстріляні.

Але разом із терором большевики вживали й інших заходів, щоб притягнути до себе вчительство і «перевиховати» його. Це перш за все була агітація і пропаганда. В цій галузі дуже багато працював Ленін. В 1918 році він виступив на першому з'їзді учителів-інтернаціоналістів, де поставив перед учительством завдання «злитись із всією масою трудящих, що боряться».

«...Учительська маса, — казав він, — повинна мати велетенські освітні завдання і перш за все мусить стати головною армією соціалістичної освіти» (Ленін: «Сочинение», т. 23, стор. 66).

Уважаючи, «що сотні тисяч учителів — це апарат, який повинен рухати роботу, будити думку, боротись із забобонами, які ще й досі існують у масах», Ленін поставив комуністичним агітаторам завдання: «...керувати сотнями тисяч учительського персоналу, зацікавити їх боротьбою зі старими буржуазними забобонами, притягнути їх до того, що ми робимо...» (Ленін, «Сочинение», т. 25, стор. 453).

Звідси й вимога піднести роль вчителя у суспільстві: «Народний учитель повинен бути поставлений у нас на таку височінь, — писав Ленін, — на якій він ніколи не стояв, не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві. Це — істина, що не вимагає доказів. До такого стану справи ми повинні йти систематично, неухильною працею і над його духовим піднесенням, і над його всебічною підготовкою до дійсно високого знання і, головне, — над піднесенням його матеріального становища».

«Треба систематично зміцнювати роботу щодо організації народних учителів, щоб створити з них, з опори буржуазного ладу, якою вони до цього часу є в усіх, без винятку, капіталістичних країнах, опору советського устрою» (Ленін: «Сочинение», т. 27, стор. 389).

Перепідготовка учителів

Щоб підготувати учителів до праці в большевицькій школі, органи народної освіти в СРСР організували для учителів короткотермінові курси. Організувались ці курси не тільки в столичних і обласних містах, а також і в районних. Зрозуміло, що большевицька влада намагалась запровадити на тих курсах ідеї советського виховання і навчання, а перш за все — ідеї трудової школи.

Але це не було так легко. Річ у тому, що серед партійців було мало висококваліфікованих педагогів, які могли б керувати курсами перепідготовки вчителів. Сам нарком освіти Луначарський, будучи дуже здібним і широкоосвіченим дилетантом, порівняно слабо розбирався у тонкощах педагогіки. В кожному разі мистецтво і, зокрема, театр були для нього значно ближчі, ніж школа і виховання дітей.

Із визначніших партійних керівників лише Крупська не тільки працювала в школі, а й цікавилась теоретичними питаннями педагогіки, вивчала твори відомих європейських педагогів, а також і справу освіти в європейських державах, писала статті на педагогічні теми.

Тому відділам народної освіти довелося запросити на лекторів викладачів учительських інститутів і взагалі людей, що займалися питаннями теоретичної педагогіки, без особливого суворого врахування їхніх політичних поглядів і напрямків. Лектори, яких покликано викладати на учительських курсах, навіть якщо б і мали були щире бажання — провадити курси в чисто комуністичному дусі не могли. Твори Маркса, Енгельса і Леніна для більшості викладачів високої і середньої школи були мало відомі. А щоб вилучити щось із цих творів для лекцій із питань педагогіки, треба було місяців упертої праці. Тому всі в своїх лекціях частинно говорили про те, що читали в учительських інститутах або писали в своїх педагогічних статтях до революції, а частково викладали погляди на трудову школу і трудове виховання, що виробились у них на підставі літературних джерел.

Провірити зміст їхніх лекцій не було кому, бо відповідальні працівники відділів народної освіти в перші роки революції не тільки не уявляли собі точно того, якою має бути большевицька трудова школа, а часто, особливо на периферії, були людьми малоосвіченими.

На зміст і лекцій, що читались у цей період на учительських курсах, дуже відбився вплив різних педагогічних систем і течій Західної Європи та Америки. Зокрема слід відзначити вплив таких педагогів: Кершенштайнера, Лая, Шарельмана, Гансберга, Зайделя, Дьюї і Монтессорі. З педагогів XVIII-го стол. особливо треба згадати Руссо і Пестальюцці.

Оскільки погляди кожного з вище згаданих педагогів мали свої особливості, у лекціях на курсах перепідготовки вчителів не було однієї лінії у розумінні трудової школи. Кершенштайнер, напр., у своїх поглядах на трудову школу виходив із завдань державного виховання молоді. Школа, на його думку, повинна виховувати для держави добрих громадян, які своєю працею могли б задовільнити потреби держави. Тому в школу треба запровадити труд, як необхідний елемент виховання. Неодмінною приналежністю трудової школи Кершенштайнер визнавав майстерні, в яких

учні набувають технічні навички в тому чи іншому виробництві та виробляють у себе такі риси характеру, як точність, акуратність і ретельність у виконанні своїх обов'язків.

Система Лая побудована на ідеї єдності психічного акту, що складається з трьох моментів: сприймання, переробки і виявлення. На його думку, помилкою сучасної йому школи була недооцінка в навчально-виховній роботі третього моменту, тому він настоює на тому, щоб саме цьому моментові приділити багато уваги. «Виявлення» у навчальній роботі може мати найрізноманітніші форми, наприклад: малювання, ліплення, моделювання, вироби з дерева і металу, драматизація, письмові виклади тощо. Тому Лай свою школу називає школою дії. Шарельман і Гансберг пропагували ідеї близькі до ідей вільного виховання. Вони настоювали на тому, щоб у дітей розвивати індивідуальність та творчі здібності і дуже докладно опрацювали питання естетичного виховання.

Великий вплив на педагогічну думку в СРСР мав також американський педагог Дьюї. Він різко критикував сучасну школу за її відірваність від життя, книжний і схоластичний характер навчання. Сучасний стан суспільства з його розвинутою індустрією вимагає, щоб школа наблизилася до виробництва. Засобом до цього повинна бути фізична виробнича праця дітей, що має суспільний характер.

«Ми повинні — пише Дьюї — ставитись до робіт з дерева і металу, до ткацтва, кравецтва і куховарства, як до потреб життя, не як до вивчення окремих робіт, а як до одного з рухів суспільного життя, як до засобу показати дітям основні потреби суспільства і як до засобу задоволення їх, бо тільки суспільний характер фізичної праці перетворює школу з місця, де викладають лекції, на справжній осередок громадського життя».

В організації трудового виховання і навчання, на думку Дьюї, треба брати до уваги особливості дитини. Її належить виховувати так, щоб вона не просто засвоювала знання і технічні навички праці, а розвивала в собі творчі здібності та рефлексивне мислення.

При всій тій різноманітності педагогічних течій, що знайшли для себе вияв у змісті лекцій, які читались на курсах перепідготовки вчителів, одна течія була домінуюча. Це — «теорія вільного виховання». Вона цілком відповідала загальному настроєві тієї частини інтелігенції, яка сподівалась, що революція принесе народові волю. Крім цього, багатьом учителям здавалось, що теорія вільного виховання цілком відповідає тим завданням, що їх ставить перед собою большевицька влада в галузі народної освіти. Підставою для цього були, між іншим, статті Крупської на педагогічні теми. Ще до революції вона була співробітницею журналу «Свободное воспитание»; сама назва цього журналу визначувала його напрямки. Крім того, на початку революції вона видала книжку «Народное образование и демократия», в якій різко критикувала стару схоластичну російську школу, викладала педагогічні погляди визначних європейських педагогів, а особливо зупинилася на поглядах Руссо і Пестальюцці та проповідувала ідеї вільного виховання.

Оскільки праця перепідготовки вчительства провадилась наспіх, лектори, що читали на курсах, не могли привести до чіткої суцільної системи тих поглядів, які вони передавали своїм слухачам. Звідси виникало еклектичне поєднання елементів педагогічних систем, які нічого спільного не мали між собою. Так, напр., сполучувались елементи системи Кершенштайнера з елементами системи теоретиків вільного виховання.

Зрозуміло, що за таких умов учительські курси не могли дати учительству якоїсь єдиної визначеної настанови в роботі школи.

Все ж такі курси зробили велику послугу большевицькому урядові. Маси учительства, що пройшли через курси, зробили фальшивий висновок, що большевицька влада буде проповідувати у своїй освітній політиці передові педагогічні ідеї, що в школі буде панувати дух свободи думки учителів і учнів. Це багатьох мирило з жахом громадянської війни, з голодом і большевицьким терором. Все це здавалось тимчасовим і швидкоминучим. Скінчиться війна, настануть, мовляв, мирні часи, а разом із тим розпочнеться велика цікава праця у галузі народної освіти.

З такими настроями багато вчителів пішло працювати в советську школу, хоч їм за працю платили мільярди, за які не можна було купити на базарі й кілограма хліба.

Праця учителів була строката як з погляду змісту, так і з погляду якості. Доводилось працювати без визначених програм, без певного керівництва. В таких умовах усе залежало від здібностей, підготовки і настанови педагогів, що працювали в школі, і — особливо — від шкільних директорів.

Тому рядом зі школами, де дуже слабо було поставлене навчання і виховання дітей, були школи з прекрасним поставленням навчально-виховної справи.

В Україні особливо відзначались високими якостями Перша школа в Києві на чолі з директором Дурдуківським і Шоста школа в Полтаві, керована П. Г. Голобородьком.

Між ними було багато спільного. Одна й друга школа виховували дітей у дусі українського патріотизму, одна і друга школа приділяли багато уваги естетичному вихованню дітей. В І-ій Київській школі прекрасно поставлено викладання історії і літератури, малювання і співів. Приходилось тільки дивуватися з великої кількості і високої якості намальованих дитячих орнаментів в українським стилі, пейзажів, жанрових картин, картин на історичні теми, з високої якості учнівських викладів із різноманітною тематикою. Видавався учнівський, прекрасно ілюстрований журнал, в якому було багато оповідань та віршів, що їх написали учні з певними ознаками талановитости.

В Полтавській школі дуже високо стояло викладання історії, співів і пластики. Школа часто влаштовувала літературні ранки і вечори, а також дитячі вистави. Деклямації дітей, співи сольові й хорові, танці та ритмічні рухи, гра на сцені — все це було сильне й високомистецьке.

Обидві школи відзначались і чистотою приміщення, особливо Полтавська школа. Вона була оздоблена з дивним смаком. В орнаментиці, картинах, у вишивках на рушниках був суворо витриманий український національний

стиль. В школі панувала безумовна чистота. В невеликій, але затишній залі, де звичайно відбувались зайняття з пластики, два рази на день мились підлоги. Лавки в клясах були однотипні, для кожного учня окремі, пофарбовані у світло-жовтий колір, завжди особливо чисті. Адміністрація школи слідувала також за чистотою самих дітей. Директор і вчителі вимагали, щоб діти приходили до школи чисто одягнені й вимиті.

Але найбільше вражав в обидвох згаданих школах дух творчості і ентузіазму.

Педагоги і учні були одною дружньою родиною, об'єднаною спільним завданням. А завдання це було в тому, щоб кожен учень був вихований на правдиву людину, озброєну ґрунтовним знанням, на людину, що любить свою батьківщину і володіє високими моральними якостями та естетичним смаком. Не дивно, що згадані школи мали великий вплив не лише на учнів, а також і на довколишнє населення. Вони були справжніми культурними центрами для районів, у яких знаходились.

Шоста Полтавська школа була в північній частині Полтави, що мала назву «Павленки». Цей пригород здавна славився хуліганством своїх мешканців. Мешканці центральних частин Полтави увечорі навіть боялися туди заходити.

За якихось два-три роки поведінка мешканців Павленок різко змінилася. Замість дикого галасування на вулицях, тепер можна було почути гарні співи. Припинились хуліганські вчинки молоді, люди стали значно чемніші.

Добре була поставлена навчальна справа і в Київській школі, керівником якої був відомий педагог професор Музиченко. Він був під великим впливом німецьких педагогів Гебарта і Шарельмана, ідеї яких проповідував і в своїй школі.

При всій тій різноманітності навчально-виховної справи у советській школі у згаданому періоді, характеристичним для більшості шкіл була організація в тій чи іншій формі ручної праці дітей. Характер цієї праці залежав від можливостей, що їх мала школа. В одній школі діти, напр., займались столярством, в іншій — вишиванням, ще в інших учились палітурного ремесла.

Загально треба сказати, що період від 1918-го до 1923-го року, як це не здається парадоксальним, був кращим періодом в історії школи в СССР. Для більшості педагогів це був час надій і світлих перспектив, а для деякого з них — час творчої, захоплюючої праці. Але невдовзі надії погасли, перспективи щезли, творчість грубо й жорстоко була обірвана і затоптана в болото, а кращих педагогів оголошено «ворогами народу», заарештовано і заслано в концтабори або розстріляно.

Ленін про народну освіту

Московсько-большевицька влада вже через свою тоталітарність не могла довго терпіти того різнобою, що існував у галузі народної освіти. І це тим більше, що серед самих партійців почались розходження у розумінні завдань і змісту освітньої політики в СССР.

Основним пунктом розходження було питання про те, як розуміти пролетарську культуру і яке мусить бути її відношення до культурної спадщини минулого.

Дехто з партійців заступав думку, що пролетарська культура не має нічого спільного з буржуазною і що її може створити лише сам пролетаріят. Вони обстоювали погляд, що створення пролетарської класової культури є основною метою пролетаріату. Виявлення і концентрація творчих сил пролетаріату в галузі науки і мистецтва — це одне з основних практичних завдань пролетаріату. А створити пролетарську культуру може лише сам пролетаріят, себто учені, мистці, інженери і т. д., що вийшли з середовища пролетаріату.

Деякі більшовики, напр., Бухарін, були схильні розглядати питання пролетарської культури поза класовою боротьбою. Проти таких поглядів рішуче виступив Ленін. Питання про культурну революцію Ленін, як ми бачили вище, міцно пов'язував з питанням класової боротьби, яка кінець-кінцем повинна була перетворитися у світову революцію і привести до встановлення комунізму в цілому світі. Для досягнення цієї мети, на думку Леніна, треба було підняти культурний рівень мас. Ленін, між іншим, дуже вперто обстоював думку про електрофікацію СРСР, що можлива лише за певного рівня освіти народних мас.

»Ви прекрасно розумієте, — писав він, — що електрофікації неграмотні люди не підходять та й одної грамотности тут мало. Тут не досить розуміти, що таке електрика, треба знати як технічно використати її і в промисловості, і в хліборобстві, і в окремих галузях промисловості та хліборобства. Треба навчитися цього самим, треба навчити і все підростаюче покоління» (Ленін: «Сочинение», т. 25, стор. 389).

Крім цього Ленін уважав, що для розвитку і запровадження соціалізму в СРСР необхідне «перевиховання» народних мас, перш за все мас багатомільйонного селянства:

»Знищити класи — писав він — це значить не тільки вигнати поміщиків і капіталістів. Це ми, порівняно, легко зробили, це значить також знищити дрібних продуцентів товарів, а їх вигнати не можна, їх не можна придушити, з ними треба зжитися, їх можна переробити, перевиховати тільки дуже довгою, повільною, обережною організаторською роботою» (Ленін: «Сочинение», т. 25, стор. 190).

Ленін знав і те, що селянські маси в СРСР стоять на низькому рівні культурного розвитку, що їм не вистачає звичайної грамотности, а одночасно він бачив, що й самим комуністам не вистачає культури, а вони ж, на його думку, мали керувати цими масами.

»Знання соціалізму — пише він — у нас є, але знання організації у мільйонному масштабі, знання організації і розподілу продуктів — цього в нас нема. Цього старі більшовицькі керівники нас не вчили. Цим партія більшовиків у своїй історії не може похвалитися. Такого курсу ми ще не проходили. І ми скажемо: хай він буде архишахрам, але коли він організував трест, коли купець, що мав справу з виробництвом і розподілом для мільйонів та десятків мільйонів, — ми повинні в нього вчитись» (Ленін: «Сочинение», т. 20, стор. 465).

У своїй промові на XI-у з'їзді РКП(б) він заявив:

»Коли народ, що завоював (інший народ), культурніший від народу переможеного, він накидає йому свою культуру, коли ж навпаки, то буває так, що переможений накидає свою культуру завойовникові.

Щоб не вийшло щось подібне в столиці РСФСР і не сталося тут таке, що 4,700 комуністів (майже ціла дивізія), і то самих кращих комуністів, не стали підлеглими чужій культурі. Щоправда, тут може ніби витворитися враження, що в переможених є висока культура. Нічого подібного. Культура в них мізерна, нікчемна, та все ж вона більша, ніж у нас. Яка вона не жалюгідна, яка не мізерна, але вона більша, ніж у наших відповідальних робітників-комуністів, тому, що в них нема достатнього уміння керувати» (Ленін: «Сочинение», т. 22, стор. 244).

Під культурою Ленін розумів не тільки науку, мистецтво і мораль, а також усе те, що створене людністю для опанування законів природи і суспільства: знаряддя праці, використання їх у виробництві, побут, літературу, філософію і т. п.

Культура, на думку Леніна, як і все інше, має класовий характер. Але він не відкидає капіталістичної культури і взагалі того, що створено попередніми поколіннями. Він каже:

»Треба взяти всю культуру, що її залишив капіталізм, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, все знання, мистецтво...» (Ленін: «Сочинение», т. 24, стор. 65).

Справу піднесення культурного рівня мас Ленін не обмежував лише школою. Цьому завданню, на його думку, повинні служити також музеї, театр, література і т. п. Керувати цією роботою повинна комуністична партія, притягаючи до неї широкі маси населення, в першу чергу робітників промислових підприємств, як передову, на його думку, частину суспільства. Це свого роду педагогічна диктатура пролетаріату, що прибирає вигляду «культурного походу». Як і всяка диктатура, вона має в собі й елементи насильства.

»Пролетарська диктатура мусить виявитися насамперед у тому, щоб передова, найбільш свідомо і найбільш дисциплінована частина міських і промислових робітників, які найбільше голодують, що взяли на себе за ці два роки нечувані тягарі, — щоб вони виховали, навчили і здисциплінували інший пролетаріат, часто несвідомий, і всю масу працюючого селянства. Тут будь-яку сантиментальність, всяку балаканину про демократію треба викинути геть» (Ленін: «Сочинение», т. 25, стор. 300).

В цьому «культпоході», згідно з плянами Леніна, має взяти дуже активну участь і вчительство. Діяльність учителів не повинна обмежуватися тільки школою: учителі мають вести широку освітню роботу серед населення. Перше завдання «культпоходу» — це ліквідація неграмотності. З цією метою були організовані спеціальні комітети і школи. В їх праці мали брати участь не тільки вчителі, а й взагалі широкі кола інтелігенції: інженери, лікарі, агрономи і т. п.

Далі повинна була йти широка освітня і виховна праця, в процесі якої «передова» частина населення мала виховувати маси, а одночасно перетворюватися і сама.

»Лише тою мірою, — читаємо в програмі комуністичного інтернаціоналу, — якою пролетаріят вилонює свої авангардні шари на всі ці «командні пости» соціалістичного будівництва і культури, лише такою мірою, якою ті шари все більш і більш виростають, втягаючи нових і нових членів класу в процес культурно-революційного перевиховання, і поступово самим внутрішнім поділом населення на передові та відсталі шари пролетаріату, — створюється одночасно і гарантія переможного соціалістичного будівництва і гарантія проти бюрократичного загнивання та гарантія класового переродження.

Але пролетаріят перероблює в процесі революції не лише свою власну природу, а й природу інших класів, насамперед шарів селянства. Приєднуючи найширші маси до культурної революції, втягаючи їх у процес соціалістичного будівництва, об'єднуючи і по-комуністичному освіднюючи їх усіма методами, що є в його розпорядженні, ведучи рішучу боротьбу з усіма антипролетарськими і цеховими ідеологіями, особливо наполегливо і систематично переборюючи загальну й культурну відсталість села, — робітничий клас готує таким способом на засадах розвитку колективних форм господарства переборення класового поділу суспільства» («Програма й устав коммунистического интернационала», Партиздат ЦК ВКП(б), 1936, стор. 105-106).

З найбільшою послідовністю Ленін висловив свої погляди на питання освіти народних мас у своїй промові на III-у з'їзді комсомолу, що була надрукована в збірнику його творів п. з. «О задачах молодежи» (т. 30, стор. 403-417).

Ми вже зазначували, що ця промова стала для працівників освіти у школах і в позашкільних закладах свого роду катехизмом. Її цитували і далі цитують безліч разів у педагогічних підручниках, в брошурах та в статтях на педагогічні теми. Окремі цитати з неї розвішували і вішають далі на стінах шкіл, фабрик, заводів, професійних і державних установ як лозунги. Тому треба бодай коротко викласти її зміст, тим більше, що в тій промові Ленін накреслив не лише загальні завдання «культурної революції», а й вирішує питання про ставлення молоді до «спадщини минулого», про зв'язок теорії і практики, про комуністичну мораль і її методу виховання мас.

Промова Леніна поділяється на дві частини. В першій частині Ленін говорить про освіту, «учобу», а в другій — про комуністичну мораль.

Насамперед Ленін звертається до молоді з закликом учитись:

»Завдання молоді, союзів комуністичної молоді й усіляких інших організацій, кожної зокрема, можна б висловити одним словом: воно в тому, щоб учитись«.

Молодь, на думку Леніна, повинна учитись комунізму, а для цього потрібні ґрунтовні знання. »Ми не повинні брати зі старої школи того, що пам'ять молоді людини обтяжувало безмежною кількістю знань, з яких дев'ять десятих були непотрібні, а одна десята перекинуто, але це не означає, що ми... можемо обмежуватись комуністичними висновками і

заучувати лише комуністичні лъозунги. Цим комунізму не створиш. Комуністом можна стати лише тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням усіх тих багатств, що їх виробило людство».

Полемізуючи з тими, хто хотів би будувати пролетарську культуру без зв'язку з культурною спадщиною минулого, Ленін каже:

«...Пролетарська культура не є культура, що вискочила невідомо звідки, вона не є вигадкою людей, що називають себе спеціалістами пролетарської культури. Все це чепуха. Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, що їх людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства».

«...Це треба мати на увазі, коли ми, напр., ведемо розмову про пролетарську культуру. Без ясного розуміння того, що тільки точним знанням культури, створеної розвитком людства, тільки її переробкою можна збудувати пролетарську культуру, — без такого розуміння нам цього завдання не розв'язати».

Так Ленін дійшов до висновку, що — будуючи комунізм — треба брати до уваги й те, що дало старе суспільство.

«...Ми можемо будувати комунізм тільки з тої суми знань, організацій і установ, тільки при тому запасі людських сил і засобів, що залишилися нам від старого суспільства. Тільки перероблюючи в корені справу навчання, організацію і виховання молоді, ми можемо добитися того, що наслідком зусиль молодого покоління буде створене суспільство, не схоже на старе, себто — комуністичне суспільство».

Саме звідси випливало і ставлення комуністів до старої школи. Ленін бачить у ній дуже багато недоліків, називає її знаряддям гноблення »трудящих мас«, але в той же час настоює на тому, що не можна відкидати всього того, що давала стара школа.

»Стара школа заявляла, — пише він, — що вона хоче створити всебічно освічену людину, що вона вчить знання взагалі. Ми знаємо, що це було наскрізь брехнею, бо це суспільство було засноване і трималось на розподілі людей на класи, на експлуататорів і пригноблених. Природно, що вся стара школа, будучи цілком пройнятою класовим духом, давала знання тільки дітям буржуазії. Кожне слово її було підробленим в інтересах буржуазії. В цих школах молоде покоління робітників і селян не стільки виховували, скільки муштрували в інтересах тієї буржуазії. Виховували його так, щоб виховати для себе відповідних слуг, які б були здібні давати буржуазії прибутки і разом із тим не турбували її спокою та неробства. Тому, заперечуючи стару школу, ми поставили собі завдання взяти з неї тільки те, що нам потрібне для досягнення дійсно комуністичної освіти.

...Треба уміти відрізнати, що було в старій школі погане і що було корисне для нас, треба вміти вибирати з неї те, що потрібне для комунізму.

Стара школа була школою »учоби«, вона примушувала людей засвоювати масу непотрібних, зайвих, мертвих знань, які забивали голову і перероблювали молоде покоління, щоб піднести його під загальний ранжир

урядовців. Але ви зробили б велику помилку, якби спробували зробити висновок, що можна стати комуністом, не засвоївши того, що накопичене людським знанням. Було б помилкою думати, що досить засвоїти комуністичні лозунги, висновки комуністичної науки, не засвоївши тієї суми знань, наслідком яких є сам комунізм».

Стара школа, на думку Леніна, будучи знаряддям панування буржуазії і її експлуатації робітників та селян, мала ще дві великі хиби: вона була школою »зубрежки« (зубрячки) і була відірвана від життя. В протилежність до старої школи і її навчання, Ленін вимагає від молоді »свідомого і критичного засвоєння знань«.

»... Нам не треба »зубрежки«, але нам треба розвинути і вдосконалити пам'ять кожного, хто вчиться, знанням основних фактів; інакше комунізм перетвориться у порожнечу, перетвориться на порожню вивіску. Комуніст буде лише простим хвальком, якщо в його свідомості не будуть перероблені всі набуті знання. Ви повинні не лише засвоїти їх, а й засвоїти так, щоб поставитись до них критично, щоб не засмічувати свого розуму сміттям, що непотрібне, а збагачувати його знанням усіх фактів, без яких не може бути сучасної освіченої людини«.

»... Замість старого навчання, старої зубрячки, старої муштри, ми повинні виявити вміння узяти собі всю суму людських знань, і взяти так, щоб комунізм не був у нас чимсь таким, що завчено, а був тим, що ми самі передумали, був би тими висновками, що є необхідні з погляду сучасної освіти«.

Одночасно Ленін обстоює потребу пов'язувати теоретичні знання з практичною роботою.

»... Без праці, без боротьби — книжне знання комунізму з комуністичних брешур і творів нічого не варте, бо між теорією і практикою воно продовжувало б той старий розрив, що є найбільш огидною рисою буржуазного суспільства«.

»... Перед вами — завдання будівництва, і ви його повинні розв'язати лише опанувавши всім сучасним знанням, вмючи перетворити комунізм із завчених готових формул, порад, рецептів, приписів, програм у те живе, що об'єднує вашу безпосередню роботу, перетворить комунізм на керівництво у вашій практичній роботі«.

»Ми знаємо, що комуністичне суспільство не можна побудувати без відродження промисловості і хліборобства, до того ж їх треба відродити не по-старому. Треба відродити їх на сучасній основі, побудованій за останнім словом науки. Ви знаєте, що такою основою є електрика, що тільки тоді, коли відбудеться електрофікація всієї країни, всіх галузей промисловості і хліборобства, коли всі ті завдання виконаєте, — тоді зможете збудувати для себе комуністичне суспільство, якого не зможе побудувати старе покоління«.

Перед нами завдання господарського відродження усієї країни, реорганізації, відновлення хліборобства і промисловості на сучасній технічній основі, яка ґрунтується на сучасній науці, техніці та електриці«.

Такий загально зміст промови Леніна на III-у з'їзді комсомолу. Друга частина його промови присвячена питанням комуністичної моралі. Оскільки ми подали основні тези комуністичної моралі в одному з попередніх розділів нашої праці, не будемо повторюватись, а перейдемо до оцінки першої частини промови Леніна.

Зміст промови Леніна ми передали з такими подробицями та з такою великою кількістю цитат тому, що вона дуже характеристична не тільки для Леніна, не тільки для політики СССР у галузі народної освіти, а й для цілої большевицької системи.

Читаючи промову Леніна, перш за все кидаються у вічі її чисто зовнішні недоліки. Мова її дуже незграбна, примітивна, повна чисто стилістичних помилок. У промові декілька разів повторюється те ж саме. Створюється враження, що Ленін цією своєю промовою уперто хоче втовкмачити в голови слухачів свої думки. Крім цього, вражають суперечності в самому змісті промови. З одного боку Ленін настоює на тому, що буржуазна культура і наука нічого не варті, що стара школа давала молоді знання на дев'яност відсотків непотрібне, а на решту десять перевернуто, і в той же самий час заявляє, що без засвоєння цієї науки і культури не можна стати комуністом. Ціла його промова незвичайно бідна змістом. Першу її частину можна висловити двома реченнями: »Щоб стати комуністом, не можна обмежуватись знанням комуністичних лозунгів, а треба збагачувати свою пам'ять тими знаннями, що їх виробило людство«; а друге речення: »Не треба зубрячки, а потрібне свідоме й критичне засвоєння знань«.

Але в цих твердженнях немає нічого нового, тим більше оригінального. Не тільки комуніст, а й кожний, хто хоче бути освіченою людиною, мусить засвоїти бодай в основному найважливіші здобутки науки минулого. Це істина, якої ніхто не заперечував. Це саме можна сказати і про »зубрення«. До большевицької революції кожен учитель народної школи вимагав, щоб учні засвоювали знання свідомо і не використовували в навчанні лише механічну пам'ять. А теоретики педагогіки ще й обґрунтовували цю вимогу психологічними аргументами.

Тому зміст і форма промови Леніна мимоволі викликають таку думку: Чи не відбився на цій його промові стан його здоров'я? Річ у тому, що є відомості, що Ленін був хворий на прогресивний параліч, а цим можна пояснити як тон незвичайної самовпевненості в його промові, так і бідність її змісту та внутрішні суперечності в ній.

Але коли відкинути таке припущення, все ж таки можна твердити, що подана вгорі промова Леніна є свідомством його безграмотності в галузі педагогіки. Таким свідомством є і його »Зауваження до тез Крупської« про політехнічну освіту.

Та не зважаючи на те, промова Леніна все ж таки стала »дороговказом« в освітній політиці СССР, як у галузі шкільного навчання, так і в галузі позашкільної освіти.

(Далі буде)

Михайло Б. ЖДАН

ДРУГИЙ НАПАД ТАТАРІВ НА УКРАЇНУ

(1238—1241)

(Закінчення, 3)

НАСЛІДКИ ТАТАРСЬКОГО НАПАДУ НА УКРАЇНУ

Питання наслідків другого нападу татарів на Україну було і ще є предметом пильних студій істориків, проте висновки тих студій досить контроверсійні. В зв'язку з цим археолог Каргер, дослідник нашого Києва, каже, що в досліджуванні цього питання домінуючу роль відігравали не об'єктивні дані, а політичні погляди дослідників¹. Коли твердження Каргера правдиве, то воно насамперед стосується до Погодіна. Як відомо, Погодін пише, що територія України до другого нападу татарів була заселена... москалями, які під тиском наїзників посунулися на північ, відкриваючи таким способом шлях для колонізації українців, які нібито прийшли тут із «карпатських гір». Таким чином Погодін висунув теорію, яка намагається пов'язати княжий період України з історією Московщини, а вихід українців на історичну арену визначає XIII-им століттям. Теорія Погодіна про вплив другого нападу татарів на етногенезу східних слов'ян повалив М. Грушевський своєю «Звичайною схемою».

Аргументація М. Грушевського про автохтонність українського народу на українській території була така переконлива, що до неї приєдналися навіть деякі російські історики — Пічета, Любавський, Пресняков, Пархоменко і Покровський². Але це було можливе лише в період початкового монтуння т. зв. ССРСР. Внутрішнє скріплення московсько-большевицького режиму висунуло провід комуністичної партії як чинник, що мав вирішувати і про правильність такої чи іншої історичної концепції. Наслідком було те, що так звані підсоветські історики мусіли завернути з правильної дороги і підписатись під спрепарованою партією «древньоруською теорією» етногенезу східних слов'ян. Згідно з тією теорією, території України, Білорусії і Московщини в княжий період були заселені одним «древньоруським» народом. Під впливом деяких суспільно-економічних перемін і під впливом відмінних політичних обставин, у яких знайшлася Східня Європа після другого татарського нападу, з одного «древньоруського» народу виділились українці, білоруси і москалі³.

1) М. К. Каргер, *Киев и монгольское завоевание*, Советская археология, т. 11, Москва, 1949, стор. 55.

2) Б. Крупницький, *Основні проблеми історії України*, Мюнхен, 1959, стор. 8-9; Микола Чубатий, *Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй*, Записки НТШ, т. 178. Нью-Йорк—Париж, 1964, стор. 14.

3) *История Украинской ССР*, т. 1, стор. 121; *Очерки истории СССР*, т. II, Москва, 1953, стор. 557; *Вопросы формирования русской народности и нации*, Сборник статей, Акад. Наук СССР, 1958, стор. 79.

Але залишаємо набоці суґестивне питання неіснуючого »древньоруського« народу, з якого нібито вийшли українці, білоруси й москалі, бо це питання, не зважаючи на його важливість для української історіографії, не пов'язане з нашою темою. Натомість займемося другим питанням, а саме питанням згодного зв'язку між пануванням татарів на Україні і постанням українського народу. О. К. Касименко, розвиваючи тезу виділення з »древньоруського« народу трьох східнослов'янських націй, пише: »Однією з важливіших умов формування народности є територіяльна спільнота«⁴. Значить, територіяльна спільнота дотатарських часів мала б сприяти постанню та існуванню »древньоруського народу«. Розвал цієї спільноти наслідком татарського нападу та її поділ на окремі політичні одиниці мали б започаткувати формування трьох окремих народів. Тим часом ані перша, ані друга частина цієї гіпотези не знаходить підтвердження в історії.

В середньовічній історії Європи були багатонаціональні держави, населення яких не підлягало інтеграційним процесам. З другого ж боку бачимо й такі народи, які впродовж довшого часу були територіяльно розділені, але задержали своє спільне національне обличчя. Коли ж ідеться про людність українських земель, то вона після другого татарського нападу не жила як цілість в одній територіяльній спільноті. Київщина і Східне Поділля до 1260-их років були під Золотою ордою, а потім опинилися під пануванням Литви. Галичина і Волинь до 1340 року жили переважно самостійним політичним життям, а потім Галичина опинилася під пануванням Польщі, а Волинь — Литви. Закарпаття цілий час було під пануванням Угорщини. Отже, якщо б у формуванні народів територіяльна спільнота була одною з важливіших умов, то після другого татарського нападу на заселених українцями територіях повинно було постати два або й три окремі народи. Тим часом населення тих українських земель, які впродовж майже цілої нашої історії були відділені не лише політичними, а й природними кордонами (Карпатами), які майже ніколи не мали між собою контакту (напр., закарпатці і поліщуки) — сталося компонентами української нації. Думаємо, що у світлі таких фактів марксистська теорія про ролі татарів в етногенезі східно-слов'янських народів не видержує критики⁵.

Питання економічних наслідків нападу татарів на Україну мало з'ясоване. В останні десятиліття до цього питання дають додаткові інформації археологічні розкопи на теренах тих городів, що в 1239-40 роках ставили опір татарській навалі. Але разом із конкретними інформаціями, що їх дають археологи, у декого з них, напр., у Каргера, можна запримітити спроби надто швидкого узагальнювання явищ, що може деякою мірою викривити образ дійсности.

⁴ О. К. Касименко, *Історія Української РСР*, Київ, 1960, стор. 40.

⁵ Михайло Б. Ждан, *Україна і Золота Орда* (Українсько-татарська проблематика 13-15 століть у світлі нової історіографії), Український історик, 1964, рік 1, ч. 4, стор. 3-5.

Але ще перед насвітленням цього питання, слід усвідомити собі ті стратегічні й тактичні погляди, з якими татари вийшли на підбій Східньої Європи і Угорщини. Є підстави думати, що масове винищування противника, застосовуване часто Темучіном під час розбудови своєї імперії, вже за його життя не знаходило схвалення серед його найближчого оточення. Найстарший син Темучіна, Джучі, критикуючи методи батька, мав сказати: »Чінгіз-хан зійшов з уму, коли губить стільки народів і нищить стільки царств«⁶. В перській хроніці Аль-Джуджані Батий представлений, як справедлива людина, що дала своїм підданим спокій і безпеку⁷. Нема причини не вірити цьому хронікерові, тим більше, що — як видно з його праці — до татарів він ставився неприхильно.

Які мав пляни Батий, починаючи свою західню кампанію? З »Таємної історії монголів« виходить, що вже під час курултаю в 1228 році вирішено завоювати Угорщину⁸. Про те, що татари справді плянували підбити Угорщину свідчить угорський місіонер Юліян, який напередодні татарського нападу був у Суздалі, де одержав від суздальського князя Юрія листа з дорученням завезти його папі. Як виходить з цього листа, головною причиною нападу татарів на Угорщину було те, що Беля дозволив половцям поселитися на землях його королівства⁹. Половці стали ворогами татарів із того часу, як у 1220 році під стягами хорезмського шаха Магомета воювали з Чінгіз-ханом¹⁰. Але важко сказати, чи поселення половців на угорській землі було дійсною причиною татарського нападу на Угорщину в 1240 році. Та це й не важливе, головне те, що татари вирішили не тільки здобути Угорщину, а й затримати її під своїм пануванням. Україна, з огляду на своє географічне положення, мусіла бути потрактована татарами як майбутня складова частина Золотої орди. Тому можна сумніватися, чи в інтересі Батія було поголовне винищення українського населення, себто населення завойованого краю, який мав стати джерелом прибутків для татарів. Про пляни Батія відносно завойованих земель у східній та середній Європі свідчать його зговорення з болохівцями та намагання загосподарити окуповану частину Угорщини. Татарська адміністрація в Угорщині не тільки заохочувала населення до повернення на свої місця, а навіть віддавала йому пограбовані коні й худобу¹¹. Одночасно з тим татари продовжували випускати угорські монети¹².

Очевидно, це зовсім не значить, що татари не винищували дощенту населення деяких городів. Навпаки, маємо докази про цілковите знищення

⁶) В. Г. Тизенгаузен, *цит. праця*, т. II, стор. 15. Арабські джерела називають Батія »добрим ханом«: »Прозвище его было Саинханъ что значит »добрий царь« (В. Г. Тизенгаузен, *цит. праця*, т. I, стор. 505).

⁸) *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, p. 136.

⁹) Аннинский, *цит. праця*, стор. 88-89.

¹⁰) Відгомін цих подій знаходимо в словах татарських послів, що пробували відмовити українських князів від спілки з половцями перед битвою над Калкою (див. М. Б. Ждан, *Перший напад татар на Україну*, Визвольний Шлях, к. 7/91, Лондон, 1961, стор. 695).

¹¹) Stefan Krakowski, *op. cit.*, p. 152.

¹²) В. Spuler, *Die Goldene Horde*, Leipzig, 1943, p. 21.

таких городів як Козельськ, Колодяжен і Райковець, але це були окремі випадки. Згадані городи впали жертвою татарської тактики. Таким способом татари намагалися тероризувати місцеве населення, застрашити його, відібрати йому волю до спротиву, а все для того, щоб забезпечити своє запілля.

Беручи до уваги татарські пляни і їх воєнну тактику, спробуємо з'ясувати ролі трьох українських столиць: Києва, Галича і Володимира Волинського.

Коли йдеться про знищення Києва, то на увагу заслуговують передусім досліді Каргера, який до історичної аргументації впроваджує ще й археологічну, що — на його думку — вирішальна. Спираючись на археологічних дослідів Хвойки, Хойновського і на своїх власних, Каргер висуває тезу, що татари цілковито знищили Київ. Долю митрополії України він порівнює з долею дощенту знищених городів Колодяжена і Райок¹³. Проте у твердженнях Каргера є деякі слабкі місця, що на них слід звернути увагу.

Археологічні розкопи на території Києва справді розкривають нам жахливі знищення поодиноких, простірно обмежених, кварталів городу. Показують нам і братські могили оборонців Десятинної церкви, але до цілковитого розкопання Верхнього Києва ще далеко. Крім цього в деяких випадках є сумніви, напр., проведених розкопи біля Михайлівського золототверхого монастиря не дали змоги авторів вирішити, в яких обставинах був знищений цей квартал городу. Щоправда, знайдений інвентар, передусім кераміку, автор відносить до кінця XII-го і до початку XIII-го століть, але це ще не вирішує справи. Як відомо, в тому періоді Київ був зруйнований тричі: перший раз Андрієм Боголюбським (1169), другий раз Рюриком Ростиславичем і половцями (1203), а третій раз татарами.

З літопису виходить, що напад Боголюбського на Київ був страшніший ніж татарський. Літописець, що добре знав події, а може й сам був очевидцем, пише лише про те, що коли завалилися стіни Десятинної церкви, татари зайняли город. Про руйнування міста, про грабїж і масакру населення літописець не згадує. Тим часом, описуючи здобуття Києва Боголюбським у 1169 році, літописець каже, що москвини грабували город упродовж двох днів. Грабували »Поділ і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було милосердя нікому ні звідки: церкви горіли, християн убивали, інших брали у неволю... церкви обдирали з ікон, книг, риз, всі дзвони позабирали»¹⁴.

Коментуючи ці події, »Історія Києва« пише, що напад Боголюбського »став трагічною подією в історії міста. Захопивши місто, військо Андрія піддало його страшному погрому. Були спалені не тільки житлові квартали, а й більшість церков і монастирів»¹⁵. Отже не виключене, що деяку

13) М. К. Каргер, *Древний Киев*, стор. 496.

14) *ПСРЛ*, т. II, стор. 545; М. Грушевський, *Історія України*, т. II, стор. 197.

15) *Історія Києва*, т. I, Акад. Наук УРСР, Київ, 1960, стор. 197. Про знищення Києва Пашкевич пише так: "...it is open to discussion whether the invasion of Batu khan was more ruinous than the well-known pillaging expedition against Kiev in 1169 by the Prince of Vladimir on Klyazma" (Henryk Paskiewicz, *The Origin of Russia*, New York, 1954, p. 257).

частину розкопів знищеного Києва можна віднести до того часу, коли його жакливо зруйнував Андрій Боголюбський.

На підтвердження своєї концепції про цілковите знищення татарами Києва, Каргер, за Соболевським, подає факт, що князь Михайло Чернігівський, вернувшись додому після відходу татарів, не поселився у Києві, а тільки на якомусь острові на Дніпрі. Сталось це, мовляв, тому, що княжий двір і всі кращі доми Києва лежали в руїнах¹⁶.

На нашу думку, вибір дніпрового острова на княжий осідок був подиктований не браком відповідного приміщення у Києві, а радше бажанням знайти найбільш безпечне місце, що могло б бути природним захистом від несподіваного нападу татарів. Як аналогію до цієї події подамо два факти: Магомет II, шах Хорезму, утікаючи від татарів, знайшов захист на одному з островів Каспійського моря¹⁷, а Вачман, провідник половецьких повстанців, влаштував свою квартиру на острові Волги¹⁸.

Каргер цитує також свідчення Плано Карпіні, який — переїжджаючи через Київ у 1246 році — нараховує в Києві лише 200 домів, що залишилися після татарського погрому¹⁹. Двісті домів це, приблизно, 800-1000 мешканців, отже оселя, не більша як невелике галицьке село з-перед другої світової війни. Якщо справді реляція Плано Карпіні була правдива, то незрозумілим був би той факт, що в тій нужденній оселі він зустрів купців із Німеччини, Польщі, Австрії, Венеції, Генуї, Пізи і Константинополя²⁰. Які ж торговельні справи могли вести ці купці зі жменькою стероризованого і пограбованого татарами населення? Якщо б, однак, справді прийшлося прийняти твердження Плано Карпіні, як доказаний факт, що в Києві залишилося лише 200 домів, то ми віднесли б цих 200 домів до Верхнього Києва, отже до Києва, що боронився від наступу татарів з-поза валів, збудованих Ярославом Мудрим. В цьому випадку не можна забувати, що крім Верхнього Києва був ще Київ-Подол. Верхній Київ був городом князів, боярів та міського патриціату. На Подолі були квартири купців, ремісників, рибалок та хліборобів — отже тієї категорії населення, яку татари мірою потреби щадили, як потенціяльне джерело своїх прибутків, робочої сили, а навіть як джерело для доповнення своїх військових контингентів.

Цитуючи реляцію Карпіні, Каргер промовчує його інформацію про те, що в Києві був тисяцький, начальник місцевої адміністрації. Між мешканцями Києва були й знатніші люди, багатші купці або бояри²¹, з якими

¹⁶) М. К. Каргер, *цит. праця*, стор. 515.

¹⁷) Рашид-ад-Дин, *Сборник летописей*, т. I, стор. 213.

¹⁸) В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов...*, Москва, 1941, стор. 36.

¹⁹) Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, p. 150.

²⁰) Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, p. 263.

²¹) Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, p. 219. Перекладач Ріш називає їх "Vornehmen", в англійському тексті Давсона вони названі "nobles". (*The Mongol Mission*, Ed. Christopher Dawson, New York, 1955, p. 52).

тисяцький відбував наради, як допомогти папському легатові в його подорожі до татарів. Отже прихильність тисяцького, перебування у Києві численних купців із західної та південної Європи, існування місцевих визначніших громадян, все це вказувало б на те, що знищення Києва не було, як твердить Каргер, цілковите, райковецького типу. Київ далі залишився важливим економічним, політичним і релігійним центром Східної Європи, а населення України далі називало його »столичним містом руських земель«²².

Не маємо докладніших відомостей про те, у яких обставинах впали в руки татарів дві інші тодішні українські столиці — Галич і Володимир Волинський. Літописець тільки згадує, що Батий »прийшов тоді до Володимира, взяв його копієм і вибив без пощади, так само город Галич і багато інших городів, що їм нема числа«²³. З того виходить, що Володимир Волинський і Галич боронилися й були знищені. Такі висновки підтверджують і археологічні досліді²⁴. Йдеться лише про те, якою мірою вони були знищені. Як бачимо з Галицько-волинського літопису, Галич і після 1240 року залишився визначним городом і тому був предметом зазіхань Данилового суперника Ростислава. Літопис пише, що вже на початку 1242 року, отже тоді, коли татари ще були на Угорщині, Ростислав зайняв Галич і пробував у ньому залишитися. Данило і Василько зібрали військо та вийшли проти нього. Ростислав »не видержав« (»онъ же не стерпѣ») і втік із Галича²⁵. Слово »не видержав« насуває думку, що мусіла бути якась, хоч би коротка, облога Галича, — отже мусіли бути також якісь оборонні споруди Галича, вали, брами тощо.

Про те, що татари не знищили всіх будівель Галича, свідчить ось який епізод із 1254 року. Коли Із'яслав Мстиславич (Смоленський) зайняв Галич, Данило вислав проти нього військо під проводом свого сина Романа, який несподівано захопив Галич. Із'яслав »не мав куди втекти і вибіг на хори, де колись були вибігли беззаконні угри. Його оточив князь Роман«. Четвертого дня облоги Із'яслав піддався²⁶. Церква, про яку тут іде мова, це храм св. Богородиці — Успенський Собор. Саме звідси угорські військові сили під проводом Филі боронилися від наступу князя Мстислава в 1221 році²⁷. З цього виходить, що татари не знищили церкви св. Богородиці в 1240 році, отже вона перетривала татарську навалу. Взагалі Галич ще довго після татарського нападу в 1240 році залишається столицею краю в очах своїх і чужинців.

Літописець, коментуючи події з 1245 року, особливо ярославську битву, пише, що Ростислав »думав зайняти Галич і панувати над ним«²⁸. Татар-

²²) *Історія Києва*, т. 1, стор. 113.

²³) *ПСРЛ*, т. II, стор. 786; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 19.

²⁴) Ярослав Пастернак, *Археологія України*, Торонто, 1962, стор. 617-618; Лев Чачковський — д-р Ярослав Хмільевський, *Княжий Галич*, Чикаго, 1959, стор. 24.

²⁵) *ПСРЛ*, т. II, стор. 793; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 24.

²⁶) *ПСРЛ*, т. II, стор. 830; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 49.

²⁷) *ПСРЛ*, т. II, стор. 738; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 31.

²⁸) *ПСРЛ*, т. II, стор. 805; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 31.

ський воевода того ж самого року вислав послів до Данила з наказом: «Дай Галич»²⁹. Отже, в обидвох випадках Галич є не тільки визначним городом, а й синонімом цілого князівства.

Володимир Волинський також пережив татарську навалу. Щоправда, літописець каже, що після татарського погрому «у Володимирі не залишився (ніхто) живий, церква св. Богородиці була повна трупів і тіл мертвих»³⁰. Але Володимир Волинський швидко відбудовано і він знову повернувся до своєї попередньої ролі. Вже в 1242 році, коли прийшла вістка, що татари вийшли з Угорщини і наближаються до Галицької землі, Василько, як каже літописець, поїхав до Володимира, який — не зважаючи на знищення — не перестав бути столицею Волині. Відбудова Володимира мусіла йти швидким темпом, бо вже в 1255 році він був міцною твердиною. Саме тоді татари воеводи Куремси облягали Володимир, але «горожани вибігли проти них пішо і завзято боролись із ними». Татари не могли здобути городу, вернулися до Куремси і заявили: «Горожани, мовляв, завзято з нами борються»³¹.

Треба звернути увагу й на те, що не всі городи, які лежали на татарському шляху, попали в їх руки й були знищені. Наприклад, татари не здобули Крем'янця і Данилова. Сталось це з двох причин: поперше, згадані городи були міцно укріплені й здобуття їх вимагало значних зусиль, очевидно, і великих втрат із боку татарів, а подруге — татари поспішали, щоб згідно з пляном прибути на Угорщину. На нашу думку, татари не зруйнували і Глухова. Літопис каже, що здобувши Чернігів татари забрали до неволі місцевого єпископа і повезли його до Глухова. Якби татари були знищили Грухів, була б якась згадка про це в літописі. Крім цього, який сенс міг бути в тому, щоб забрати єпископа і випустити його у зруйнованому городі?

Якщо йдеться про втрати населення, то вони, мабуть, були найбільші під час наступу татарів на городи. Боездатні чоловіки гинули, обороняючи городи, а частина з них попадала в полон. В неволі татари брали і ремісників, а старших віком чоловіків та жінок часом винищували. Велику кількість бранців-чоловіків, про що ми вже згадували, татари залучували до своїх похідних армій і вживали їх до будови мостів, мощення доріг, підкопів у час облоги та висилали в перших рядах штурмувати городи³². Про це згадують перські історики Джувайні й Рашід-ад-Дін та місіонери

²⁹) Там же.

³⁰) Сама церква не була зруйнована, хоч облога залишила на ній помітні сліди. Вчинені шкоди швидко направлено (Порівняй: А. І. Генсьорський, *Галицько-Волинський літопис*, Київ, 1958, стор. 37).

³¹) *ПСРЛ*, т. II, стор. 840; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 56.

³²) Д'Огссон розповідає, що під час облоги угорського городу Перг татари, наступаючи, вислали в перших рядах угорських полонених. Коли ж угорські полонені впали від стрілів оборонців, на їх місце татари вислали русинів і половців (D'Ohsson, *Historie des Mongols, depuis Thinguiz-Khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan*, Amsterdam, 1834-1835, vol. II, pp. 150-151).

Юліян і Плано Карпіні. Іншу категорію бранців, передусім кваліфікованих ремісників, татари відсилали до Монголії. Плано Карпіні, описуючи своє перебування у столиці Монголії, каже, що йому багато допомагав руський невільник золотар Кузьма, який зробив престіл для хана і таким способом з'єднав собі його ласку³³. Від руських невільників, які перебували на ханському дворі вже довший час, Карпіні одержав багато інформацій про татарів³⁴. Інший чужинець, королівський посол Рубрук, також згадує про велику кількість руських невільників у татарській столиці³⁵. Але є і такі відомості, які примушують нас думати, що Батий залишив частину невільників над Волгою для побудови своєї імперії — Золотої орди. Карпіні пише про «руський город», заснований на половецькій землі³⁶. Про руське село над Доном згадує і Рубрук. Він каже, що це село заснував Батий і його син Сартак; вони зобов'язали мешканців села човнами перевозити через ріку послів і купців. Між мешканцями цього села Рубрук зустрічав і руських жінок³⁷. Очевидно, полонені, використовуючи нагоду, пробували втікати з неволі. Рубрук пише, що відбуваючи подорож на схід від ханської столиці — він боявся, бо «руські, угорські й алянські невільники, яких там є велика кількість», утікши з неволі, нападають уночі на подорожніх і вбивають їх³⁸. Частину невільників уже тоді татари продавали до Сирії і Єгипту³⁹.

Втрати сільського населення тих околиць, якими проходили татари, були, порівняно, менші. Селяни не могли сподіватися якогось захисту-оборони, тому кидали свої садиби і ховались у лісових районах Галичини та Волині. Все ж таки швидке пересування татарських військ мусило часто заскакувати їх або перетинати їм шлях до утечі. Втеча населення від таатрів знайшла свій відгомін і в літописах. Троїцький літопис під 1239 роком пише, що «тогда же бѣ пополохъ золъ по всеи земли, и сами не вѣдяху и гдѣ хто біжѣть»⁴⁰. Галицько-волинський літопис пише, що коли Данило, вертаючись з Угорщини, прибув до Синевідська, то «бачив дуже багато людей, які втікали від безбожних татар»⁴¹.

33) Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, p. 253.

34) Там же. Карпіні каже, що деякі руські урядовці («kleriker» у перекладі Ріша) були з татарами вже 30 років. Ця вістка, однак, вимагає спростування: Перших руських невільників татари забрали щойно під час битви над Калкою 1223 року. Отже в 1245 році вони були в неволі 22 рік. З тексту виходить, що ті невільники були людьми освіченими і напевно виконували завдання перекладачів, дорадників тощо. Не виключене, що інформації тих невільників допомагали татарам готувати їх пляни підбою Східньої Європи.

35) *The Mongol Mission*, p. 179.

36) Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, p. 187.

37) *The Mongol Mission*, p. 179.

38) *The Mongol Mission*, p. 124.

39) В. Т. Тизенгаузен, *цит. праця*, т. I, стор. 503. Арабський історик Аль-Айні розповідає, що невільників, яких татари набрали під час нападу на Східню Європу, потім продали до Сирії і Єгипту. З тих невільників походять пізніші мамелюки.

40) М. Л. Приселков, *Троицкая летопись*, Москва, 1950, стор. 321.

41) ПСРЛ, т. II, стор. 787; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 19.

Краковський, аналізуючи демографічні втрати Польщі під час татарського нападу в 1241 році, оцінює їх на три відсотки з усього населення, отже, на загальну кількість 700 тисяч населення, це дає 22 тисячі втрат⁴².

Для порівняння подаємо втрати населення, що їх мала Галицько-волинська Русь під час походу Ногая і Телебуги на Польщу в 1287 році. У зв'язку з тим наш літопис пише: »А після Телебужиноного і Ногасвого відходу князь Лев порахував, скільки людей згинуло на його землі, скільки взято до неволі, (скільки) побито і скільки їх з Божої волі загинуло, — (виявилось, що) півтринадцяти тисячі«⁴³. Не слід забувати, що в той час Галицька Русь була в залежності від Золотої орди і українські князі були зобов'язані брати участь в татарському поході на Польщу. Похід не вдався. У зв'язку з тим Краковський думає, що терор на терені Галицької Руси під час відвороту татарів із Польщі, був викликаний бажанням винагородити собі ті втрати, що їх вони зазнали в Польщі⁴⁴.

Хоч обидва подані підрахунки жертв татарських нападів не дають нам можливості спробувати оцінити втрати українського населення у 1238-1241 роках, все ж таки вони дають нам, принаймні, загальне поняття про згодні межі тих втрат. На нашу думку, кількості тих жертв не слід перебільшувати і до літописних стереотипних тверджень, що татари, здобувши якийсь город, »вибивали все населення«, треба ставитися обережно.

Пашкевич, зупиняючись над втратами населення, що його мали московські князівства 1238 року, звертає увагу на дивну непослідовність літописців. І так у Лаврентієвському літописі під 1237 роком читаємо, що татари, здобувши город Володимир, винищили всіх мешканців. І цей же самий літопис розповідає, що в той же час похорон князя Юрія, який впав у бою з татарами над річкою Сіттю, відбувся у Володимирі, що князя оплакували всі мешканці Володимира, в тому — багато бояр і багато слуг. Далі, пише Пашкевич, князі північних земель, Ярослав Всеволодович і Олександр Невський, мали стільки людських резерв, що зараз же по татарському нападі робили походи на Литву, Лівонію і Швецію⁴⁵.

Це саме можна сказати і про Галицько-Волинське князівство. Як тільки татари перейшли на Угорщину, зараз же відновляється конфлікт Данила з Ростиславом і продовжується аж до битви біля Ярослава в 1245 році. В той же час Данило провадить війну з польським князем Болеславом і Литвою та розгромлює болохівців. Ясно, що всі ті воєнні дії вимагали відповідної кількості збройних сил, що їх Данило завжди знаходив, не зважаючи на демографічні втрати, що були наслідком татарського нападу.

Наслідком татарського нападу на Україну були і деякі зміни в розміщенні цілого українського населення. Є підстави догадуватися, що населення

⁴²) St. Krakowski, *op. cit.*, p. 162.

⁴³) ПСРЛ, т. II, стор. 895; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 92.

⁴⁴) St. Krakowski, *op. cit.*, p. 219.

⁴⁵) Henryk Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, New York, 1954, p. 302.

південно-східніх українських земель, що було під постійною загрозою татарських нападів, почало опускати свої місця і переселюватися на західньо-українські землі. Маємо відомості про чернігівських бояр, що опинилися в Галичині. В 1241 році вони одержали тут земельні наділи⁴⁶. Данило, будуючи город Холм, »почав закликати прихожих людей: німців, русь, чужоземців і ляхів«⁴⁷. Під »руссю« треба розуміти мешканців південно-східніх українських земель.

Наслідком татарського нападу було й знищення верстатів праці, отже мусіли прийти зниження продуктивності і занепад господарського життя цілої країни. Це відбулося передусім на хліборобстві тих обширів, якими проходили татари і де зимували в 1240-41 році. Не слід забувати, що виживлення похідних татарських армій відбувалося передусім шляхом грабежу місцевого населення, а тут ішлося про виживлення 100-тисячної армії! І жертвою цього татарського грабежу впав передусім живий інвентар: коні, рогата худоба і свині, очевидно, поскільки селяни не встигли завчасу втекти з домашньою худобою у недоступні місця. Отже, можна з певністю твердити, що великий відсоток управної землі, як через брак робочих рук, так і через недостачу коней і волів, у 1241 році лежав облогом.

Воєнні події, облога та руйнація міст, що були осередками торгівлі, атмосфера жаху-страху перед нечуваними ще жорстокостями, — все це підкосило торгівлю, як внутрішню, крайову, так і закордонну й транзитну. Як реагували закордонні ринки на татарську небезпеку, свідчить про це цікава записка Матвія з Парижу з 1238 року. Він пише, що купці з Готлянду і Фрізії, настрашені татарами, не прибули до Ярмуту в Англії, щоб закупити оселедці, як це вони робили раніше щороку, і тому, що бракує відборців, ціни на оселедці дуже впали⁴⁸.

Проте зруйнований край швидко відбудовувався. Втікачі вертались до верстатів своєї праці зараз же після відходу татарів на Угорщину. Повертались на свої землі й бояри, купці, ремісники і селяни. Край почав відбудовуватися. Щоправда, на вирощення худоби (корів, коней, волів), як і на придбання іншого господарського реманенту, треба було довшого часу, тим більше, що не було ким заступити робочих рук знищеного населення, але все вказує на те, що відбудова краю, зокрема його західніх областей, відбувалася швидким темпом⁴⁹. Можна без перебільшення сказати, що Галицько-Волинська Русь не тільки швидко загоїла всі свої рани, а й пішла значно вперед у розбудові своєї господарки. Велика заслуга в цьому є Данила Романовича. Літописець не раз підкреслює мудру політику Данила, всі його почини для відбудови знищених городів і будови нових, що мали бути твердинями для майбутньої оборони від татарських нападів.

⁴⁶) ПСРЛ, т. II, стор. 786.

⁴⁷) ПСРЛ, т. II, стор. 843; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 58.

⁴⁸) *Matthaei Parisiensis Chronica Majora*. Edited by Richards Luard, London, 1876, p. 488.

⁴⁹) В. Т. Пашуто, *Очерки...*, стор. 229-230.

Для відбудови краю він закликав поселенців із сусідніх країв: »Вони ішли день-у-день, а й від татарів тікали всілякі — молодь, майстри, як от сідельники, лучники, тульники й ковалі заліза, міді й срібла. Так закипіло життя, наповнилися двори і поле довкола городу»⁵⁰ (мова про заснування Холму). В іншому місці літописець каже, що в той самий час Данило »будував інші города проти безбожних татарів»⁵¹.

Важливішими від економічних і демографічних втрат були політичні наслідки татарського нападу, як безпосередні, негайні, так і посередні, пов'язані з іншими, пізнішими подіями. З тих наслідків на перше місце треба поставити цілковиту або частинну втрату суверенності українських князів. Під цілковите, безпосереднє панування Золотої орди попали південні та південно-східні області України обабіч Дніпра. Карпіні у своїй »Історії монголів» пише, що Канів над Дніпром уже був під безпосередньою зверхністю татарів⁵². Але тому, що на південь від Канева поселення українського елементу було рідке, треба думати, що під безпосередньою владою татарів опинився мінімальний відсоток українського народу. Значно більша частина українських земель, себто насамперед центрально-східні землі, Київщина, Переяславщина і Чернігівщина, хоч і задержала свій громадський і політичний устрій і мала своїх князів із роду Рюриковичів, проте попала під зверхність ханів. Хан був сувереном — князі виконували владу в його імені. Їх влада була обмежена і контрольована окремими татарськими урядниками — баскаками. Ця контролє розтягнулась як на внутрішню, так і на зовнішню політику князів. Мешканці цих князівств були зобов'язані платити татарам податки та давати військові контингенти на вимогу хана. Для військових і адміністративних потреб, ця частина України була поділена на округи — тьми.

Інші відносини склалися між Галичиною і Волиню та Золотою ордою. Завдяки зручній політиці Данила Романовича, Галичина і Волинь зберегли свою цілковиту самостійність до 1245 року, коли Данило був змушений обставинами поїхати на двір Батия і визнати свою формальну залежність від Золотої орди. Але до фактичної залежності прийшло щойно 1259 року, під час нападу Бурундая на Галичину. Проте й ця залежність мала значно лагідніші форми, ніж на центрально-українських землях. У Галичині й на Волині не було баскаків, країна не була поділена на тьми. Крім цього, наслідники Данила, користаючись із замішань в Орді, часто — на довший або коротший час — скидали зі себе й цю залежність⁵³. Але це вже належить до пізнішого розвитку подій.

Жахливі події, що відбулися в Україні в 1238-1241 роках, і темні перспективи майбутнього примусили наших князів шукати допомоги на

⁵⁰) ПСРЛ, т. II, стор. 843; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 59.

⁵¹) ПСРЛ, т. II, стор. 845; *Гал.-волинський літопис*, т. II, стор. 59.

⁵²) Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, p. 200.

⁵³) Докладніше про це питання див.: М. В. Zdan, *The Dependence of Halych-Rus' on the Golden Horde*, *The Slavonic and East European Review*, XXXV, Number 85, June 1957, pp. 505-522.

Заході. Перші кроки в тому напрямі зробив князь Михайло Чернігівський. На його доручення ігумен монастиря св. Спаса на Берестові, потім київський митрополит, Петро Акерович поїхав на Собор, що відбувався у Ліоні⁵⁴. Хронікер Матвій із Парижу в своїй історії відмічує виступ Петра Акеровича на Соборі та подає зміст його інформацій про татарів. Одночасно з апелем до Собору, князь Михайло пробує шляхом родинних зв'язків (одруженням свого сина Ростислава з угорською королівною) забезпечити себе від татарської небезпеки. Але заходи князя Михайла, зокрема місія Акеровича, не мали успіху. До цього ж про всі його заходи довідався Батий, який — за невиконання нібито деяких татарських ритуалів — велів убити князя Михайла, коли він прибув до ханського двору. Справжня причина вбивства Михайла була в його протитатарських діях і в тому, що він нав'язував контакти з Заходом.

Стосунки з Заходом, майже одночасно з князем Михайлом, нав'язав і князь Данило Романович. Шукаючи союзників, після довгих переговорів із римською курією, Данило піддався під церковну зверхність папи і вслід за тим одержав королівську корону. З прийняттям цієї корони західньо-українські землі увійшли у сферу ідеологічних, культурних і політичних зв'язків із Заходом⁵⁵. Коронація Данила повинна була дати підставу до організування протитатарської коаліції західньо-європейських держав. До цього мали причинитися і династичні зв'язки, що їх Данило наладнав на Заході: свого старшого сина Лева він одружив із Констанцією, донькою угорського короля Белі, свого молодшого сина Романа одружив із Гертрудою, племінницею австрійського герцога Фрідріха II-го. Тому, що Гертруда мала претенсії до спадщини по Фрідріхові, перед Романом відкрилась можливість засісти на австрійському престолі, а перед Данилом були перспективи втягнути Австрію у протитатарську акцію.

Хоч Київ, не зважаючи на знищення, вчинене татарами, ще довгий час уважався за метрополію України, все ж таки його залежність від Золотої орди вплинула на те, що питома вага України, як у господарському й культурному, так і в політичному відношенні, пересунулась на захід, до Галичини. Ми вже згадували, що після 1240–41 років велика кількість населення Київщини і Чернігівщини переселилась до Галичини. Зі старих місць виганяли його важкі обставини під татарською владою, а до Галичини притягали його усталені життєві умовини та кращі можливості прожитку.

Літописець зазначає, що відбудова Галичини йшла швидким темпом, а це вимагало рук до праці. Очевидно, треба було не тільки чорноробчих, а й відповідних ремісників, будівничих та різних умових працівників. Про

⁵⁴) С. Томашівський, *Предтеча Ісидора Петро Акерович, незнаний митрополит руський 1241—1245*. *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. Zovkva, 1927, vol. II, pp. 221–313.

⁵⁵) Е. Камінський, *Коронація Данила в правно-політичній структурі Заходу*. *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Romae*, 1954, vol. II, pp. 119–125.

те, що на західньо-українських землях були значно сприятливіші умовини для культурної праці свідчить, між іншим, факт, що тільки тут продовжувалося літописання.

Галицько-волинський літопис, точніше — ця його частина, яку називаємо «холмським зводом», дає нам не тільки порівняно точний перегляд тогочасних подій, а також і образ думок та ідей автора, що належав до близького оточення короля Данила. Згідно з його інформаціями, Данило виступає як переемець прав і обов'язків київських князів. Автор радіє коронацією Данила і вважає, що обов'язком короля є об'єднати всі руські землі. На його думку, Галич повинен стати «другим Києвом»⁵⁶. І справді ціла діяльність Данила показує, що він послідовно запроваджував у життя політичний заповіт свого батька Романа, «самодержця всея Роуси», щоб зробити Галич «другим Києвом». Назначення тисяцького Дмитра воеводою Києва під час татарської навали свідчить про те, що Данило навіть в обличчі великої небезпеки не зрікався своєї мети. Свої завдання він виконував і під час номінальної залежності від татарів, назначивши в 1246 році свого співробітника Кирила митрополитом цілої Русі⁵⁷. Власне наслідком послідовного намагання Данила досягнути свою головну мету було й те, що він вимагав від римської курії затвердження всіх його претенсій до східньо-українських земель⁵⁸, за які він ризикував війною з татарським воеводою Куремсою. І хоч події, що були зв'язані з нападом Бурундая на західньо-українські землі в 1259 році, перекреслили більшість планів Данила, все ж таки Галицько-Волинська Русь завдяки своєму географічному положенню та своїм зв'язкам зі східньо-українськими землями, завдяки політиці своїх князів — залишилася аж до свого упадку спадкоємцем Київської Русі⁶⁰.

⁵⁶) А. І. Генсьорський, *Галицько-Волинський літопис*, Київ, 1958, стор. 86-88.

⁵⁷) *ПСРЛ*, т. I, стор. 715.

⁵⁸) *ПСРЛ*, т. II, стор. 809; В. Т. Пашуто, *Очерки...*, стор. 237.

⁵⁹) В булі папи Інокентія для Данила з 27-го серпня 1247 р. читаємо: "...vestris iustis precibus inclinati recuperandi possessiones, terras et alia bona ad vos hereditario vel alio iure spectantia, que alii Reges, qui in Ecclesiae devotione non permanent, contra iustitiam detinent, et iniurias seculari potentia propulsandi liberam vobis concedimus auctoritate presentium facultatem". *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*. Romae 1953, vol. I, p. 35.

⁶⁰) Микола Чубатий, *Княжа Русь-Україна*, стор. 113.

Проф. д-р Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

(Продовження, 7)

Елам

Під Еламом розуміємо область, яка була на схід від Вавилонії; її південний кордон творила Перська затока, а на північному заході вона простягалася, приблизно, до Гамадану. Східні та північні кордони Еламу взагалі не даються визначити.

З культурно-історичних та археологічних джерел знаємо, що смуга еламського впливу простягається аж до Туркестану, верхнього Інду і на Арабський півострів. І, навпаки, ще далі залишається невиясненим питання, наскільки еламська культура була західним експонентом якоїсь східної культури або якогось державного центру. Всі господарські моменти пізніших часів говорять за довгий, хоч принагідно й перериваний, зв'язок зі Сходом.

Тому під географічним терміном «Елам» будемо розуміти тільки той державний твір, у якому політичну владу мали племена галля. Пранаселення Еламу не знаємо. Для історичних часів ми з деякою певністю могли б прийняти один елемент австро-азійський і другий — австро-незійський, що його ще визначають як «передмаляйський»¹⁸.

Обидві згадані раси темношкірі. Люди однієї з них — малого зросту. Греки називали їх «східними етіопами». Їх бачимо на асирійських рельєфах, живуть вони ще й сьогодні в ізольованих областях, напр., в Кірманії. Їхнім мітологічним представником був етіоп Мемнон.

Вже з перших історичних часів в Еламі зустрічаються племена галля¹⁹, що належать до тієї короткоголової раси, яка говорила «еламським діалектом», близько спорідненим із теперішніми кавказькими мовами, особливо з грузинською. Ці племена галля мали політичну й культурну перевагу.

Крім сумерських впливів, там могли бути також і впливи номадизуючих семітських племен, особливо в Хузістані. З 2.000 року перед Різдвом Христовим треба враховувати також субарейське і касітське вандрування і, нарешті, з IX-им віком перед Христом — іранське просочення.

¹⁸) Dr. Friedrich Wilhelm Koenig: Geschichte Elams, Der Alte Orient, 1931, Leipzig, p. 5.

¹⁹) Halla.

З VI-го віку перед Христом Елам попав під панування персів, від яких залежала його дальша історична доля. Перша політична держава Нім розвинулася навколо городу Аншану, що його треба шукати на верхній долині Сеймеру. Друга держава Нім, значно важливіша для Аккаду, мала за свою столицю Сузу. Область Сузи мусіла бути властивим Нім-Еламом²⁰ для своїх сусідів. І справді, Суза саме й лежить у тій терасовій області.

Третя головна область Еламу — це Гапірті, пізніше Ляпір, що в ті старші часи звалася Сімаш. Вона розположена в скалистій околиці над річкою Карун, яка сьогодні називається Маль-Амір.

З цих трьох областей — Аншан, Суза і Гапірті — складалася держава Анцан-Шушун, як її називали королі Еламу. Области Сузи і Гапірті перси пізніше назвали Гвадоша. В арабські часи з того слова розвинулося означення Хус і Хузистан.

Недалеко річки Карун (стара Ліруда, пізніше Улай) лежить область Кімаш з горами Кагалад, де були мідні шахти. Далі в горах, у теперішній землі бахтіярів, була область Губін, звідки брали мармур і дерево. Над морем простягалися області Гідалі та Тупілья, а ще далі на схід — місто Ліян, теперішній Бендер-Бушер над Перською затокою.

Про найстарші часи Еламу знаємо з передісторичних знахідок у Сузі, в Тепе Мусіані та в Анау (в Туркестані). Розкопана в Сузі найнижча верства сягає аж до природної намитой землі (schwemm-boden). Ця найнижча верства відзначається дуже високим ступенем культури, характеристичним мальованою керамікою при уживанні дуже тонкостінних матеріалів. Взорі належать до геометричного стилю. Вона (ця верства) майже точно відповідає першій верстві в Анау, яка — завдяки ліпшому збереженню та трохи більшій систематичності при самих розкопах — дала нам кращий образ життєвих умов носіїв цієї культури. Хто були ці люди — ми не знаємо. Певним залишається те, що це були хлібороби, хоч займалися вони і скотарством.

Між тією першою і так званою другою верствою пройшло, як в Анау, так і в Сузі, принаймні декілька соток літ. Суза II сягає своїми знахідками аж до Анау III і покривається з культурою Месопотамії до часів династії з Агаде. Сягає вона й до попереднього так званого передсаргонового періоду, довжина якого, звичайно, перецінюється. Передсаргоновий період продовжувався максимально 400 літ (2800—2400), себто до династії з Агаде, і був переходом до передісторичних часів.

Потоп, що його в південній Месопотамії уявно доказали розкопи в останніх роках, є насправді тільки ознакою повного знищення (висловлюючись по-вавилонському) передпотопових культур, що

²⁰) Nim-Elamtu.

стояли на дуже високому ступені розвитку і були створені зовсім іншими народами, ніж сумери, семіти і еламіти. Кінець цих культур прийшов, мабуть, по кількох століттях повного спустошення. Тому й прийшло заболочення, що відоме археологам завдяки відкриттю безкультурних верств відкладів, які розділяють культури передпотопові від сумерських у південній Месопотамії, або культури Сузи I і II від культури Анау.

Культури Еламу II починаються, приблизно, біля 2800 року перед Народженням Христа. Її носіями були різні раси. Одна частина їх — сумерська, інша — походить із північного сходу. Між ті дві частини втискається індійська споріднена культура гараппи, що створена невідомими народами. На північному заході постає властива еламська культура племені галля.

Племена галля ще довго перед поширенням семітських впливів на месопотамські культури створили свою власну державу. Щойно за династії Агада (приблизно, 2500 роки перед Христом) семітські завойовники почали успішні походи на Елам і, частинно, підкорили його собі. Принаймні, в Сузі панували і будували пани з Агаде. Можливо, що найстарший еламський пам'ятник — це маленький фрагмент цегли одного посвяченого напису, зробленого «крисковим письмом» (*strichschrift*). Його знайдено у Ліяні, сьогоднішнім Бендер-Бушері над Перською затокою. Коли рисунок, зроблений на ньому, правильний, то він був виконаний у часи перед Урніною Лагаським і показує, що племена галля вже біля 2700 року перед Христом панували над Перською затокою.

Питання про те, хто раніше прийшов до Месопотамії — сумери чи семіти, ще остаточно не вирішене. Погляд, що раніше прийшли семіти заступають такі вчені, як Едвард Маєр (історик), Пейбл (орієнталіст) і Шпейсер (також орієнталіст).

В кожному разі, семіти були номадами і номадами залишилися з усією своєю номадською хижою психікою. Вони осідали там, де було біля кого сісти і можна було взяти того свого сусіда під свою владу. Тяжкої праці, такої як хліборобство, ганчарство тощо, вони не любили і займалися нею лише тоді, коли змішувались кровно з хліборобами. Про це дуже ясно говорить семітський фолкльор в оповіданні про Каїна і Авеля, в якому-то (оповіданні) семітський бог не приймає хліборобської жертви.

Майже всі вчені погоджуються з тим, що семіти раніше жили на півдні, в Арабії, і там кочували, щойно пізніше увійшли до Сирії і Месопотамії. А зараз після них прийшли до південної Месопотамії і сумери, народ із культурою значно вищою, ніж семітська. Але як семіти, так і сумери застали в Месопотамії осіле хліборобське населення. Ця остання думка недавно була підтверджена розкопками в Гассуні та в Ярмо, де початки хліборобства, як було вже сказано, існували в V-му тисячолітті перед Христом.

ПОЧАТКИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У МЕСОПОТАМІЇ

В. Ляндсбергер у своїй доповіді, яку він прочитав в Анкарському університеті, а потім опублікував турецькою і німецькою мовами, оголосив нову теорію про початки цивілізації у Месопотамії²¹.

Насамперед він обґрунтовує свою теорію тим, що перед приходом шумерів на південь (Сумер) і семітів на північ (Аккадія) Месопотамія була заселена двома субстратними народами. Жоден із старих городів не мав шумерської назви. Тепер ми відтворюємо, на основі імен старих городів, таких як Урім, Урук, Ларсам, Лагаш, Цімбір, одну субстратну мову, яку називаємо протоефратською. Північна Вавилонія, навпаки, іменами богів, таких як Даган, Цамбамба, сонячний бог Амба, а також іменами богів Іштар, Адад, — показує, що перед семітським наверхством тут треба шукати другої, але знову ж відмінної від протоефратської, пранародности. Ця пранародність ідентична з пранаселенням Асирії, північної Месопотамії і, мабуть, також Сирії. Називають її прототігрітською. Тепер можна зробити розшуки між шумерськими словами та виділити з них ті, що походять із протоефратського субстрату.

Гіпотеза Ляндсберга є, інакше кажучи, продовженням того, що перед ним сказав Герцфельд. Бож і Герцфельд, крім шумерів та семітів, говорив ще про еламітів, які жили в Месопотамії перед шумерами, а також про мало розслідуване населення гірського західного Ірану, включаючи туди й Вірменію чи — інакше кажучи — Алосродію або землю халдів, і гори, що примикають до Каспійського моря, де жили т. зв. каспії.

Про касіїв говорив і чеський орієнталіст Грозни, алародійським питанням займаються советські орієнталісти, а також німці, як наприклад, покійний Леман Гавпт, Герцфельд та інші. Але Ляндсберг поставив це питання ясно.

Між іншим, Кречмер звернув увагу на гіпотезу Ляндсберга у зв'язку зі словом «уруду» — мідь, яке вважають за шумерське і яке дожило до наших часів у словах «руда» і «рудий». Це слово було вживане в шумерській мові, але чи воно дійсно шумерське — того не можна з певністю доказати.

Виділити з шумерської мови слова, що належать до субстратних мов, завдання дуже важке, але цікаве. На жаль, стаття Ляндсберга була опублікована під час війни і звернула на себе мало уваги з боку наукового світу, тим більше, що була друкована у виданні Анкарського університету.

²¹) Турецькою мовою: *Die Entstehung der Zivilization in Mesopotamien*, pp. 419-429; німецькою мовою: *Die Anfänge der Zivilization in Mesopotamien*, ibid, pp. 431-437; *Revue de Langues, d'Histoire et de Geographie*, B. II, No. 3, 1944; Kretschmer: *Zu den ältesten Metallnamen*, pp. 1-14, Glotta, XXXII, 1952.

ПЕРЕХІД ВІД НЕОЛІТУ ДО ХАЛЬКОЛІТУ

Скрізь у Передній Азії, де в під час глибоких розкопів дослідники досягали порослого ґрунту, там наштотувалися на останки речей, які означали перехід від неоліту до хальколіту (або енеоліту), себто — визначували той час, коли яснішими стали сліди вживання металу (міді) у виробництві інструментів та зброї. Цю початкову стадію передньоазійської металевої культури характеризує також кераміка — чорна, сіра або брунатно-червона, що була зроблена руками, без колеса, і випалена на відкритому вогні, а поверхня якої була покрита вигладженою політурою. Форми цієї кераміки прості. Це горшки, миски й полумиски, з приплющеним або плоским кругловатим дном, щоб ліпше стояли. Краї в них не профільовані, бо вони формовані від руки і своєю формою наслідують попередні шкіряні або плетені посудини, проте змінюються у своїх обрисах від місця до місця. Ця кераміка напевно є спадщиною чистого неоліту.

Пізніше, в повнім хальколіті (енеоліті), ця кераміка була заступлена іншою керамікою, яка мала світлу поверхню, світле поле для малювання на ньому темними барвами. Така світла поверхня могла бути вироблена тільки в ганчарським горні, спеціально сконструйованому для цього.

Через кілька років після того, як Морґан у Сузі виявив мальовану кераміку, Герцфельд у 1911 році зробив аналогічне відкриття дуже гарної кераміки на цвинтарі в Самарі, на північ від Багдаду. Тепер знаємо, що кераміка Сузи I належить до самого початку мідяної доби, а кераміка самарська належить до глибшої давнини, до самого кінця правдивої неолітичної доби.

Неолітична доба означає повну відсутність металів, можливо, за винятком одного лише золота. Термін «бронзова доба» вже менше прецизний, бо він припускає свідомий виріб стопу (топлення металу), щоб зробити мідь твердішою.

Бронза була відкрита на світанку історії, біля 3000 років перед Христом. Початок бронзової доби на Близькому Сході, таким чином, сходиться з початком історії, себто — з виникненням найстарших писаних документів. Тому Герцфельд вважає перший історичний період Сумеру (т. зв. стародинастичний період) за стару бронзову добу, хоч той період часто називається «мідяною добою», бо мідь тоді переважала. Тепер означення «мідяна доба» і «хальколітична доба» — майже синоніми.

Розкопи барона фон Оппенгайма в Тель Гальяфі (1911-1913 роки) дали кераміку, яка доказує взаємний зв'язок між Самарою і Тель Гальяфом. Трохи пізніше подібні відкриття були зроблені в Мусіяні, в області південного Лурістану, на північ від Сузи, і біля Решагру, на березі Перської затоки. Кераміка з Мусіяні належить до періоду між Сузою I і II, а кераміка з Решагру, здається, старша.

Період перед світанком історії називається добою Жемдет Наср і закінчує мідяну добу. Його кераміка була монохромна і біхромна, мальована. Ця доба розподіляється на дві фази: ранній і пізній Жемдет Наср. Перед ними був період, що охоплював довший час і складався з більшої кількості верств з немальованою керамікою. Це так званий період Уруку (відкритий німецькими археологами в Уруку, тепер місцевість Барка), середній період мідяної доби. Мальована кераміка простого стилю була виявлена ще в попередньому періоді, і той період можна назвати, висловлюючись точно, хальколітичним²². Він називається ще убаїдським періодом, відповідно до назви місцевості Тель Убаїд, що положена на південь від Уруку.

В Сумері не знайдено нічого старшого, і тому є причина думати, що відсутність таких знахідок залежить тут не від того, що їх не відкрили, а просто від факту, що перед початком хальколіту ця земля не була безперервно заселена людьми.

Наступні студії встановили, що в Сузі переважає подібний стан. Верства, що відділяє Сузи I від Сузи II, не тільки показує аналогію до Сумеру, а й те, що немальована кераміка Сузи є тісно зв'язана з немальованою керамікою Уруку в Сумері й можемо її просто кваліфікувати як урукську. З того виходить, що Суза I відповідає урукському періодові Сумеру, а Суза II — жемдет-насрському, себто початкові й кінцеві мідяної доби. Ті студії показують також, що в передісторичні часи, які в тій частині світу означають четверте тисячоліття перед Христом, Суза, столиця Еламу, підлягала тим самим змінам, що й у пізніші історичні часи.

ІРАН

Герцфельд²³ про західній Іран говорить так:

Західній Іран у старому застосовуванні того імені, включає в собі також Вірменію, яка зі своїм багатством на метали і своєю центральною позицією між землями старої орієнтальної історії та Малої Азії, Балкану, Кавказу і південної Росії, мусить розглядатися як батьківщина енеолітичної металургії.

Чим далі в глибину історії, тим більшою стає вага тієї, ще майже невивченої країни. Ми мало знаємо про расу і мову цього населення, що жило там протягом згаданого періоду. Відносно ліпше вивчений Елам, частина алювіяльних рівнин, що сягають у гори і завжди були предметом спору між верховинцями і населенням долин. Елам розвинув, принаймні, таку давню, як і старий Сумер, свою власну культуру з особливим письмом, званим протоеламським. (Елам — назва семітська, а самі еламці звали себе гальтамті або, можливо, гальпірті, гапірті). Не знати, як далеко це письмо було вживане в цілій країні. На мою думку, еламіти, їхні

²²) По-грецьки chalkos — мідь, lithos — камінь.

²³) E. Herzfeld: Archaeological History of Iran, 1935.

північні сусіди касії, далі на сході — елліпі, на півночі — люллюбі та гутті, — всі народи західного краю тієї високорівні та, принаймні, велика частина населення самої тієї високорівні, судячи з доказів археології, належали до тієї самої етнічної і лінгвістичної групи. А ця група була споріднена з початковим населенням Месопотамії (за винятком Іраку) і частини Малої Азії, хоч назви в них були різні: мітанні, хуррі, субарейці чи гіттїти.

Коли нема назви для передіранського населення Ірану, то до речі говорити про каспіїв. Це ім'я (каспії) можемо простежити у старі часи на багатьох частинах плято, і воно до сьогодні живе в назві Каспійського моря та Каспійських воріт.

Тільки небагато монументів показують нам, як ті каспійці з'явилися. Одна з трьох скельних скульптур коло Сарпулю, при дорозі з Багдаду до Гамадану, показує люлльського короля, званого Аппівапіті, перед богинею з аккадським іменем Іппіппа. Король поставив свою ногу на завойованого ворога, а богиня веде ще двох. В нижнім реєстрі того зображення є ще шість полонених меншого розміру. Розшифрований напис аккадською мовою фіксує в гармонії із стилем скульптури добу того монументу, як добу Нарам-Сіна Аккадського (друга половина III-го тисячоліття перед Христом). На славнозвісній стелі в Люврі, шедеврї сумерського мистецтва, той самий король Нарм-Сін показаний сам, як завойовник згаданих люллю²⁴. Якщо це завойовання було міцне, то згадана скельна скульптура могла бути трохи старшою. Беручи до уваги можливу помилку на 120 літ у всіх датах першої половини III-го тисячоліття до Христа, ця дата мусить бути близька до 2670-го або 2550-го року.

КЕРАМІКА ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

Перша стародавня кераміка в Сузі I є геометричним схематизуванням об'єктів, узятих із живої природи. Схематизування стало таким способом, що спочатку брали за основний модель живого звіра, птицю або чоловіка, а вже потім перемальовували на мисках і горшках із намальованих сюжетів. І так ступнево все схематизувалося. Цю кераміку завжди знаходили на Перській високорівні, в населених старих пунктах над Тігром і в горах на схід від Тігру, навіть біля озера Урмії та в далекому закаспійському Анау, біля Ашхабаду. Ця кераміка належала населенню верховинців²⁵.

²⁴) Lullu. Herzfeld, *ibid.*, p. 2-3.

²⁵) Такі геометризациї знайдені: 1) в Тепе Хазіне, недалеко Мусіану, в Месопотамії, в Тель Цейдан, на ріці Нижній Валіх, біля Самари, на півночі біля Вендер Бушір, біля Кішу, біля Абу Шаграйну, біля Абу Убаїду (найбільше), в Раге, біля Терерану, в Урмії, в Могабед-Абаді, в Сейстані, в Булучістані, в долині Згоба, в Тель Каудені; 2) в Тепе Мусіані, в Абу-Абаді, в Жемдет Насрі, біля Кішу і Ассуру. В Жемдет Насрі — з клинописними таблицями з-перед першої династії Уру.

Кераміка з Сузи II, пізніша від першої, характеризувалася поліхромністю. В Сузах її було мало, зате багато у населених пунктах, розположених на схід від Сузи. З тією керамікою були знайдені й найстарші сумерські писані таблички, отже її можна вважати за сумерську. Але Франкфорт приписує цю кераміку семітам.

Похоронна кераміка — виявлена в Жемдет Насрі, в Сузі II, в північно-західній Персії, в Нігавенді. Нігавендські черепки мають рисунок орла з розпростертими крилами та сумарно показаних птахів. Це саме знаходимо і в Сузі II.

Стиль Сузи II зустрічається на цілому Перському плято, включно з Анау біля Ашхабаду. Франкфорт приписує його сумерам, але височинна Персія була заселена народами не сумерськими, а еламо-каспійськими. Франкфорт приписує сумерам і монохромну кераміку з періоду Сузи II.

Цікаво, що в Сіяльку знайдена на цвинтарях кераміка знову має сильні ознаки пестрого малювання і явної геометризації, а довгоносі горшки з Сіяльку виразно подібні до бронзових форм. Коли вони приписуються кассітам, що прийшли з високорівні, то й кераміку Сузи I можна приписати предкам кассітів, а не сумерам.

ПЕРЕДНЬОАЗІЙСЬКА ХРОНОЛОГІЯ

Щодо передньоазійської хронології, то треба сказати, що перед другою світовою війною віднайдено нові історичні дані, які примусили вчених зменшити свої історичні дані на 212 літ. Я подаю тут ранішу хронологію, прийняту між двома світовими війнами, бо молодшу хронологію, як здається, ще не всі вчені прийняли остаточно.

3064 р. (перед Христом) — заснування Єгипетської монархії (стара імперія).

3000 р. — прихід семітів у Месопотамію.

2900 р. — король городу Уру, Мес-Калям Дуг; семіти закріпились у Сирії.

2775 р. — Мес-анні-Падда заснував першу династію в Урі.

2750 р. — Ур-Нансе, патесі Лагаша, робить Лагаш незалежним.

2750 р. — заснування городу Тир.

2700-2600 рр. — династія Аксака.

2625 р. — Еаннатум, патесі Лагаша, воює з Уммою за гегемонію на Сумерській землі.

2615 р. — початок Четвертої (сумерської) династії у Кіші.

2605 р. — Ааннатум скидає Першу династію в Урі.

2600 р. — заснування Другої династії в Урі; плита Еаннатума з круками.

2600 р. — Люгальцогісі стає королем Уруку (Третя династія); після 2600 р. Люгальцогісі розбиває Урукагіну Лагаського і засновує Сумерську імперію.

- 2584 р. — Сарагон I засновує Аккадську династію, розбиває Люгальцогісі та засновує Сумерську й Акадську імперію.
- 2529-2515 рр. — панування Рімуса, сина Саргона I; революта Еламу і Сумеру.
- 2507-2452 рр. — панування Нарам-Сіна; його тріумфальна плита в Сузі.
- 2500-2450 рр. — Четверта династія Уруку.
- 2500 р. — люїти, перші індо-європейці (?), появляються у Малій Азії.
- 2452 р. — інвазія гутіїв у Месопотамії.
- 2375 р. — Гудеа король Лагашу.
- 2350 р. — статуя Ур-Нінгірсу, сина Гудеї.
- 2330 р. — Ур Намму засновує Третю династію Уру і завойовує Елам. Нова Сумерська імперія.
- 2311 р. — Шульгі наступником Ур-Намму.
- 2300 р. — закріплення семітів в Асирії.
- 2253-2245 рр. — панування Гітіль-Сіна.
- 2237 р. — революта Ісіна і Ларси проти Уру.
- 2220 р. — елементи Ларси скидають Третю династію Уру; кінець сумерійської могутності.
- 2132-2120 рр. — Пуцур-Асур, перший король Асирії.
- 2105 р. — Суму-Абум засновує Першу династію Вавилону.
- 2100 р. — перша, певна, поява індоєвропейців у Малій Азії.
- 2096 р. — Суму-Абум завойовує Кіш.
- 2065 р. — Суму-ля-Ілюм, король Вавилону, закінчує завоювання Аккадської області і починає завоювання Сумеру.
- 2048-2030 рр. — Саргон I, король Асирії, воює проти Вавилону і завойовує Каппадокію.
- 2023-2004 рр. — Сінмубаліт, король Вавилону.
- 2009 р. — Сінмубаліт наклав на Ларсу свою зверхність.
- 2003-1961 рр. — Гаммурабі королем Вавилону.

МАЛА АЗІЯ

Коли мова про малоазійську археологію, то особливо важливі з цього питання є праці Біттеля, видані, головним чином, у Туреччині, але європейськими мовами.

Біттель заперечує існування неоліту в Малій Азії. Це треба розуміти так, що в Малій Азії, на північ від гір Тавру, чистий хліборобський неоліт не встиг прийти з Іраку, а хліборобство з'явилося тоді, коли вже була відома мідь. У Месопотамії мідь була відома вже на початку VI-го тисячоліття перед Христом. В кожному разі, покищо, такого раннього хліборобства як у Ярмо, в Малій Азії ще не знайдено.

Найстарші знахідки в Малій Азії стосуються вже до доби металів, як, наприклад, в Алака Ев'юк та ін. Біттель вказує на »дуже

важливі, навіть фундаментальні різниці» між окремими областями ранньометалевої культури на гелладсько-анатольському просторі. Вже західня частина Малої Азії в той час не мала жодної однорідної культури і розпадалася на більше груп, які, розглянувши їх ближче, дозволяють ствердити лише слабенькі зв'язки між ними²⁶.

Коли в Передній Азії хліборобство розширилося такою мірою, що й зайняло й цілу Малу Азію, то даліше розширення його могло відбуватися в північнім напрямі — на Кавказ і, через Кавказ, далі на Кубань та близький Чорноморський степ. У другому напрямі розширення хліборобства могло йти на захід — через море і протоки — на Балканський півострів і на Егейські острови, а по європейському материкау, вздовж Дунаю та його притоків, на північ, в Україну.

Тут цікаво було б знати, коли саме почався перехід хліборобства з Малої Азії на Балкани і Україну, бо тоді ми могли б ствердити, коли в нас розпочалась продукція харчів, коли в нас почався правдивий неоліт. На жаль, Мала Азія археологічно дуже мало вивчена, хоч початки дослідів зробив там Шліманн ще в сімдесятих роках минулого століття з метою знайти Гомерову Трою на берегах ріки Гіссарлика, біля Геллеспонту. Але методи археологічного розслідування тоді ще не були розпрацьовані, і матеріальні засоби Шліманна не дозволяли йому зреалізувати своє бажання. По пізніших розслідах Дернфельда наприкінці минулого століття і, нарешті, в тридцятих роках нашого століття справа розсліду перейшла до рук американців під проводом Блегена. Ця група закінчила свої праці виданням шістьох великих томів справоздань, починаючи 1950-им і кінчаючи 1953-ім роком.

Ці справоздання дають незвичайно докладний опис знайденого матеріялу, плани, фотографії та рисунки того, що здобуте і що показує всі періоди життя городів і відповідних культур. До того ж додано й цю частину матеріялу, дуже цінну, що вже була опублікована Шліманном і Дернфельдом.

З усіх цих розслідувань виходить, що найраніше селище було засноване там, приблизно, в 2700-2600 роках перед Христом. Очевидно, деякі інші селища могли бути вже й раніше. Наприклад, на острові Лесбос розкопано старий город, який був заснований майже одночасно з Троєю I, а навіть, може, трохи раніше. Його розслідувала д-р Лямб. На цьому ж острові виявлено п'ять городів, послідовних один над одним, та культуру, яка цілком відповідала культурі малоазійській-троянській. Тому не лишається жодного сумніву, що переселення хліборобів із Малої Азії на острови почалося вже на початку III-го тисячоліття перед Христом.

²⁶) K. Bittel: Kleinasiatische Studien, Istanbuler Mitteilungen, V, 1942; K. Bittel: Die Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasien, 1945; K. Bittel: A. A., 1943, pp. 90, 93; Praehist. Forschungen.

Розкопи другого старого селища над Дунаєм у Сербії, недалеко Білгороду, що їх провела інша американська група, виявили прибуття селян із Малої Азії вже десь у 3200 роках перед Христом. Мова тут про розкопи в Старчеві.

Мермі

До 1932 року в Малій Азії були відомі тільки чотири пункти, які своєю давністю могли рівнятися з Гіссарликом (Троєю). Це Бос Ев'юк у Фрігії, Могила Протезілая на Дарданеллах, Ганай Тепе в Троадській області та Сенірдже на півдні.

Таку саму культуру, як у Трої, виявлено і на острові Лесбос, що лежить недалеко анатольського материка. Знайдено там, на східному березі біля теперішнього міста Термі, рештки старого городу. Д-р Лямб²⁷ із допомогою розкопів відкрила на цьому місці аж п'ять селищ, одне на одному. Перше і друге селища, рахуючи знизу, відповідають першому селищу Трої, себто Трої I. Але, коли Шліманнові не пощастило відкрити в Трої цілих домів, то в Термі навпаки — їх знайшлося багато. Були це довгі, вузькі будинки, з великою кімнатою ззаду, до якої входили через один або більше передпокоїв. Деякі кімнати, здається, були коморами для складання речей, бо в них під стінами виявлено ряди ям, у яких збереглися рештки пітосів. Огнища, звичайні за всіх періодів, виявлено в різних частинах кімнат. Вони були старанно зроблені. Насамперед була кам'яна основа, потім верства ріняку, потім мозаїка з черепків горщиків і, нарешті, випалена поверхня землі.

Типова кераміка була зроблена руками. Ніжна, чорна, полірована, і добре випалена — червона. Численні дрібні предмети: мідяні шпильки, поліровані кам'яні топірці, кістяні інструменти і т. п. — все це допомагає встановити час (датування) наверстованого матеріалу, що знайдений і в Трої I та II.

Потім ішов період, коли Гіссарлик був спустошений. До того часу належить третій город у Термі та друге селище в т. зв. Могили Протезілая, цвинтар Йортана у Фрігії та частина кераміки в Сінердже.

В Термі виявлено новий розвиток, який кидає світло на відношення Лесбосу до грецького материка. Це викладені глиною ями («ботрої») під підлогою або під рівним ґрунтом, відносно функцій яких виникло багато суперечок. Ті ж самі ями були вже давно знані в Орхоменосі, а потім їх відкрито в старогелладській спілці в Гонії, Кораку, Цірісісі та Еврезісі. Крім цього — в старомакедонській верстві Молінопірго, на Халдісі. Тому, що й грецькі, і македонські «ботрої» були знайдені з керамікою, пізнішою ніж у Термі III, мусимо прийти до висновку, що практика вживати «ботрої» йшла зі сходу на захід.

²⁷) Lamb: The City of Troy, Antiquity, vol. VI, 1932, pp. 71-81.

Кераміка в Термі та в тодішніх анатольських городах безперервно розвивалася, виявляючи помітні поліпшення у техніці, нові форми і більш різноманітну декорацію.

В дійсності в розвитку цілого того періоду Гіссарлик участі не брав. Троя II — незвичайно багатий город, з яким не може зрівнятися жоден інший город в передісторичній Анатолії. Він мав чудові й могутні укріплення, три рази перебудовувані, чудові золоті оздобы, бойові топірці з «ляпіс лязури» та з зеленого каменя-нефриту і безліч всіляких інших дорогоцінностей. Все це робило враження комерційної підприємливості й багатства, з чим міг конкурувати лише Кріт.

Все це завдячував Гіссарлик (Троя II) своєму розташуванню на перехресті торговельних шляхів зі сходу на захід та з півдня на північ. Ясно, що з Гіссарлика випромінювала активність, яка зумовила троадську культуру, впливала на грецький материк протягом старогелладської доби. А город Термі відбивав на собі багатство малоазійської столиці.

Город Термі IV був побудований на руїнах третього (городу), але на зовсім інших лініях. Він був звернений, замість на південь-північ, у новому напрямі — на північний схід і південний захід. Та кінцевим завершенням цієї невеликої громади був город Термі V, одночасний із середньою фазою Трої II. Архітектура городу Термі V характеристична широкими вулицями і появою в самім центрі одного дому, що з першого погляду нагадує добре знаний магароновий тип з антами та трьома внутрішніми покоями, з тим, що вогнище в ньому не було центральне. Тому не можемо його зв'язувати з трохи пізнішим магароновим домом із Трої II, який був предтечею палацу в Тірінсі та в Мікенах. Предмети, знайдені в різних домах, пов'язують Термі V з передостаннім періодом Трої II.

Кінцева стадія Трої II характеристична появою кераміки, вже робленої на колесі, та магароновим домом, що про нього ми вже згадували вище. Троя II загинула від вогню і, здається, разом із нею загинули селища Бос Ев'юк та Могила Протезілая. Професор Маєр думає, що напасниками на Трою II були гітїти. Але гітїти прийшли в Малу Азію пізніше, коли Троя II вже була зруйнована, а мешканці Термі мабуть виємігрували на іншу частину острова. Пізніше життя на острові Лесбос не виявлене. Щодо Трої III, IV і V, то остаточне пояснення дають нам розкопи Блегена.

Троя VI своїми розмірами відповідає Гонії і Фільякопі. Мабуть, це був стандартний розмір тогочасних городів. Стіни Трої, хоч і різняться стилем від своїх материкових палаців, проте вони не менш імпазантні.

Знахідки Трої VI заслуговують на спеціальну увагу, бо між ними, поруч із мікенськими черепками, є ще й особливий тип сірої кераміки, часом без оздоб, а часом декорованої хвилястими лініями або наліпками у вигляді рогів чи звірячих голів.

На думку пані Лямб, ця кераміка — найцікавіша з усіх троадських керамік, бо її зв'язок із мінійською керамікою, демонстрований вперше Форсдиком²⁸, щороку стає очевиднішим. З другого боку, цікава можливість її розвитку в еолійську букеро-кераміку в VII-му і VI-му століттях перед Христом, себто в цю кераміку, що виявлена в селищах Антісса і Метімна.

Таким чином острів Лесбос був одним із перших на Егейському морі, на який прийшли з Малої Азії люди і культура. Ці острови, близькі до Малої Азії, служили за перші етапи для переходу на дальші острови, а може, і на самий грецький материк. Життя на островах привчило людей до моря і мореплавства, виробляло в них характер, значно відмінний від характеру мешканців материка, хоч і одні і другі початково були хліборобами в Малій Азії. Ці відмінності дуже відбилися на пізнішій історії Греції. Очевидно, що друга частина грецького населення переходила з материка на материк, себто — з Малої Азії на Балканський півострів, а далі, через Македонію і Тессалію, в основну Грецію, зберігаючи свій чисто селянсько-хліборобський і, частинно, скотарський характер, як і свої звичаї.

Кераміка Малої Азії

Про кераміку Малої Азії можна сказати, що на самому початку вона була найвчаснішою керамікою з нарізаними, ритими візорами, заповненими білою масою. Її знаходять на цілیم просторі східного Середземного моря і вона належить до IV-го тисячоліття перед Христом.

Подібну кераміку знайдено також на острові Крит (середньо-неолітична)²⁹, а також на Цікладах³⁰. У східному напрямі вона переходить через острови Калімнос і Кос на береги Малої Азії³¹. Її виявлено і між найстаршою троадською керамікою, де ця техніка продовжувалася³².

Питання, чи зразки такої кераміки з Сарге-Гецю, у північній Сирії, належать до цієї самої культури, мусить залишитися без відповіді. Декоративні візори складаються, переважно, з циганових смужок і трикутників. Не можемо приписати цю кераміку будь-якій певній верстві населення, але, мабуть, можна твердити, що вона перенесена з Криту на малоазійський материк і встановлює у той час зв'язок між обидвома областями.

(Далі буде)

²⁸) Forsdyke: I. H. S. XXXIV, p. 144 ff.

²⁹) D. Fimmen: Die Kretisch-mykenische Kultur, 2 Aufl., 1924, D. I. 3. 84, 127.

³⁰) Ch. Dugas: La Ceramiques des Cyclades, Bibl. des ecoles Frsnc. d'Athenes et de Rome, Fase 129, 1925, 12 ff. bes. 19.

³¹) Doro Ley: 8/9, 1929, 309, бачить у тому вказівку на розширення критської неолітичної культури через ті острови на Малу Азію і далі — на Трою.

³²) Huber Schmidt: Troj. Altentuemer, No. 115 ff.

Проф. Микола ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ

СУМНІ ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

(1941—1944 роки)

(Продовження, 6)

44. МОЇ ПОДОРОЖІ ПО ВОЛИНІ

В 1942 році я подорожував по Волині. Відвідав Луцьке, Крем'янець, Рівне, Почаїв.

В Луцькому відвідав митрополита Полікарпа. В Почаєві відвідав мого старшого брата митрофорного протоєрея Дмитрія. Отець Дмитрій був парохом у селі Старий Почаїв, що лежить півтора-два кілом. від міста Почаєва, де є св. Почаївська Лавра. Він був свідомим і добрим українцем-патріотом, теологічно освіченим. У його віданні були дві церкви: в с. Старий Почаїв і в с. Будаївка. В с. Старий Почаїв він відправляв Служби Божі старослов'янською мовою, але з українською вимовою, а Євангеліє і Апостола читав по-українськи. Також і проповіді виголошував по-українськи. В с. Будаївка Служби Божі відправлялися тільки українською мовою.

Так забажали парафіяни цих Церков, а митрополит Олексій (Громадський), як оповідав мені о. Дмитрій, дав на це своє благословення. При чому брат мені сказав, що митрополит Олексій є справжнім українцем і о. Дмитрій щороку, з його дозволу, править українською мовою панахиду по Тарасові Шевченкові. Отже, митрополита Олексія не можна вважати ворожим українській справі*...

Влітку 1943 року я був вдруге на Волині і знову відвідав свого брата о. Дмитрія у Старому Почаєві. Крім двох уже згаданих парафій (Старий Почаїв і Будаївка), що ними завідував о. Дмитрій, він був ще й благочинним Почаївського району. До його «благочинія» входило 12 парафій. Взагалі митрофорний протоєрей о. Дмитрій у своєму районі мав великий авторитет.

Влітку 1943 року по-звірячому був забитий митрополит Олексій в авті, разом із священником, коли вони їхали з Крем'янця до Почаєва**...

В 1943 році, коли я був у свого брата в Старому Почаєві, ми обговорювали справу українізації Почаївської Лаври. Отець Дмитрій порадив мені звернутися до бургомістра м. Почаєва з пропозицією передачі українцям половини Почаївської Лаври. Коли відбудеться референдум і за нього висловиться хоча б 50% людности, тоді наслідки цього референдуму треба передати архієпископові Полікарпові, і нехай Консисторія архієпископа Полікарпа клопочеться перед німцями про передання частини Лаври українцям.

*) Тут пропускаємо декілька речень Шан. Автора, бо вони можуть викликати не бажану полеміку, — Ред. «Виз. Шляху».

**) Питання про вбивство митрополита Олексія, що його з'ясовує Шан. Автор, пропускаємо, бо не вважаємо доцільним повторювати версію, ще достатньо не провірену й не підтверджену, — Ред. «Виз. Шляху».

Поки ж прибуде сюди єпископ Української Автокефальної Православної Церкви, то тимчасово він, о. Дмитрій, буде відправляти в Лаврі Служби Божі. Далі о. Дмитрій заявив, що з його переходом до юрисдикції архиєпископа Полікарпа, перейдуть і всі 12 парафій його «благочинія».

За порадою о. Дмитрія, я пішов до бургомістра м. Почаєва в справі проведення референдуму між мешканцями Почаєва про українізацію Почаївської Лаври. Бургомістер Почаєва виявився свідомим українцем і радо взявся за цю справу. Він, не знаючи, хто я (розмова провадилася увечір у темноті), запитав мене, чи знаю о. Дмитрія — пароха Старого Почаєва, і чи погоджується він на це?

— Отець Дмитрій, — казав він, — відомий у нас українець-священик на всю округу. Щороку править у Шевченківські дні панахиди і виголошує знамениті промови. Шкода, що він жонатий, а то був би з нього найкращий архиєрей.

Отже, з усього було видно, що я не помилився — о. Дмитрій був глибоко-ідейним священиком і добрим патріотом-українцем.

Жив о. Дмитрій із дружиною і донькою, яка була учителькою в українській школі в Старому Почаєві. Від'їжджаючи від о. Дмитрія, я радив йому готуватися до виїзду на еміграцію, бо вже було видно, що більшовики повернуться. На це він відповів мені так:

— Ти займався політикою і тобі необхідно виїхати, а я — священик. У біді не маю морального права покидати вірних своєї Церкви. А що буде зі мною — на це Божа воля.

Так мені сказав о. Дмитрій, дійсно добрий пастир Христової Церкви, який разом із своєю родиною пізніше прийняв мученичу смерть.

Референдум у місті Почаєві провели і виявилось, що 78% людности висловились за те, щоб передати половину Почаївської Лаври українцям. Я їздив до архиєпископа Полікарпа і передав йому наслідки референдуму та радив почати клопотатися в цій справі перед німецькою владою [...].

45. МІЙ ВИЇЗД ІЗ КИЄВА; УТВОРЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ

В серпні 1943 року я виїхав з Києва на Волинь, а в грудні того ж року приїхав до Львова. В останніх днях грудня я декілька разів відвідував митрополита Андрія Шептицького і мав розмову з ним у справі нашої Православної Церкви, про що я вже згадував.

Німці заборонили мені зупинятися у Галичині, а в моєму проїздному документі зазначили місце мого осідку Західню Німеччину. Тому у Львові, а потім у Самборі, Перемишлі, Криниці та Тарнові я жив нелегально.

У Львові деякий час перебувала Президія УНРади: голова, 1-ий секретар інж. Іван Дубина, і 2-ий секретар інж. Осип Бойдуник.

В січні 1944 року німці заарештували у Львові всіх визначних членів ОУН полк. А. Мельника (бандерівці були заарештовані раніш). Заарештовано і 2-го секретаря УНРади інж. О. Бойдуника. Тоді інж. Бойдуника став заступати п. Гайвас, що перебував у підпіллі.

Виникла думка про необхідність реорганізації Української Національної Ради, що була в Києві, Української Національної Ради, що була у Львові,

і Народної Ради Карпатської України — в одну Всеукраїнську Національну Радку. Проект цієї нової об'єднаної організації був складений з участю Ольжича і Гайваса.

Я особисто був з цим проектом декілька разів у митрополита А. Шептицького і після всіляких виправлень він (проект) був готовий. Складено протокол і окрему декларацію, що їх підписали: голова УНРади проф. Микола Величківський, перший заступник голови митрополит А. Шептицький, другий заступник — проф. Августин Штефан (голова Народної Ради Карпатської України), перший секретар УНРади інж. І. Дубина і заступник другого секретаря п. Гайвас.

Коли 22-го квітня 1944 року я підписував протокол і декларацію, то запропонував митрополитові А. Шептицькому підписатися поруч зі мною, а не нижче, але митрополит образився і сказав мені, що він є представником лише малої волості України і тому свій підпис має ставити нижче мого, як того, що очолює Українську Національну Радку, а представник Карпатської України поставить свій підпис нижче нього, щоб не повторилися помилки минулого.

Внизу подаємо текст Протоколу і Декларації*:

П р о т о к о л

Голова Української Національної Ради професор Микола Величківський, голова Національної Ради у Львові митрополит Андрій (Шептицький), голова Народної Ради Карпатської України професор Августин Штефан, 1-ий секретар Української Національної Ради інженер Іван Дубина і заступник 2-го секретаря Української Національної Ради Ярослав Гайвас, як представники українських земель, які вони заступають, устальють:

1) Українська Національна Радка, як єдиний повновласний представник всього Українського Народу на терені Соборної України, покликана заступати і вести національно-державну справу Українського народу в усіх ділянках його життя.

2) З огляду на виняткові умовини воєнного часу Українську Національну Радку, як єдиний виразник, заступає Президія Української Національної Ради.

3) До президії Української Національної Ради входять:

1. Голова Української Національної Ради — професор Микола Величківський;
2. Перший заступник голови Української Національної Ради — голова Національної Ради у Львові митрополит Андрій (Шептицький);
3. Другий заступник голови Української Національної Ради — голова Народної Ради Карпатської України проф. Августин Штефан;
4. Перший секретар Української Національної Ради — інж. Іван Дубина;
5. Заступник 2-го секретаря Української Національної Ради — Ярослав Гайвас.

*) Фотокопія протоколу і декларації, разом з оригінальними підписами, є в ред. «Виз. Шляху».

4) Всі акти і письма Української Національної Ради набирають правного значення з підписанням їх головою Української Національної Ради і секретарем Української Національної Ради.

5) В разі смерті голови Української Національної Ради чи неможливості виконання ним обов'язків, його заступає 1-ий, згідно 2-ий, заступник голови Української Національної Ради, або Українська Національна Рада покликає з-поміж своїх членів нового голову Української Національної Ради.

Львів, 22 квітня 1944 р.

(Підписи)

Професор Микола Величківський

Голова Української Національної Ради

Митрополит Андрій (Шептицький)

Голова Національної Ради у Львові

Професор Августин Штефан

Голова Народної Ради Карпатської України

Інженер Іван Дубина

1-ий секретар Української Національної Ради

Ярослав Гайвас

Заст. 2-го секретаря Укр. Нац. Ради

Д е к л а р а ц і я

Української Національної Ради

1) Волею Українського Народу відновилася по першій світовій війні Суверенна Соборна Українська Держава.

2) У висліді агресивних війн сусідів Українська Держава була насильно окупована і поділена між чотирма державами: Советською Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

3) На протязі двадцятьох років Український Нарід під усіма займанщинами провадив безустанну визвольну боротьбу.

4) В місяці березні 1939 року, по розпаді Чехословацької республіки, волею українського населення Карпатської України постала Самостійна Карпатсько-Українська Держава, яка по кривавих боях була окупована Мадярщиною.

5) В місяці вересні 1939 р., з розвалом Польщі, українську Галичину, Західню Волинь і Полісся окупувала Советська Росія, а Західні Окраїни (Лемківщину, Посяння, Холмщину і Підляшшя) — Німеччина.

6) В червні 1940 р. українські землі, окуповані Румунією, перейшли під окупацію Советської Росії.

7) Під усіма цими окупаціями Український Нарід не припиняв своєї визвольної боротьби, провадячи її на всіх ділянках національного життя. Такий стан тривав до вибуху німецько-російської війни.

8) З залишенням Києва і Правобережної України більшовиками, 5-го жовтня 1941 року в Києві українською суспільністю була покликана до життя і діяла Українська Національна Рада, до якої увійшли представники всіх земель Соборної України та всіх верств українського населення.

9) Наслідком постави німецької влади, Українська Національна Рада не могла розвивати своєї діяльності.

10) В сучасному вирішальному етапі другої світової війни, коли українська територія у своїй переважній частині зайнята Советською Росією, а в менших — Німеччиною, Румунією і Мадярщиною, ми, Українська Національна Рада, що репрезентуємо волю і єдність Українського Народу, іменем усього його заявляємо, що визвольна його боротьба триватиме далі, аж до повного здійснення засади самовизначення Української Нації через побудову Суверенної Соборної Української Держави.

Львів, 22 квітня 1944 р.

Професор Микола Величківський
Голова Української Національної Ради
Митрополит Андрій (Шептицький)
1-ий заступник голови Укр. Нац. Ради
Професор Августин Штефан
2-ий заступник голови Укр. Нац. Ради
Інженер Іван Дубина
1-ий секретар Укр. Національної Ради

47. МІЙ ВИЇЗД ДО КРИНИЦІ*

Пропрощавшись із митрополитом А. Шептицьким, я виїхав на тимчасове перебування до м. Криниці, де була скупчена великою кількістю наша інтелігенція перед виїздом на Захід.

В липні 1944 року німці заарештували генерала М. Капустянського, який також тимчасово жив у Криниці. Треба було якось рятувати генерала Капустянського.

Єдиним ще правним представником українців перед німецькою окупаційною владою був голова Допомогового Комітету Західної України проф. В. Кубійович, що перебував у Кракові, бо там був і Допомоговий Комітет після виїзду зі Львова. Отже, в справі визволення ген. Капустянського я виїхав до Кракова.

Вийшовши в Кракові з залізничної станції, я зустрів професора Сергія Феодановича Веселовського, що йшов на залізничну станцію. Нагадаю, хто був проф. С. Веселовський.

Професор С. Ф. Веселовський у 1917 році був першим заступником голови Української Центральної Ради проф. М. С. Грушевського. Був знаний в Україні як соціал-демократ, член Центрального комітету цієї партії, якщо не його голова. За царизму цілий рік відсидів у Петербурзькій кріпості, а за часів большевиків працював професором і ректором Київського Сільсько-Господарського Інституту (в 20-их роках) та відбув 5 років каторжної праці на Білморському каналі. Це був поважний науковець у галузі сільсько-

*) Цілий 46 розділ Споминів Шан. Автора ми примушені пропустити, бо з нашого погляду він суґестивний: факти в ньому не провірені, а окремі твердження послужили б ворогові за матеріал для продовжування його провокацій і наклепів на Український Визвольний Рух, — Ред. »В.Ш.«.

господарської економії. Приїхав він, як казав мені, до професора Кубійовича з Сянока, де тимчасово перебував зі своєю внукою, але не мав з чого жити. Отже, приїхав просити голову Українського Допомогового Комітету проф. Кубійовича дати йому, Веселовському, будь-яку працю і таким чином, заробляючи, він міг би якось існувати. Але голова Українського Допомогового Комітету проф. Кубійович відмовився будь-чим допомогти Веселовському.

Це тільки один із штрихів, але річ не в цьому. Ми вдвох із проф. Веселовським, як старі приятелі, сіли на лавці біля залізничного двірця і розговорилися на теми сучасности, а згодом згадали і 1917-1919 роки. І ось що він мені розповів.

Коли в 1918 році в Україну прийшли німці, то вже в перших днях їхнього перебування у Києві було видно, що з Центральною Радою вони не схочуть співпрацювати, бо її політичний напрямок соціалістичний. Одного дня, як казав проф. Веселовський, до нього прийшов голова Української Центральної Ради проф. М. С. Грушевський і повів таку розмову:

»З усього видно, що німці збираються розігнати Українську Центральну Раду і вже зговорюються з реакційними російськими колами, яку встановити в Україні владу. Отже нам треба спасати, принаймні, Українську державність, пожертвувавши соціалізмом (проф. М. Грушевський в останній час був членом партії Українських соціал-революціонерів, — М. В.). Ви, Сергію Феофановичу, маєте тісніші дружні стосунки з нашими правими українськими колами — з Єфремовим, Дурдуківським, Ніковським та іншими. Умовтеся з ними, щоб вони зробили державний переворот. Нехай заарештують мене, вас і взагалі наших міністрів, Центральну Раду розпустять і візьмуть владу до своїх рук. Ось таким чином може врятують Українську державність, бо поставлять німців перед доконаним фактом, що українці самі зліквідували соціалістичну владу«.

— Ну, а ви що зробили? — запитав я проф. Веселовського.

— Я сказав проф. М. С. Грушевському, — відповів мені Веселовський, — що його доручення, очевидно, довірочного, виконати не можу, бо я соціал-демократ. Нехай згине Українська державність, але для історії ми, соціал-демократи, залишимося чистими і незаплямованими.

— Отже, можу вам подякувати, — зауважив я своєму старому приятелеві Веселовському, — що, може, завдяки вашій соціалістичній незаплямованості ми тут сьогодні з вами опинилися.

Як бачимо, висловлене колись іншим соціал-демократом крилате гасло: »Коли не соціалістична Україна, то нехай не буде й ніякої«, якщо не було сказане ним, то має свій початок у Центральному комітеті Української соціал-демократичної партії. Значить, річ не в тій або іншій особі, що так висловлювалася, а в настановленні соціал-демократичної партії, яка разом із соціал-революційною партією у 1917 році відігравала керуючу роль у політиці Української Центральної Ради.

(Далі буде)

Від Редакції

Друкуючи документи про утворення Всеукраїнської Національної Ради, подаємо їх як історичні матеріали певного часу і певних подій. Стримуємося від будь-яких коментарів чи оцінки, але в ім'я правди мусимо сказати, що хронографія надрукованої тут Деклярації Української Національної Ради цілковито замовчала проголошення відновлення Української держави 30-го червня 1941 року у Львові та утворення Тимчасового Управління, себто поминено такий історичний факт, що нічим не поступається, щонайменше, перед утворенням Української Національної Ради.

Як факти, підтверджені документами, подамо ось що:

Після проголошення 30 червня 1941 року відновлення Української держави і утворення Тимчасового Управління, 6-го липня 1941 року »передові громадяни міста Львова«*, скликані на нараду Проводом ОУН, схвалили такі постанови:

Видати »заклик до українських громадян для повного об'єднання для побудови Самостійної Соборної Української Держави;

Вибрано Раду Сеньйорів, як еманацию волі громадянства...»

»На почесного голову Ради Сеньйорів покликано однодушно Ексц. Митрополита Андрія Шептицького.

До Ради Сеньйорів обрано таких громадян:

- 1) През. д-р Кость Левицький
- 2) о. мітр. д-р Йосип Сліпий
- 3) о. д-р Гавриїл Костельник
- 4) о. крилош. Юліян Дзерович
- 5) радн. Юліян Федусевич
- 6) дир. Іван Филипович
- 7) нотар Роман Заячківський
- 8) проф. Лука Турчин
- 9) проф. Ярослав Біленький
- 10) д-р Олександр Бариляк
- 11) інж. Ярослав Стефанович
- 12) проф. Володимир Радзикович
- 13) д-р Степан Дмоховський».

(З протоколу Ради Сеньйорів, що підписаний секретарем Ради Сеньйорів проф. Я. Біленьким).

На засіданні Ради Сеньйорів 9. VII. 1941 року »одноголосно вибрано членами (нових) Ради Бориса Козубського, Сергія Хруцького і Михайла Кравцева«.

Ще перед тим, на зібранні Ради Сеньйорів 6-го липня, схвалено:

»Зібрані радіють актом консолідації українського громадянства на еміграції, довершеним у Кракові 22. VI. 1941 року, та закликають гаряче всіх

*) Всі цитати беремо безпосередньо з Протоколів нарад »Ради Сеньйорів« і »Української Національної Ради« у Львові.

українців-патріотів об'єднатися в цю велику історичну хвилину для розбудови Української Самостійної Держави, підчиняючись Державному Проводові, проголошеному у Львові 30 червня 1941 року.

Відкриваючи Зібрання Ради Сеньйорів 9-го липня, д-р Кость Левицький «висловив радість із визволення Львова і надію», що «українська земля відітхне вільно, процвіте і доб'ється нарешті повної волі в Самостійній Соборній Українській Державі, до чого український народ сторіччями безуспішно змагав...»

«Вибрано почесним президентом, згідно з рішенням Зібрання, Ексц. митрополита Андрія Шептицького, з яким будуть узгоджуватися всі важливіші вирішення Ради. Вибрано урядуючим головою президента д-ра Костя Левицького, заступниками голови о. канц. Юліана Дзеровича і проф. Луку Турчина, секретарем — проф. Ярослава Біленького».

На зібранні Ради Сеньйорів 30. VII. 1941 року остаточно вирішено змінити назву і Раду Сеньйорів перейменовано на Українську Національну Раду.

На зібранні Української Національної Ради 4 серпня 1941 року, вирішено, що Укр. Національна Рада буде складатися з 40 членів, а Президія — з 7-ох.

Крім членів Ради Сеньйорів, до Української Національної Ради ввійшли такі нові члени: Мудрик Андрій, Лисий Володимир, д-р Панчишин Маркіян, дир. Кузик Степан, д-р Загайкевич, Волошин Михайло, д-р Степаняк Михайло, д-р Росляк Михайло, д-р Храпливий Євген, Стефанівський Михайло, д-р Сімович Василь, Северин Левицький, Домбровський Августин, Палій Андрій, Грабар Іван.

Слід зазначити, що як Рада Сеньйорів, так потім Українська Національна Рада продовжували свою діяльність уже після скасування німцями акту відновлення Української держави і заарештування членів Тимчасового Управління на чолі з Ярославом Стецьком.

В березні 1942 року Українська Національна Рада у Львові на вимогу німців припинила свою діяльність. У протоколах Української Національної Ради точно з'ясовано німецькі репресії і вимоги, що примусили Українську Національну Раду припинити свою діяльність. З цього приводу секретар УНРади проф. Я. Біленький записав, між іншим, у протоколі:

«Про долю УНРади вирішить її президент, ексц. Митрополит Андрій Шептицький, мабуть, згідно з думкою більшості членів: УНРада не розв'язується, але її діяльність з уваги на несприятливі умовини припинюється до часу, коли буде змога відновити її діяльність.

Про припинення діяльності УНРади у Львові складається окремий протокол за підписом заступника голови о. Дзеровича і моїм».

Ми пригадали ці історичні факти (дуже коротко) тому, що саме їх бракує в надрукованій вище Деклярації Української Національної Ради. Отже згадана Деклярація обійшла мовчанкою історичний факт відновлення Української держави 30-го червня 1941 року, заснування Української На-

ціональної Ради у Львові, як і Загальні Збори Українського Національного Комітету в Кракові (з 22 червня 1941 р.), що були завершенням консолідації українських політичних середовищ. Про значення цієї консолідації, а саме вона попередила відновлення Української Держави 30-го червня, говорить нам відозва згаданого Українського Національного Комітету:

»Українська еміграція — політичний провід народу, вояцтво наших Визвольних змагань, націоналістична армія підпілля, повстанці й партизани та чесні українські патріоти, що опинились поза межами батьківщини, викинені хвилею безприкладного терору. Проте ні на мить не перестало в них битися серце ритмом збірного змагання. І як одноцілим є фронт боротьби на Рідних землях, так одностайно мусимо посилити цю боротьбу і ми, що опинились на чужині. Бо знаємо і визнаємо, що єдино у висліді нашої боротьби, стане Україна Єдина, Самостійна і Соборна, проголошена історичними універсалами 22 січня і досі окупована ворогами. І так відновиться українська державна традиція, що знайшла своє втілення у 1917-20 роках, коли Україна існувала і була визнана світом. Наша повсякчасна готовість на труд і на жертву має свідчити про нашу волю творити нарівні з другими народами нове життя грядучої епохи. І щоб посилити цю боротьбу, щоб дати запевнення нашим борцям і повстанцям на Рідних землях, що не розбазаримо нашими внутрішніми спорами й торгами, ані нашими партійними чи особистими амбіціями кривавих надбань, окуплених життям найкращих, стаємо від сьогодні під спільним проводом до спільної праці — з усіх частин України, без різниці наших поглядів чи колишніх групових приналежностей або симпатій, без різниці віку, віри, знання, верств чи станів«.

Як бачимо, відновлення Української держави, що сталося через вісім днів по проголошенні цієї Деклярації, було здійснюванням головної мети об'єднаних українських політичних середовищ в Українському Національному Комітеті, як і виявом волі українського народу.

В Деклярації Української Національної Ради цілковито замовчано ці найновіші історичні події, не зважаючи на те, що саме Акт 30 червня 1941 року став основою героїчної боротьби Української Повстанської Армії проти німецьких і большевицьких окупантів, а потім, у липні 1941 року, привів до утворення революційного проводу — Української Головної Визвольної Ради.

Власне на тлі української визвольної боротьби в 1941-1944 роках, а також і в пізніших, на тлі всіх історичних фактів і документів із тих років можна розглядати і діяльність Української Національної Ради, але це вже інша тема, яка не зміщується в рамках наших коротких зауважень.

Д-р Дмитро КУЛИКОВСЬКИЙ

У ЧИСТИЛОВІ

(Спогад)

(Закінчення, 2)

Поділ нашого дивізійного «суспільства» на багатіїв і бідняків ми помітили вже в Збаражі; виявився він особливо в несамовитих пиятиках, але тоді він мав характер доривочних і випадкових явищ, хоч інакше, на тлі національної катастрофи і скандального безладдя у дивізії, він вражав пригноблююче. В Тернополі, коли дивізія була у вагонах, ця «маеткова нерівність» не давала про себе знати. Під час бойових операцій також цього не помічалось і лише деколи, на відпочинку, можна було спостерігати певні нерегулярності чи пиятики, але це не вражало, бо належало до звичайних воєнних явищ. Зрештою, і тих відпочинків ворог нам майже не давав, бо — переважаючи нас завжди своєю численністю — він примушував наші малочисленні сили до постійної активності, вичерпуючи їх до крайности.

Зате в Чистиліві ця біда в повній своїй величії була розпаношилася на всі свої заставки. Наші спостереження цього явища почалися з наших московських співльокаторів, але було б великим гріхом твердити, що ці спостереження кінчалися на них. Ба, цілком навпаки: москалі були зникаючою меншістю і переважну більшість цієї категорії становили такі наші родимі й правдиві українці! І ось вистачило перейти до спокійних обставин життя, як ці визнавці стародавньої і рідної нашої «життєвої засади» — «Пиятика веселить український (руський) народ» — у постаті готової паразитарно-збагаченої касты неприховано і відповідно розперезано почали майже на кожному кроці шкідити свої хижачькі, прогнилі кливаки.

І тут пригадаємо собі знову оті три ліквідаційні дні в Збаражі. Ми вже згадували про те, що тоді продавалось насамперед все «тяжке майно». Нам, наївним молодикам, здавалось, що все і кожне дивізійне майно мало бути майном скарбу Української держави. Ми переконано думали, що гроші, одержані з ліквідації майна, підуть до державної скарбниці, чи, може, деяка частина їх могла залишитися у дивізії, але тоді відповідна транзакція відбудеться канцелярською дорогою. Та «not a bit of it». Що-правда, може щось із того перепало й Дивізії, бо знову за цим промовляла б логіка речей, проте, загалом, це велике питання. У наступнім, 1921 році, по впливі яких 8 місяців (а ми тоді перебували в таборі інтернованих у містечку Олександрові-Куявськім, чотири кілометри від Торуня) я — бувши в складі контрольної комісії і перевівши ревізію майна Дивізії — вже не знайшов навіть найменших слідів від тих грошей, що мусіли б прибути до каси після збараської ліквідації. Можливо, що в нас тоді провадилося «подвійне» рахівництво, — та цього я вже не виявив.

Та як би там не було, без усякого сумніву стверджую тут, що в Дивізії тоді були одиниці, які не тільки думали, а й голосно говорили: «Дивізія — це я!» У Чистиліві ж цілком виявилось, що багато тих коней, возів і всілякого добра були у Збаражі особисто розпродані окремими особами — старшинами і навіть козаками. І ось ті наші чистилівські москалики-співьокатори, що могли на своє прохарчування за весь час перебування у Чистиліві витрачати десятки тисяч польських марок, саме й належали до тих збараських ліквідаторів.

Щоб на цьому місці покінчити з нашими поясненнями, мусимо ще звернутися безпосередньо до Шановних читачів цих спогадів із проханням про виrozumіння і не судження автора гостро за те, що впродовж цілого цього спогаду він так багато уділяє уваги справам апровізаційним, значить — справам харчування, справам «жолудковим». Справи шлункові — ех, яка банальність та буденщина! — може дехто сказати після ситого обіду й бодай потихенько поглузувати з автора: «Той чолов'яга (себто автор) ні про що не згадує, лише про голод!»

Ми чомусь певні, що ніхто з читачів такого закиду авторові не вчинить, але, коли б і сталося так, мусимо сказати, що такий закид був би необґрунтований і ось чому. Вже саме Боже Провидіння створило «жолудок», а тим самим створило і т. зв. «жолудкові справи», як частину матеріального компонента біологічного процесу, першим чинником якого є духовна сила. Звідсіля постала формула Світобудівлі: «Дух і матерія». Для нас очевидним є те, що головним фактором тут є Дух, як Первопричина всього, але разом із тим визнаємо теж велике, ба, засадниче значення і за чинником матеріальним, бо тільки він уможливорює механіку процесу і об'єктивізацію Духу у видимість. «Тим прославляйте Бога в тілі вашім і в душі вашій; вони — Божі» (І. Кор. 6:-20).

А тепер на хвилину погляньмо, яке прецікаве явище трапилось за наших часів у людським суспільстві. Карло Маркс, з причини недостатчі власної йому снаги, у формі Світобудівлі зігнував головний чинник (бо, бач, — так легше!) і, вхопившись отого другого, збудував на нім свою «філософічну теорію», назвавши її — «Матеріалістичне розуміння історичного процесу», або, коротко, «Марксизм». І це була засаднича похибка тієї його філософічної спекуляції, яку необґрунтовано названо системою. Та незабаром ця хиба породила іншу. Її зробив Ленін, учень К. Маркса, що — пішовши слідами свого вчителя — ще більше відбився від правди, спростачивши остаточно первісну формулу тим, що чинник матеріальний просто заступив поняттям «жолудка» і для того, щоб побудувати марксизм-комунізм подав теж і свою «формулу» — «Бити по жолудку!» Остання, логічно втілюючись у практичнім житті, трансформувалась у досконалу й цілком вивершену (й неперевершену) свою форму: «Буття і биття визначають свідомість», яку вже неможливо ні догнати, ані перегнати, бо вона означає: нелюдський терор, кріпаччину, панщину, рабство і жажливий колоніалізм з імперіалізмом! Решта, себто більшість людства визнала і визнає повну форму Світобудівлі. Небезпека лише в тому, що ця решта байдуже пливе шляхом нормального, згідно з формулою, розвою, еволюції, в той час, як оті звихнені «матеріалісти», організовані в нову клясу

визискувачів, пруть шляхом безоглядного насильства та агресії. Ось такий кінець т. зв. «філософії злиднів».

Таким чином, бачимо, що хоч справи «жолудкові» можна характеризувати, як справи «банальні й буденні», проте ніколи не вільно трактувати їх, як справи маловажні, тим більше у війську, а ще тим більше, коли вони, як у нашій випадку, цілком занедбувались упродовж кількох тижнів. Аджеж апровізаційна справа у людській спільноті (а особливо у війську) це «кондіціо сіне ква нон» самого існування спільноти. Тому-то й наука політичної економії ставить цю справу на першій місці потреб людини.

Ось такі були гаразди одних і «гаразди» інших однакових вояків тієї ж української дивізії. Я не згадував про велике напруження у масі дивізійників саме через цю «каламутну нерівність». Згадувалось також і про делегацію, що відвідала ген. Юрка Тютюнника у його квартирі спеціально в отій голодовій справі. Ген. Ю. Тютюнник уважно вислухав делегацію, яка без будь-якого затушковування з'ясувала йому всю поважність ситуації. Генерал дуже шкодував, що існує такий стан і страшенно обурювався. З його слів виявилось, що він за цей час не проживав постійно в Чистиліві, як думала про це вся маса вояцтва, навпаки, бував постійно в роз'їздах для побачення із вищими чинниками з метою обговорення дальшої долі Дивізії та цілої Української армії. Генерал обурювався на поляків, що виявили максимум недбалства, а ще більше обурювався на своїх дивізійних інформаторів, особливо з відділу постачання, які, мовляв, доповідали йому, що в Дивізії все гаразд.

Все це великою мірою виправдувало ген. Ю. Тютюнника, але не повністю, бо за той, уже таки досить довгий час нашого перебування у Чистиліві, він повинен був особисто приглянутися до життя своїх вояків і безпосередньо від них самих довідатися про їхні потреби. Він це міг вчинити шляхом загального військового збору або навіть особистим відвідуванням їхніх квартир. Ген. Юрко Тютюнник цього не зробив ні тоді, ані потім, аж до вимаршу Четвертої Київської Дивізії у II-ий Зимовий Похід включно, за виїмком його відвідин Дивізії в таборі Олександрова з метою спеціальною, про що буде мова в одному із наступних розділів наших спогадів.

Намагання делегації та хвилювання дивізійного вояцтва спричинилися до того, що апровізаційна справа в Дивізії покращала. Вже другого дня після відвідин делегації ген. Ю. Тютюнника в наказі Дивізії оголошено «сувору догану» начальникові постачання, відомому й поза IV-ою Дивізією Микиті Хоху, а одночасно наказувалося йому налагодити справу харчування Дивізії, негайно пов'язуючись із відповідними органами польського військового управління (довудзтва) в Тернополі. Автора цих спогадів у тім же наказі призначено начальником Старшинського Зібрання і доручено йому організувати харчування старшинського складу Дивізії, що був у Чистиліві.

Як видно з цього, справа з харчуванням була дуже нагла і не могла терпіти будь-якого зволікування. Тому, коли мені дали знати про зміст наказу (я і сподівався цього на підставі розмови з ген. Ю. Тютюнником) я негайно відвідав начальника штабу Дивізії підполковника Лушненка і

одержав від нього відповідні вказівки, поради, матеріяльні ресурси та наказ для реквізиції будинку, в яким мало приміститися наше старшинське казино.

Того ж таки дня знайдено будинок для казино. Він був по середині села і цілком пристойний, можна навіть сказати, що й гарний, а головне — цілком надавався для нашої мети. Потім я знайшов двох кухарів і трьох помічників, закупив тут же в селі у місцевих селян найнеобхідніші продукти. Другого дня я виготовив схему цілої організації нашого казина і повідомив про це начальника штабу Дивізії. Начальник штабу, познайомившись зі схемою, підтвердив її без поправок і сказав, що вона буде негайно оголошена в наказі Дивізії. І справді другого дня так і сталося. До продуктів, що їх я закупив, долучено ще й ті, що їх ми одержали від поляків через наше постачання.

Спочатку поляки видавали нашому дивізійному постачанню продукти на кілька днів нараз, але згодом справа налагодилася і ми вже одержували від них певні поточні продукти щодня. Продукти, що їх отримувала Дивізія від поляків, особливо спочатку (і ніколи!) не відзначалися ні гоїністю, ані якістю. Для Старшинського Зібрання я спочатку одержував невелику кількість сирового м'яса і невеличку бочілку оселедців. Хліб нам пеки кілька селянських хат із борошна, яке я закупив у селян. З тих польських і наших продуктів ми почали виготовляти для себе харчі. Їм було, розуміється, ще далеко до того, що, звичайно, зветься кулінарним мистецтвом, але ми в той час про такі речі й не думали. Хто ж уважно читав описані тут наші попередні злидні, той дуже легко зрозуміє радість і задоволення старшин, що їх вони проявляли без будь-якої штучності, коли на третій день після видання наказу вони зійшлися до свого казина на сніданок, обід і вечерю. І це вже продовжувалося регулярно кожного дня.

Ось так скінчився скандальний і недостойний людини стан голодування нашої Дивізії у Чистиліві. Старшини одержували свої харчі, мали де й зібратися, забавитися читанням, розмовою, шаховою грою тощо. Мушу сказати, що не всі старшини Дивізії харчувалися в ідальні Старшинського Зібрання. Вище начальство рідко до нас заходило, а ті з «ліквідаторів» дивізійного майна, які не належали до категорії вищого начальства, також не приходили харчуватися: обов'язку не було, а з «пролетарями», мабуть, не хотіли себе змішувати, а може й побоювалися, що почують від «голооти» відому українську пісеньку про «Дуку й голоту».

Так проминув тиждень за поступового, хоч і повільного поліпшення. Ситуація всіх задовольняла, бо кожний бачив, що за тодішніх обставин зробити щось більше було неможливим. Коли проминув тиждень, це поліпшення з похвалою відзначено в наказі по Дивізії, а начальникові Старшинського Зібрання висловлено подяку за швидку й добру організацію справи.

Приблизно, в той самий час організовано кухню і для козаків, і вона також почала виконувати своє завдання. Наслідком того й між козацтвом настало певне втихомирення, хоч час від часу ще доводилось зачувати там про всілякі неполадки. Найбільше незадоволення викликала низька

якість і недостатня кількість продуктів, що їх видавали поляки. Пригадую собі як одного дня, по впливі якихсь двох тижнів після описаної вже події з трьома волячими головами, що їх одержано від поляків, урядовець Наливайко, заступник начальника постачання, він же і організатор козацької кухні, вернувся із щоденної поїздки з Тернополя до поляків за продуктами і доставив до Старшинського Зібрання нашу старшинську пайку. При тій нагоді показав мені й м'ясну пайку, призначену того дня для прохарчування кілька соток людей (козаків). Цього разу було вже аж цілих п'ять волячих голів. Був це досконалий глум над людською гідністю та людським розумом, який могли вчинити тільки поляки!

Сьогодні я вже не можу сказати щось конкретне про ситуацію, в якій знаходилася тоді друга частина IV-ої Київської Дивізії, що була розташована на постій в іншому селі, назви якого вже теж не пам'ятаю. Загально пригадую собі, що там були такі самі труднощі, хоч, може, подекуди й менші від наших. Обопільний зв'язок між обидвома частинами Дивізії був, а він передавав і відомості про положення в тих частинах. Але я вертаюсь до Чистилова.

Ставши начальником Старшинського Зібрання, я мав повні руки праці зранку до вечора, тому був змушений, і то дуже радо, перейти на сталу квартиру до будинку Старшинського Зібрання. Зі собою я взяв і поручника Євтушенка, якого, на моє прохання, дивізійним наказом призначено мені на помічника.

Саме в останню ніч мого перебування на старій квартирі, коли я спав на долівці поряд із поручником Євтушенком, сталася в хаті подія, про яку я вже згадував коротенько. Нашій господині народився синок і вона, а з нею ми всі, провели більшість тої довгої листопадової ночі у великих муках. На щастя, ранок приніс радість: синок голосним криком повідомив про свою екзистенцію і про те, що він здоровий увійшов у новий світ. А мама, хоч і зморена болями, щасливо виконала своє призначення.

Немов якась символіка була в тім нашім виході з тієї хати в той час. Ми звільняли «життєвий простір» для нового, законного заступника господаря, а москальня, що там залишилася, була ніби в ролі окупанта, але протегованого окупованими.

Теорія («закон») К. Менґера про межову корисність потрібних для людини предметів певною мірою підтверджує засаду про те, що «буття визначає свідомість». Вони ж обидві, теорія і засада, здається мені, були знайшли в нас, у Чистиліві, своє підтвердження. З моментом організування Старшинського Зібрання була не лише задоволена найпередовіша людська потреба — прохарчування, а й все наше життя у Чистиліві прибрало якийсь певний сенс та людський культурний вигляд.

Тепер старшини сходились до двох величєньких льокалів Зібрання, снідали, обідали і вечеряли, а в міжчасі всіляко культурно забавлялися, включно до читання роздобутих у місцевого населення книжок і газет.

Зближалось Різдво 1920 року. Ніщо не звіщало про наш швидкий виїзд із Чистилова. Ми почали думати про підготовку до відсвяткування цього незабутньо-радісного свята, згідно з нашими традиціями. На жаль, наші можливості були більш, ніж скупі, просто сиротинські. А проте все ж таки

разом із спільною святою вечерею була влаштована і різдвяна ялинка, розуміється, без подарунків, та ми вважали, що спільно проведена в теплі й ситості Різдвяна ніч, в приємних розмовах, споминах і колядках, була тоді найбільшим для нас дарунком, якого в той час, мабуть, нам заздрили наші рідні в рідних хатах, що опинились у ворожих лабетах.

Вже раніше, почавши організувати Старшинське Зібрання, я роздумував і над тим, щоб використати бодай деякі можливості, які ця організація нам давала, для певної культурно-освітньої праці серед нашого вояцтва. Тож тепер, укладаючи програму різдвяних святкувань, мені прийшла думка про виголошення у котрийсь святочний день відповідної доповіді. Подаючи плян святкувань начальникові штабу, я згадав і про цю доповідь. Підполковник Лушненко цілком погодився з моїм пляном, але в справі проєктованої доповіді радив звернутися безпосередньо до ген. Ю. Тютюнника.

Того ж таки дня я відвідав ген. Ю. Тютюнника. Він подякував мені ззагалі за працю, яка вже, як він зазначив, піднесла моральний стан вояцтва, і дуже зацікавився справою доповіді. Довідавшись від мене, що темою її було б з'ясування ситуації, в якій опинився український народ, генерал до попередніх слів додав ще й те, що наша праця може піднести і національно-політичну свідомість нашого вояцтва. Він з охотою дав дозвіл на доповідь, похвалив за ініціативу, ще й подякував за те, що ця ініціатива зродила і в ньому бажання дати кілька докладів для старшин на найбільшій темі. Тут же, змістця, він заповів, що дасть у льокалі Старшинського Зібрання виклад 1-го січня 1921 року.

Моя доповідь відбулася другого дня різдвяних свят по обіді. Обидві обширні кімнати Зібрання були переповнені. На доповідь прийшло багато і тих старшин, які, звичайно, не харчувалися у Зібранні. Доповідь тривала біля 45 хвилин, а потім відбувся ще пожвавлений обмін думками: багато слухачів подавало щось свого, — якісь міркування чи певні деталі. Головний наслідок доповіді, на мою думку, був той, що наприкінці висловлено побажання усіх, щоб частіше влаштовувати подібні доповіді.

Виклад ген. Юрка Тютюнника відбувся 1-го січня. Хочу тут кількома словами згадати про головні думки його доповіді, щоб читачеві бодай схематично показати профіль тієї, будь-що-будь, небуденної людини, яка вписала своє ім'я на сторінки української історії. Пригадую собі, що ген. Ю. Тютюнник говорив тоді на тему: »Чому ми програли бій за нашу державну незалежність?« — і опинилися на вигнанні, хоч у той час ми ще були на своїй, та не на власній землі (він розумів — Галичину). В мене було склалося тоді враження, що ген. Ю. Тютюнник був добрим бесідником. Вив'язуючись із свого завдання і відповідаючи на питання, поставлене в темі доповіді, він доводив, що програна наступила, як наслідок загальної, великої невідготованості українського народу в усіх його прошарках до завдання, яке на нього наклала історія — збудування своєї власної суверенної держави. Ця невідготованість виявилася, головним чином, у двох формах: 1) у величезній національній несвідомості мас українського народу, наслідком якої була незначна їх участь у боротьбі за українську державність; 2) у катастрофічній нестачі активних і будівничо-фахових сил, потрібних для юбудови державної організації.

— Ми — казав ген. Ю. Тютюнник — черпали всі потрібні для державного будівництва сили майже виключно з маси українського народного учительства. Інші ж національні джерела були або дуже слабенькі, ледве помітні, або ж ніякі. Щодо самого народного учителя, то він пересічно був добрим українцем, добрим педагогом дітей, чесною і взагалі високоморальною і високопатріотичною людиною, але, загалом, з нижче-середньою освітою він був ніяким державним організатором і адміністратором. Тому наперед можна було сказати, що сам він держави не збудує та що його або зовсім не можна призначати на всі ті різноманітні державні функції, або ж, призначивши, треба було наперед знати, що вкінці таки доведеться віддати його під суд за невиконання дорученого йому завдання. Але ж, з другого боку, це завдання він і не був спроможний виконати, бо не посідав ні відповідного знання, ні практичного вміння, ні необхідної підготовки. Ось таке було утворилося зачароване коло і в цім є головна причина нашої нинішньої трагедії! — Таким висновком закінчив свою доповідь ген. Ю. Тютюнник.

Об'єктивно посуджуючи згаданий виклад ген. Ю. Тютюнника, треба сказати, що вартість і значення його ще більше зростають з огляду на те, що й командир IV-ої Київської Дивізії сам своїм соціальним походженням був народним учителем із Київщини. Невідоме лише одне, чи характеризуючи українське народне учительство (цілком добре й правдиво), ген. Ю. Тютюнник мав на увазі також і свою власну особу? Здається, що ні, бо — як загалом відомо — про себе самого він був дуже високої думки.

Потім, вже іншим разом, ген. Ю. Тютюнник дав ще одну доповідь — про загальне політичне становище у світі, про ближчі й дальші перспективи нашої інтернованої армії. У всіх своїх виступах ген. Ю. Тютюнник завжди висував свій власний погляд, що був лаятмотивом цілого його наставлення. Свої погляди він гаряче обстоював і обґрунтовував. Він передусім був переконаний, що в Україні не можна припиняти боротьби з Москвою, що вже треба готувати армію УНР до чергового удару по Москві, що Москви не треба боятись, бо насправді вона слабка, що удари їй треба завдавати раз-у-раз, а тоді і світ переконається у слабості московського большевизму й сам закивізується у боротьбі з ним.

Цей погляд ген. Ю. Тютюнник намагався з усіх своїх сил перевести в чин і за нього, нарешті, наклав своєю головою, про що говоритимемо в дальших розділах наших спогадів.

Ось так наприкінці майже нормально, по-людськи, пробігало наше скитальче життя у Чистиліві. Писався вже січень 1921 року. Зима в цім році була досить сувора. Десь наприкінці січня нам стало відомо про наш переїзд на «тривале життя» до польських таборів на статусі інтернованих. Для нашої IV-ої Київської Стрілецької Дивізії був призначений військовий табір у південно-західнім польським містечку Вадовіце, що знаходиться майже в безпосереднім сусідстві з Бескидами, над якими на південнім краєвиді майоріють таємничо-сині Високі Татри. Десь у середині лютого 1921 року ми виїхали до цього містечка, покидаючи з дуже змішаним почуттям рідний та невласний і, головно, негостинний Чистилів.

Лев БИКОВСЬКИЙ

ПОСТАТЬ БУРЕВІЙНИХ ЧАСІВ

(Спогади про Станіслава Корвина-Павловського)

Значення споминів і життєписів безсумнівно велике, якщо вони правдомовні й об'єктивні. Такого роду матеріялів, очевидно, різної вартости, в нашій літературі є чимало. Все ж таки про багатьох осіб ще й досі бракує нам відповідних відомостей. Особливо, це стосується до останньої буревійної доби (1917-1944 роки). Тому й далі треба шукати за відповідними відомостями, що допомагають нам зрозуміти історичний процес тих часів. А в цій добі є чимало цікавих і визначних постатей; з деякими з них авторові цих рядків доводилося зустрічатися на українській території, як і на територіях сумежних з Україною країн. До таких маловідомих постатей належить і Станіслав Корвин-Павловський.

На жаль, розшуки потрібних матеріялів утруднені. Про багатьох таких людей немає ніяких відомостей. Наприклад, про С. Корвина-Павловського не знаходимо жодних матеріялів у доступних нам енциклопедіях¹, ані згадок у книжках історичного характеру. Лише в описах установ, з якими він мав діло, можна знайти деякі дрібні вказівки про його життя і діяльність. Тому наші спомини мають переважно оригінальний характер. Вони сперті на короткотривалих взаєминах автора цих рядків із С. Корвином-Павловським, на розмовах із ним і, головно, на його рукописному творі «Чотири роки на Кавказі»; саме з цього твору черпаємо основні відомості, але лише те, що залишилося в пам'яті по його прочитанні.

Життєпис С. Корвин-Павловського своїм змістом та розвоєм подій міг би стати канвою для прекрасного роману-репортажу з тої доби. Народився С. Корвин-Павловський десь біля 1890 року в польській католицькій родині в Петербурзі. Хто орієнтується у силюетах і характері петербурзьких поляків, у тій мішанині польськості і русицизму, в усьому тому, що відрізняло їх від уродженців і вихованців корінної Польщі, той легше зрозуміє і С. Корвина-Павловського та перебіг його життя, про що буде мова в нашому нарисі.

Про родину, виховання і середню освіту С. Корвина-Павловського нічого не знаємо. Відоме лише те, що він скінчив Петербурзький університет у 1914 році, саме перед першою світовою війною, що почалася восени 1914 року.

Між іншими, і Корвина-Павловського покликано до російського війська. На війні бачимо його вже старшиною.

За своєю вдачею С. Корвин-Павловський був висококультурною людиною, добрим організатором, але з деякими авантюристичними нахилами.

¹ Іслямські енциклопедії, зокрема "Ezyklopädie des Islam", з 1913-1938 років, на жаль, нам недоступні.

Не знаємо, на яких фронтах спочатку він воював, але згодом він опинився на закавказькому російсько-турецькому фронті. В 1916 році брав участь у наступі російської армії на турецьку провінцію Анатолію². Службово в 1916-1917 роках бував у Батумі³ та Трапезунді⁴.

Приблизно, в той час він познайомився у Батумі з панночкою, яка своєю вдачею була схожа на нього і одружився з нею.

Жінка С. Корвин-Павловського була московського походження. Народилася десь перед 1900 роком в околицях Москви у багатій родині. З молодих років мала «незалежний характер», кохалася в конях і була знаменитим вершником. Коли вибухла перша світова війна (восени 1914 року), вона, маючи 15 років, втекла з батьківського дому і вступила як «хлопець» у російську військову кінноту.

В 1915-1916 роках потрапила на закавказький російсько-турецький фронт і була в шерехах відділу, що перебував в околицях Батуму. Тут, у теплом підсонні, процес її дозрівання прискіпався і вояки розпізнали в ній жінку. Почали залицятися до неї, але вона відкидала всі їхні любовні заходи. Тоді хтось із її залицяльників доніс на неї до «начальства», яке — провіривши, що вона справді дівчина — усунуло її з війська. Тимчасово замешкала приватно в Батумі й тут познайомилася із С. Корвином-Павловським, з яким одружилася. Незабаром їм народилася дитина.

Наприкінці 1917-го і на початку 1918-го років розвалився закавказький російсько-турецький фронт. Вояки масово кидали фронт і верталися додому. Турки, використавши це, розпочали наступ. Це безладдя ішло на руку московським комуністам, що опанували ситуацію.

Постали нові держави: Дон, Кубань, Дагестан, Азербайджан, Грузія, Вірменія та інші, пробудилися до самостійного життя і горці. Одночасно для рятування російської імперії на Північному Кавказі почала організуватися добровольча армія.

Коли С. Корвин-Павловський був службово десь на фронті, здається, у Трапезунді, його дружина, втративши зв'язок із ним і, рятуючись від тодішніх різних небезпек, подалася разом з дитиною залізницею у напрямі Персії і десь по дорозі загинула.

Приїхавши згодом до Батуму, Корвин-Павловський почав шукати за дружиною і дитиною. Він кидався на всі боки, бував на Закавказзі, навіть і на північному побережжі Чорного моря, але безуспішно.

В 1918 році, власне на побережжі Чорного моря, він брав участь у формуванні української чорноморської піхоти.

Залишивши нарешті безнадійні розшуки за дружиною і дитиною, він вернувся на Кавказ. Потім пробував продістатися до Польщі через Північний Кавказ, але по дорозі, в половині 1918 року, потрапив до рук агентів добровольчої армії. Його заарештували як «підозрілого поляка».

²) Див. Василь Іванис: «Стежками життя», спогади, Торонто, 1958, стор. 155-163.

³) Див. гасло *Батуми*, «Большая Сов. Энцикл.», Москва, 1950, стор. 309-312.

⁴) Див. гасло *Trebisonde* (Trabzon) — «Grand Larousse Enc.», X, Paris, 1964, p. 469.

З тюрми він утік в гори Дагестану. Тим часом тут створилася якщо не національна держава в повному розумінні слова, то армія захисту від москалів усілякого кольору. В тій армії опинився і С. Корвин-Павловський, що організує тут артилерійські частини.

В далеких Кавказьких горах він перебував увесь час серед мусулманського населення горців. Бачив їхній патріархальний, простий, глибоко чесний спосіб життя і запізнався з їхнім світоглядом. Особливо зробила на нього враження їхня релігійна практика, зокрема те, як каже він, що їхні слова і думки не розходилися з їхньою практикою у житті. До горців у нього зростає глибока пошана і він робить порівняння між їхнім укладом життя і життям християнським, зокрема католицьким, що й привело його до певних сумнівів, а потім і до наслідків.

Коли червоні москалі почали наступ на Дагестан і наприкінці 1920 року розгромили його⁵, С. Корвин-Павловський утік до Грузії і вступив, як старшина, до грузинського війська. Але недовго перебував у грузинському війську, бо той же самий ворог, комуністична Москва, з лютого 1921 року опанував Грузію⁶, а Корвин-Павловський утік у Вірменію, що вже також була опанована більшовиками⁷. В характері санітара він працював деякий час в одному з провінціальних вірменських шпиталів...

Свої переживання у Дагестані, Грузії та Вірменії С. Корвин-Павловський майстерно описав у згаданих уже споминах «Чотири роки на Кавказі».

Умовини його життя, особливо у Вірменії привели його до відчаю. Йому загрожує здемаскування в очах більшовиків, як «агента» і старшини кількох антикомуністичних армій. І він очайдушно втікає з Вірменії та дістається по багатьох пригодах до Каїру в Єгипті⁸. У своїх споминах він не описує, яким шляхом утікав, бо вони охоплюють тільки його кавказькі переживання.

Опинившись у Каїрі, в цьому близько-східньому Вавилоні, як кажуть, голий і босий, мов турецький святий, він шукає якогось виходу зі свого тяжкого становища. Тоді він вирішив перейти на ісламське віровизнання, до чого, без сумніву, спричинилися його роздумування і сумніви ще в час перебування між горами.

З того часу йому починає дещо щастити. Він знаходить різні зайняття і допомоги. Вивчивши арабську й турецькі мови, записується на студії в арабському Ель-Азгарському університеті, що існує з 970 року і є найстаршим університетом у світі⁹.

⁵) 3-го січня 1921 р. Дагестан вже було проголошено «советською республікою». Див. "Der Grosse Brockhaus", Wiesbaden, Bd. III, 1953, p. 9.

⁶) Грузія, як національна держава, постала 26-го травня 1918 року. Московські більшовики зайняли її в лютому 1921 року. 26-го лютого 1921 року Грузію проголошено «советською республікою». Див "Der Grosse Brockhaus", Wiesbaden, Bd. IV, 1954, p. 508.

⁷) Вірменія, як національна держава, постала 26-го травня 1918 року. Зайняли її більшовицькі війська і 29-го листопада 1920 р. Вірменія вже була проголошена «советською республікою». Див. "Der Grosse Brockhaus", Wiesbaden, Bd. I, 1952, p. 408-411.

⁸) Див. гасло *Kairo* (Cairo) — "Der Grosse Brockhaus", Bd. VI, 1955, p. 155.

⁹) Див. *Minerva*, Jahrbuch der Gelehrten Welt, 1930, Bd. I, p. 1156.

Ель-Азгарський університет, ортодоксійного арабського характеру, значний освітній і студійний арабський осередок. Вже в 1897 році він мав величезну книгозбірню — понад 51.000 томів книжок та збірок, біля 21,314 чисел, стародавніх рукописів різними близько-східними мовами. В 1930 році в цьому університеті було 246 викладачів різних ступенів та 5,273 слухачів. У 1962 році він уже мав понад 300 осіб педагогічного персоналу і біля 29,000 слухачів¹⁰.

С. Корвин-Павловський закінчив цей університет і написав дипломну працю на тему «Версії пісень про Богородицю». В цій розвідці він дослідив і описав понад 20 різних варіантів про Богородицю, що виникли впродовж століть у різних країнах, переважно Близького Сходу. Згодом став професором у тому ж університеті.

В той час він одружився вдруге з інтелігентною дівчиною, років біля 12-ти, згідно з місцевими звичаями. Вона походила зі знатної і поважної каїрської родини. Потім їм народився хлопчик.

Коли в 1918-1919 роках відродилася польська держава, в системі побудови високого польського шкільництва в 1926 році засновано у Варшаві «Східний Інститут»¹¹. Директором цього інституту став сенатор Седлецький¹². Треба згадати, що в цьому інституті викладали і деякі українські емігранти російську і українську мови.

Східний Інститут, добираючи собі професорський склад і маючи зв'язки з відповідними країнами Близького Сходу та їхніми науковими колами, запросив С. Корвина-Павловського (вже відомого тоді вченого, до того ж поляка з походження, що знав польську мову) викладати в Інституті східно-знавчі дисципліни.

З того часу проф. Корвин-Павловський викладав півроку в згаданому арабському університеті в Каїрі, а потім, знову півроку, у Варшавському Східному Інституті, переїжджаючи з місця на місце.

Під час останнього піврічного академічного року його перебування у Варшаві, Корвина-Павловського захопила німецько-польська війна, що вибухла 1-го вересня 1939 року, і він уже не встиг виїхати до Каїру. Залишився у своїх родичів, здається, у заміжньої сестри, що жила під Варшавою.

Але незабаром, коли німці остаточно опанували Польщу, Гестапо заарештувало його як «агента», що працює на користь Англії. Так Корвин-Павловський опинився у німецькій тюрмі. По певному часі, не маючи достатніх доказів проти нього, німці звільнили його з тюрми.

С. Корвин-Павловський далі перебував у своїх родичів, навідуючись час від часу до Варшави. Тут бував не тільки в колах польської, а й української громадськості. Зокрема був у зв'язку з Юрієм Липою, Левком Лукасевичем та іншими українцями; вони скерували його також до мене.

¹⁰ Див. "International Handbook of Universities", Paris, 1962, p. 701.

¹¹ Див. Instytut Wschodni, Warszawa. Minerva, Jahrbuch der Gelehrten Velt, 1930, Bd. II, p. 2315.

¹² Брат українського поета — Сідлецького (псевдонім — Сава Криlach), з яким автор цих рядків мав нагоду заізнатися у 1941-1942 роках у цукроварні в Переводську.

Вперше відвідав мене С. Корвин-Павловський десь у половині 1943 року. Я сповняв тоді обов'язки директора Варшавської Публічної Бібліотеки і жив у її будинку на вул. Кошиковій (ч. 26). Він покликався на наших спільних знайомих, оповів про себе і свої турботи та просив дати йому якийсь куток у Бібліотеці, де він, буваючи у Варшаві, міг би займатися роботою, скласти свої рукописи, книжки та деякі інші матеріали. Це здавалося мені трохи підозрілим, бо довкола Юрія Липи і мене крутилися польські агенти, але все ж таки я погодився дати йому вільний стіл в одній із більш затишних робітень, під вікном, на партері будинку, де в той час ніхто не працював.

Коли проф. Корвин-Павловський прийшов вдруге, то приніс із собою деякі матеріали, а при цьому каву й горілку і просив сховати їх. Я був трохи здивований, що він, визнавець ісламу, займається таким «товаром». Відразу сказав йому свою думку, а він спокійно відповів, що і в ісламському світі багато дечого змінилося...

Проф. С. Корвин-Павловський мав у той час біля 53-55 років, але виглядав старшим. Середній на зріст, з дещо круглим обличчям, голеною головою, з вусами і борідкою, він справді був схожий своїм виглядом на «людину зі Сходу».

З того часу, впродовж 1943-44 років, він час від часу заходив до Публічної Бібліотеки. Іноді сидів при своєму столі, щось писав чи робив — не знаю, бо я за ним не стежив. Кава й горілка були сховані в шафі, але він до них не заглядав.

Одного разу прийшов зі своєю нібито секретаркою, панночкою літ 18-20, добре, як на ті часи, одягненою, з пишним срібним лисом на плечах. Познайомив нас усіх з нею і показав їй, де він працює. Просив довіряти їй, якщо вона колись прийде з його доручення до нас. Але вона більше не приходила¹³...

Під час його відвідин, ми розмовляли на різні теми й потрохи зблизились один до одного. Оповідаючи про себе, він зі смутком казав, що його життя вже скінчене, що він уже ніколи не вернеться до Каїру. Я потішав його, кажучи, що тяжкі часи колись минуться і він знову зможе продовжувати своє попереднє життя. Він заперечував, мотивуючи свою зневіру тим, що почуває себе старим і зужитим, отже, не може своїм поверненням псувати життя молодій дружині. Вона, мовляв, за час його п'ятилітньої відсутності (1939-1944 роки) має, мабуть, вже когось іншого, молодшого, отже він не хоче розбивати їй життя. Жалував лише за місцем на цвинтарі, яке він закупив був перед від'їздом із Каїру, з гарним видом на піраміди...

Довідавшись про існування і діяльність Українського Чорноморського Інституту у Варшаві¹⁴, погодився стати його членом. На пропозицію на-

¹³) Вона могла бути радше його племінницею, або помічною агенткою, підсланою польською боївкою?

¹⁴) Л. Биковський: «Український Чорноморський Інститут, 1940-1949», «Визвольний Шлях», Лондон, кн. X, 1957, стор. 1125-1136, і кн. XI, стор. 1255-1265.

писати якусь розвідку з чорноморської тематики для опублікування у виданнях Інституту, відповів, що подумає¹⁵...

І справді, по якомусь часі, на весні 1944 року, приніс рукопис, написаний польською мовою. Це були його спомини про перебування на Кавказі п. з. «Чотири роки на Кавказі», розміром фоліо, біля 100 сторінок тексту.

З обов'язку секретаря Інституту, а властиво тодішнього його фактичного керівника, бо Юрій Липа восени 1943 року виїхав остаточно з Варшави до своєї родини в Яворові, біля Львова, я уважно перечитав той рукопис. Це були потрясаючі, жакливі спомини, написані талановито. Опис подій і переживань у цьому творі розвивався до розмірів усе більшого жаху. Спомини відзначалися спостережливістю, соціологічною аналізою і об'єктивністю. Так могла писати тільки людина, яка все це безпосередньо пережила, перестраждала, а одночасно зміла стати збоку в ролі обсерватора, поставивши об'єктивність вище особистих пережитих страхів.

До сьогоднішнього дня, хоч я вже й забув подробиці згаданого твору, не можу позбутися того враження, яке він зробив на мене, не зважаючи на те, що я читав його у важких умовах тодішньої довколишньої дійсності, як німецько-окупаційної, так і польського активного спротиву. Я каюся у душі, що в мене були виникли підозріння до проф. Корвина-Павловського.

Тому виникло питання про переклад цього цінного твору на українську мову і відбиття його хоч би на ротаторі накладом кількадесяти примірників у серії видань Українського Чорноморського Інституту. С. Корвин-Павловський погодився на цю пропозицію, але наступні події, що розвилилися у Варшаві, відтягнули виконання цього задуму. Все ж таки рукопис довгий час був у мене, себто в Публічній Бібліотеці, і я мав можливість частенько заглядати до нього.

Відвідуючи мене, С. Корвин-Павловський наприкінці весни 1944 року сказав мені, що сподівається різних подій — загострення ставлення німців до поляків, а навіть і його заарештування. Тому, на всякий випадок, подав мені адресу своїх родичів під Варшавою. Від них, у випадку потреби, можна буде довідатися про нього. Щоб перевірити його слова, я — при нагоді — відвідав місцевість його родичів, був у тій садибі, до речі, замочної з вигляду, і довідався про нього. Все було гаразд, він говорив правду.

1-го серпня 1944 року вибухло варшавське польське повстання проти німців¹⁶. Професор Корвин-Павловський зник... По якомусь часі, кілька днів пізніше, він з'явився. Забрав каву, горілку і рукопис своїх споминів. Залишив мені вже варшавську адресу, де можна б було його знайти.

В першій половині серпня 1944 року, вже в час повстання, я відвідав його по вказаній адресі. Він справді там жив, як підтвердила господиня, але —

¹⁵ Я навмисне запропонував йому чорноморську тематику, бо був з нею обізнаний не тільки з літератури, а й особисто бував на Кавказі і Закавказзі та брав участь у тодішніх там подіях (1916-1918 роки). Отже, мав можливість перевірити його правдомовність.

¹⁶ Див. Лев Биковський: «Польське повстання у Варшаві 1944 року», спомини очевидця. «Виз. Шлях», Лондон, чч. 1, 2, 3, 1963, стор. 46, 166, 228; і окрема відбитка, 1963, 80, стор. 47.

на жаль — я не застав його вдома. Вдруге я вже не міг відвідати його, бо сам був ув'язнений, а потім ранений і т. п.

В розмові зі мною, він побоювався, що коли большевики прийдуть до Варшави (що потім і сталося), то його можуть заарештувати вже як «німецького агента».

Не знаю, що потім сталося з ним? В половині жовтня 1944 року я виїхав із Варшави і вже ніде з того часу не зустрічався з ним. Може, йому все ж таки вдалося втекти з Польщі та виїхати до Каїру? А може, здійснилися його передбачення і він десь загинув у большевицькій в'язниці, якщо не помер власною, природною смертю? Тепер він мав би біля 76 років.

Постать проф. С. Корвина-Павловського дещо подібна до постаті Михайла Чайковського (Садик-паші)¹⁷. Вона завжди виринає в моїй пам'яті у зв'язку із враженням від його рукопису «Чотири роки на Кавказі». Була б велика втрата для історії, а для чорноморського простору зокрема¹⁸, якби його рукопис десь загинув і його спомини не побачили світу.

17) Див. M. Handesman: "Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryjskiego przed wojną Krymską", Warszawa, 1937. Розділи: Misja Czajkowskiego. Jego charakterystyka.

18) Див. Юрій Липа: «Чорноморська доктрина», Варшава, 1940, стор. 124; Юрій Липа і Лев Биковський: «Чорноморський простір», атлас. Варшава, 1941, стор. 46.

ЧИТАЙТЕ — ПЕРЕДЛАЧУЙТЕ !

ТИЖНЕВИК

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ«

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« — орган української самостійницької думки та речник українського визвольного руху. Він подає правдиві інформації про події на українських землях, а також приносить обширні відомості про міжнародні події, наслідуючи й коментуючи їх в дусі інтересів української справи.

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« речево дискутує й роз'яснює всі суспільні, політичні й культурні питання української еміграції й постійно містить хроніку українського життя з усіх закутків світу.

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« — це універсальний часопис української еміграції в усіх країнах поселення, що повинен знайти в руках кожного свідомого українця, якому доля нашої Батьківщини не байдужа.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
200, Liverpool Rd.,
London, N. 1.

Адреса Видавництва:

München 8, Zeppelinstr. 67
Verlag Schlach Peremohy
Germany

ПОЕЗІЇ

Левко РОМЕН

ПОГРІМ'Я

Перегримотіло . . . Краплі вже останні
Сонце золотить.
Ринула вже повинь сонячного світла,
Глянула блакить.

Деся кує зозуля — ритмами ворожить:
Скільки кому жити.
Гай озавсь піснями і, припинив в бурю,
Поле гомонить.

Перепел — сховався. »Підпалю!« — кепкує . . .
От він звук дурить . . .
Та чечітка з ляку так заклопоталась:
»Чи-чи-чи . . . горить?«

Ще деркач — німує: слід малят на всонні
Бігти підсушити.
Надвечір — то скаже, скільки вдер їм проса . . .
Отоді лічить.

Стрельнула дугою он веселка яра,
Барвами жартить,
Хмару вже зомлілу та й підперезала,
Зносить у блакить . . .

Хай набрякне громом! . . О, моя веселко,
Хочу й я гриміть!
Дай підперезатись ярою стягою,
Знятися в блакить!

О. РАНЬ

МРІЙНІСТЬ

Як щирість, дано всім нам білий день,
Мов білий квіт із синіми краями,
Щоб ми під сонцем вчилися пісень
І багатили власними піснями.

Великий той, хто з піснею вродивсь,
Зростив її, щоб Небу дарувати.
Її там сонцепромінь взолотив,
А жайворон задуманий, крилатий
В розгойдану колиску нив приніс
Чи дарував би соколу за хмари,
А той Іллі б віддав її, як спис,
Щоб грішників лякала громом кари.
Багатий той, хто з піснею встає,
Щасливий той, хто з піснею вмирає,
Прекрасний той, хто в серце у своє
Уранці, вдень, увечір заглядає: —
Щоб, як човни прибудуть, кораблі,
Піснями синіми їх зустрічати,
Щоб бути сином Неба і Землі,
Як брату, Сонцю руку подавати.
Скоріш, скоріше, човник, поспішай,
Я дам пісень тобі багато.
Вези їх в той далекий край,
Де вміють пісню шанувати;
У подарунок схилять неба синь,
Щоб виросла велика квітка щастя.
Герой ти? Муч себе, борись і гинь,
За що взяв у лицарів причастя!
Украдуть радість, пісню, самоту,
Затемнять мудрість, сонячність пророчу
І закопають душу, хоч святу!
А далі що? Нічого не захочуть.
Облаплять лихо, лежень мов ведмідь,
І руки подадуть дурному вітру
І на дорозі, мов той раб століть,
Вмиратимуть без волі і повітря.
Нікчемність! Топчеш власний в серці квіт
І ясність глузду рабством убиваєш.
Підходить лютий ворог до воріт, —
Замість ненависті хвалу співаєш.
Поглянь! Як квіти »Я« своїм цвітуть,
Як власні пісні птахи всі співають.

Забудь ведмежі лінощі, забудь —
Отрутою нащадків убивають.
Назви себе людиною, назви!
Червак спотворений, загинеш в корчах,
Вслухайсь! Вінок твоєї голови —
Спадає, як веселка, пісня творча.
Десь плавають так гордо лебеді,
Десь сплять ліниві непробудні плеса,
На суходолі, в небі, на воді,
Гремять усекараючі колеса.

ВОРОН

Ворон, наче розпач, прилітає,
Про нещастя таємничо криче,
Сповідчає щось чи накликає,
Сонце затуляючи гаряче?
Крадькома мерці проходять — дива.
Утекли від світу потойбіччя,
А чи ворон чорний юродивий
В світ цей на розправу грішних кличе?
Як німі прокляття, грішні тіні,
Бій зчинили над Холодним Яром —
Що умерли спершу на руїні,
Безборонно давши́сь яничарам.
Ніч себе вжахнулася — німіє.
Ворон, наче демон той крилатий.
Хтось із нас молитись так уміє,
Як уміє чорний проклинати? . .

ТАЄМНИЦЯ

Застигла ніч в мовчазному чеканні,
Спинилась вічно журна самота,
Упали тіні, ніби друзі гнані,
Заціпивши натовлені вуста.
З-за хмар виглядує зоря невтомна —
Невинний погляд янгола, сумний;
Немов черниця прагнуча, бездомна, —
То Таємниця лине в замок свій.
Скоріш, скоріше, щоб ніхто не бачив! —
Голубчика затиснула в руці,
Пливе-летить, звивається — неначе
Трептлива чорна хвиля в вітерці.

Фанфари скоро ранок проголосять,
Зоря сховається в глибоку синь.
Дивись, дивись! — Стоїть там хтось ще й досі
І думає про таємничу тінь.

КІНЬ

Копитами б'єш, мій коню!
Мабуть, хочеш в бій? —
У розвідку чи в погоню,
Вороний ти мій?
Тільки сурми засурмили —
Дивишся на шлях,
Вгледів здалека могили —
Сум в твоїх очах.
Спалахнула іскра рання
Десь серед життів —
Лунко піснею повстання
Ти б кудись летів.
Йдеш у луг, із водопою —
Ржеш і рвешся ти.
Мабуть, вроджений для бою,
Ритми — копити.
Ти не хочеш одживати:
Раз пожив і згас.
Щоб життя було, як свято —
Не буденний час.
Вершник твій напоготові,
Серцем молодий,
В кожній дії, в кожному слові,
Чуєш, вороний!
І погнали як світання.
Слід — вітри та дим.
Перша подорож, остання? —
Жити — молодим!

ЧИ ВИ ВЖЕ ПОНОВИЛИ ПЕРЕДПЛАТУ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1965 РІК? ЧИ СПЛАТИЛИ ЗАБОРГУВАННЯ ЗА МИНУЛИЙ РІК? ПРИЄДНАЛИ ХОЧ ОДНОГО НОВОГО ПЕРЕДПЛАТНИКА?

ПАМ'ЯТАЙТЕ ПРО СВІЙ ЖУРНАЛ, ПІДТРИМУЙТЕ ЙОГО І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ!

Лариса МУРОВИЧ

КАРПАТСЬКІ ГОРИ

(Легенда)

*Наші славні Предки, Велетні величні,
В давнину раділи згодою й добром,
Вільних їх живили там лани пшеничні,
Напували ріки медом, молоком.*

*Та лихий Агідник (духом супостата!)
Тих людей хороших — єдність затруїв,
І тоді війною брат пішов на брата,
Супостат над краєм їх заволодів.*

*Бог за кару Предків — у карпатські гори
Враз перетворивши, юним дітям гір
Наказав: »звільніть від ворога простори,
В єдності знов ростом — досягайте зір«!*

*І тому Говерля схилює тривожно,
Як Прамати й досі понад ними стан,
І за перемогу в боротьбі, побожно
Молилась Прабатько їхній — Піп Іван!*

РІКА І МОРЕ

*Влилась ріка в безкрає море,
Мов у вітчизняні простори,
І позбулась імення вмить.
Спитала вод:
— Я хто сьогодні?
Ніхто?!
Та як же »хто« й »ніхто« в безодні
Могли б щасливо жити?*

*Їй — море: »ти вдихни усюди
Свою силу до амплітуди,
Будь піснею моїх глибинь«!
Тоді заграла безіменна
Ріка, вже хвиля височенна:
— Амінь, на честь життя твого!
Амінь!*

Андрій ГАЙДАМАКА

ЛИСТ

Одніс листа на пошту вдень
(Я в нього не пустив тривогу!)
і побажав йому в дорогу
зустрітись з усміхом вишень.

Сказав йому — донести
уламок спогадів ясний, —
присягу вірності і чести...
А день — забризканий такий!

Та сонце геть уже сховнуло...
У небеса ж душі сп'ялись
тополі й зорі — ген увись...
Хоч день поляг — не все втонуло.

Лети ж, лети, післанче мрій, —
я грузну вже в гливке чекання!...
І руки ті загрій,
що їх стискав я на прощання.

Вишніє вже мій сад пісень,
бо здав листа я дорогого
і побажав йому в дорогу
зацвісти усміхом вишень.

1. 2. 1965.

ЧИТАЙТЕ!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

» В І С Н И К «

суспільно-політичний і науково-літературний місячник

Організації Оборони Чотирьох Свобід України,

що стоячи на християнських національно-соборницьких засадах, на-
світлює проблеми українського національно-визвольного руху, містить
статті на міжнародні, крайові, внутрішньоукраїнські, політичні, еконо-
мічні, суспільно-виховні, наукові, літературні та мистецькі теми;
друкує твори сучасних українських письменників і поетів, а також
містить критичні літературно-мистецькі огляди.

Адреса: "VISNYK" — THE HERALD

P. O. Box 304, Cooper Station — New York 3, N.Y., U.S.A.

З новель Івана Липи

Іван ЛИПА

ДО П'ЯТОГО КОЛІНА

— Просто, аж не віриться мені! Невже, це ти, мій друже? Старий... сивий... Зовсім не схожий на того, що знав я тридцять літ тому. Друже мій! Любий мій... Спасибі, що приїхав... Дай за це поцілую твої рученьки!

— Ти, братіку, і досі такий же ексцентричний, яким я тебе пам'ятаю ще студентом. Чому ж тут дивуватися, що я приїхав? Ти ж знаєш, що влітку я — вільний козак. Оце сидів у місті та й міркував, куди-бо то поїхати на село? Аж тут твій лист. Зараз на поїзд та й уже...

— Ну, спасибі... ще раз спасибі!.. Я аж не стямлюся з радощів. Не знаю, з чого й розмову починати? Тридцять літ!.. З них двадцять п'ять у Сибірі провікувати... Коли б ти знав, що збирала, що наховала за цей час душа моя?.. Якби списати в подробицях, то й світові не змістити б книг...

— Правда, правда... Та хай про це колись, у слухний час. А тепер розкажи, за кого віддаєш свою дочку? Ти ж мене на весілля кликав. Бачив ось ненароком молоду — мов із кристалу виточена красуня... Коли б був тут Фідій...

— Хвали, друже, прихвалюй!.. Завдавай старому батькові ще більше жалю...

— Ну?

— Ось ти говориш із веселою радісною усмішкою, а я дивлюся на неї та тільки плачу в своєму серці.

— Хіба що? Може, молодий її не любить? Чи вона йому не до мислі? Чи що шлюбіві на перешкоді стоїть?

— Ні се, ні те, і річ не в тім! Молодий — то один із найкращих соколів в Україні... Ну, а чи любляться — то вже їхнє діло. Річ не в тім, а от що: всі мої діти мають бути нещасливі, безталанні — мусять спокутувати гріхи дідів своїх. І як котра дитина з'явилася мені на світ, так на душу мою лягала нова туга, нові скорботи... От і тепер: серце моє і радіє, і сміється, а разом із тим гірко плаче, кров'ю обливається...

— Що це?.. Що ти верзеш? Це якийсь фаталізм, містицизм, по-порсту кажучи — забобон...

— Називай, як умієш, а проте мій містицизм має свою рацію у всьому нашому минулому...

— І це я чую від тебе, братіку? Колись у тебе був такий реально-тверезий розум...

— Він і тепер реальний, ба, навіть і містицизм мій реальний: доля моїх дідів та батьків, а також і власного життя зробили його дійсністю для мене.

— Я тебе, братіку, перестаю розуміти.

— Не розумієш? Ну, то почнемо, друже, здалека — от із цього дуба, під яким ми зараз сядемо. Як хочеш усе знати, хочеш мене зрозуміти, то вислухай його історію.

— Історія дуба? Я тебе питаю про дочку, а ти мені торочиш про дуба.

— Доберемося і до дочки... Ти тільки слухай готового: цьому зеленому куклявому велетневі вже понад дві сотні літ. Його посадив мій прадід за такого випадку: коли в Мазепи справа повстання за волю України була наготові, він одкрив свої заміри певним і впливовим людям із козацької старшини. Між ними був і мій прадід, тоді зовсім ще молодий сотник.

Мазепа, як тобі відомо, зібравши їх до купи, присягав перед Богом Всевидючим, що хоче теє чинити не для приватної своєї користи, не для вищих гонорів, а для нас усіх, для жон і дітей наших, для добра бідної матері України, щоб вона не згинула як од московської, так і од шведської сторони... Захоплена щирістю і величністю замірів свого гетьмана, присягнула і вся старшина козацька, що боронитиме волю рідного краю до загибелі. Тоді ж присягнув нелукаво і мій прадід. Крім цього він гаряче намовляв до війни з Москвою і свого рідного брата і нарешті намовив його.

Коли прадід приєднав уже й козаків своїх, то старий гетьман прислав йому цілий віз зброї.

І от темної весняної ночі, на цьому самому місці, прадід вибирав із воза зброю, щоб переховати її у свій льох. При полохливому світлі каганця побачив між списками червоний, мов кров'ю залитий, листочок. Хотів його геть викинути, але так наколов на спис руку, що побігла кров. Закривавленою рукою дістав таки той червоний листок і побачив, що то проростав жолудь. Що вже йому впало на думку, що вбачалося — не знаю, але він того жолудя не викинув, а вдарив списом об землю і в ту ямку посадив жолудь, поливши його своєю кров'ю, що бігла з рани. Оце з того жолудя і дуб.

— Добра казочка, але хто ж тобі, братіку, розказав її?

— Вона переказується у нас із роду в рід. Та це тільки прислів'я, а ти, друже, слухай далі: той спис, що ним поранив собі прадід руку і вибив ямку для жолудя, був найдобріший. Він

його вподобав і лишив собі. Ним проколов у ту нещасливу війну не одного ворога, а потім...

Коли Мазепу з Карлом під Полтавою розбито і сивий гетьман, знесилений, знеславлений, проте гордий, як ще ніколи, навіки покинув Україну, тоді прадід мій зараз же зламав свою присягу і повернув свій гострий спис проти своїх же недобитків. Із скаженою лютістю втихомирював мазепинців і руйнував рідний край, аж у якійсь сутичці цим же списом убив свого рідного брата...

І оця зрада, і оця братня смерть тяжить над нашим родом, він проклятий аж до п'ятого коліна!...

— Братіку! Це ти таке говориш? Ти віриш в це? Та як же ти довідався, що рід ваш проклятий якраз до п'ятого коліна?

— П'ять — то наше фатальне число. До всього, що чимнебудь визначалося в житті нашого роду, чи доброго чи злого, до всього і непомітно, і несподівано тулилося число п'ять... От хоч би й тепер: травень — п'ятий місяць, а до того і п'ятниця, і в моему домі весілля...

— Ну, а п'яте коліно?

— Про це насамперед казав сам прадід. Після братовбивства, він неначе втратив розум. Заховався тут од всіх людей, поставив серед своєї кімнати аналой, накрив його чорною дорогою парчею, навкруги поставив ставники, щодня світив лямпадки... І все молився або читав Біблію.

Спершу люди дивувалися, а дедалі звикли, почали забувати про нього.

Аж під старість він прийшов до пам'яті: виліз із своєї каплички, де горів негасимий вогонь і курився ладан, поглянув навкруги на білий світ і, уяви собі, одружився з молодою дівчиною!

Чи довго ще потім жив — не знаю, але вмер він наглою смертю: живим згорів на своєму ліжку...

Його єдиний син, мій прадід, мав п'ятеро дітей, але також умер наглою смертю, утонув у Дніпрі на очах цілої громади.

Навіть трупа його не знайшли.

Незабаром по його смерті п'ять місяців ходила по людях якась страшна пошесть, що від неї померла вся його сім'я і тільки найменший син зостався у живих.

То був мій дід.

Про нього мій батько розповідав матері, а вона вже нам.

Повіривши, що справді тяжке прокляття тяжить над нашим родом, дід зовсім не хотів одружуватися, щоб наш рід перевівся.

Так жив собі бурлакою до п'яти десятків, аж тут із ним сталося таке. Сидів якось під цим дубом і про щось міркував. На подвір'ї — ні душі. Ось так, як тепер ми, сидить дід і серед білого дня бачить: підходить до нього стиха, мов тінь, якась молодиця, вся у чорному одязі, лице закутане теж чорною хусткою і тільки очі

блищать, як дві жарини... Ось тут перед ним стала та й каже: »Думаєш переступити довічні закони? Так знай, що вони могутніші над людську силу... Прокляття буде таки над тим родом вашим до п'ятого коліна... Всі ви вмиратимете наглою смертю без проливу жодної краплі крові... І тільки п'яте коліно побачить на собі кров, тільки йому дається кривава відзнака, після якої прийде прощення вашому родові... І тоді він стане, як і колись, великим і дужим«.

Що далі сталося, того не скажу, але дід мій одружився, а через кілька років пішов узимку з рушницею у ліс — та вже й не вернувся.

А батько мій... На батька теж упала караюча рука. Він домислився до того, що коли зрубати цей дуб, свідка зради і братовбивства, то з його смертю умре й прокляття над нашим родом. Довго не відважувався — страх якийсь брав його. Нарешті однієї ночі переміг таки себе. І що ж? Дуба не зрубав, а його самого знайшли вранці ось тут мертвим. У закоюблених руках тримав сокиру, а на дубі всі бачили тоді п'ять глибоких ран.

Ось подивись, як на тому місці, де погоїлись ті рани, повипирало кору, неначе вона порепалась поперек стовбура.

Мені було тоді п'ять років. Я ледве-ледве пам'ятаю сивого, довговусого батька, як він лежав у труні...

Ну, тепер кажи: чи було чого мені зробитися містиком? Ну, кажи?

— Все це й мені дивне, і чудне, а найбільш боляче за тебе, брате. Скажу тобі одне: і я на своєму віку бачив усякого дива доволі і людей зустрічав різних. Але, щоб освічена людина з такою вірою плела отакі нісенітниці?... Щоб такими химерами отруювала собі життя?... І робила б справді свій рід якимсь, як кажеш — проклятим?... Ну, а з тобою ж, як буде діло? Що ж ти про себе мовчиш?

— Зі мною? Ти добре знав мене студентом. Чи пам'ятаєш, яким я був тоді? Гори б мені перекидати!.. Сили, духової сили та енергії, здавалося, хоч одбавляй...

— Правда твоя: тоді ти шугав над усіма нами орлом далекозорим... Не такий був, як тепер...

— Так? А між тим, чи розумієш ти, що тоді не було в мене ні своєї душі, ні своєї волі? Хіба я прийняв муки за рідну Україну? Ні! За ворогів її, що тепер справляють бучне свято нашої загибелі, я пробув на каторзі п'ять по п'ять років і там тільки зрозумів свій злочин, та було запізно, бо вже навіки була похована і моя воля, і моя душа, і все життя... Ось я про себе й кажу: я вже вмер без проливу жодної краплі крові... А тепер одного якнайшвидше прагну — крові на своїх дітях!.. Хоч на одному, щоб, умираючи, знати, що вже прокляття над моїм родом загубило силу.

II

У стародавніх шляхетських покоях гучний, молодий голос, дзвінкий сміх. Звичайно доволі сутінні кімнати набралися на цей раз веселого, празникового вигляду. Повно молоді, що не хоче, не може жити, як старі наказують, не знає передчуття, має кріпке тіло, здорову душу, потребу витратити лишки енергії і тому жваво рухається, жартує, сміється.

Між веселою юрбою і молода, що вже вбралася до вінця, ніжна та лагідна, мов фіялочка весняна. Тільки на неї одну, на її прекрасне зблідле чоло, упав якийсь смуток. Дружки та бояри, між якими половина селянської молоді, метушаться, міряться дотепами, весело регочуться. Усі дожидають молодого, свого доброго товариша, щоб рушити одним поїздом.

— Братіку, а де ж поділася твоя Марина?

— А подивись лишень у розчинені вікна на подвір'я: он, бач, сидить замислена під дубом.

— А чого ж вона там?

— Це, друже, в нас зроду так ведеться. Хоч ми й страхаємось цього дуба, боїмося його, як свідка того прокляття, що тяжить над нашим родом, проте в усякі вирішальні хвилини життя, як ось тепер для доньки моєї, кожен із нас несамохіть іде на пораду до дуба і там, на самоті, заглиблюється у свої думи, прислухається до голосу своєї душі. Одне лише мені дивно: Марину під дубом бачу перший раз...

— Та-ак... А які славні, братіку, в тебе сини!

— Сини... Зросли сини мої в Сибіру, загартувалися у недолі... Ох, сини мої!.. На вас, ні на кому, як на вас, буде кривава відзнака. Уся сім'я наша — п'ять осіб: я з старою та трійкою дітей. І ось, уяви собі, друже, мої муки-болі, діти мої — тож п'яте коліно! Оце віддаю дочку, а на душі мені — ніч чорна. Душа моя щось мені віщує...

— Гай, гай! Ти сам, братіку, віщуєш іншим, як старий сич.

— А хіба я в тому винен? Перед тобою не криюся і от скажу тобі: відколи я в Україні, в старому своєму гнізді, ні разу ще не було в мене такого почуття... Ти тоді лише зрозумів би мене, якби сам відчув, як тепер болить, як щемить, як тріпоче вся моя душа!.. Ти знаєш: я бачив чимало всякого горя та лиха у своєму житті, звик уже до всього, спроста мене не скаламутиш... Ну, а сьогодні в моїй душі якийсь невідомий мені переляк і з ним боротися — нема сили!.. Уяви собі тільки: п'яте коліно!

Ну, і скажи: яка тут правда, що за провини батьків спадає кара на дітей? Та ще ж, які діти! Послухай їхньої розмови, поговори з ними. Я певний, що хоч ти і прожив увесь свій вік на волі, та небагато бачив таких юнаків в Україні...

— Правда твоя... і був би ти хоч на старість щасливим, брате, якби міг викинути з голови непотрібні бабські перекази...

— Був би щасливим... Так не можу ж бути! Ось, щось стисло за серце, щось гнітить душу, якийсь важкий камінь ліг на мої старечі груди... Сьогодні тут щось скоїться...

— А в мене, зовсім інший настрій: я щасливий, задоволений, наче помолодів, побачивши твою молодь. Усі такі завзяті оборонці народного діла. Для мене — це перший весняний квіт, перші передвісники вільної України. Твоя правда: такої молоді я ще не бачив. Сюди їхав, щоб тебе, старого друга, побачити, щоб з тобою поговорити, оживити минуле. Аж тут ожило для мене майбутнє і тепер вірю, що Україна воскресне з мертвих... На старості літ увірив... коли побачив твоїх дітей...

— Мої діти — то моя кров, моя душа, моя віра! Все своє життя я їм присвятив. Не подумай, що я завжди такий, як сьогодні, це тільки сьогодні.

— Стривай, брате! А чи твої діти знають, що тут щось скоїться, що вони?..

— Знають! Все знають, і навіть те, що вони останні з проклятих у роді і що їм дасться... що на них буде кривава відзнака.

— Та й дурень же ти, братіку!.. Прости мені, любий, за гостре слово. Ну, хіба ж про таке можна було казати дітям?

— А хіба я казав? Як лиш ми приїхали з Сибіру у своє старе попелище, то зараз уся округа почала згадувати про наше прокляття...

— Ну, і діти повірили?

— На жаль, здається, не вірять.

— На жаль? Чому ж на жаль?

— Тому, що я сам вірю. Тому, що і їм доведеться колись повірити...

— Тату! Ой, таточку! — розлігся знадвору несамопитий дівочий крик.

Старий сполотнів, увесь затрусився, немов сталося щось незвичайне.

В ту ж мить улетіла, як вихор, бліда, перелякана Марина, кинулась на батькові груди та й залякла.

— Що тобі, галочко? — обіймаючи тремтячими руками дочку і задихуючись, ледве чутно шепотів старий батько: — Що голу-бонько біла? Що, дитино моя?

Сміх, гомін по покоях разом стихли. Всі натовпом повільно посувалися до тієї кімнати, де на грудях у старого нерухомо лежала завітчана молода, біла, як конвалія.

Молодий теж потрапив саме на цей переполох і стояв тут же в гурті блідий, холодний, увесь напружений, проте з твердою рішучістю в очах рятувати свою любу. Він перебігав по всіх допитливими очима, стараючись зрозуміти, що саме тут скоїлося?

Панувала німа тиша.

Марина важко зітхнула, потім заплакала.

— Що тобі сталося, моя безталанна?

Вона схилила свою пишно вбрану голівоньку на батькові груди, коливаючись усім тілом:

— Я, тату, сиділа під дубом... — хлипаючи подала тихий голос молода.

— Бачив... Що ж сталося?

— Замислилася про майбутню свою долю...

— Ну, ну?

— Чую: щось, мов крижинка, холодне впало мені на руку...

— Ну і що ж?

— Глянула, а на руці кров... Зиркнула вгору: думала, якась поранена птиця між гіллям, — коли бачу, що з дуба щось падає на мою руку — знову кров... Тоді мене охопив несамопитий переляк...

— Що, дочко? Кров? Із дуба на твою руку кров?

Батько вхопив Маринину руку й остовпів...

Всі й собі подивилися і побачили, що на кисті білої руки виразно червоніє п'ять крапель крові...

Старий стояв скам'янілий, чорний на виду. Потім одразу в його старечих очах блиснув молодий огонь, почорніле обличчя про-світліло:

— Дочко моя! Моя дорога дитино! Спасителько нашого роду. Діти мої любі, який же щасливий для нас усіх сьогоднішній день!.. Це ж кривава відзнака, що дається нам на п'ятому коліні! Сьогодні здійснюється прокляття нашого роду! Який же я щасливий! Ох, чи ж видержить стільки щастя моє старече серце?.. Та хоч і помру, то вже спокійно, — батько хвилювався, обіймав дітей, цілував їм руки і плакав із радощів.

Молодь похнюпилася, але ніхто не сказав проти старого ні одного слова.

На другий день батько питався:

— Мариночко, ти щаслива з своїм чоловіком?

Марина спалахнула, як полум'я, і побігла:

— Я, татуню, піду до дуба.

— Ну, а ти Юрку? Як твоя жінка?

Юрко люб'ячими очима подивився на тестя:

— За неї, тату, я віддам своє життя, як буде потрібно.

— Ну, чи не забагато?! За неї, дитино моя, віддай свій розум, відвагу і свою освіту темному народові.

— Це, тату, я робив, не знаючи ще Марини і, мабуть, тільки цим прихилив до себе її серце.

— Тату! Юрчику! А йдіть-но сюди! Йдіть подивіться! — гукала з подвір'я Марина.

— А що там таке? — виходячи з хати питав батько.

— Ось подивіться лишень: на дубі за один день зів'яло все листя, скрутилося і вже посохло. Ще вчора, коли з нього капала мені на руку кров, він був свіжо-зелений. Що це за знак?

— Справді, дивні діла тут творяться, — казав Юрко, приглядаючись дубові. — Але ж, Мариночко, таке трапляється, це натуральне. З деревом, так само, як і з людиною, може бути удар. Цей дуб уже вмер!

— Нехай умирає! З ним, дітоньки, навіки вмерло і прокляття за колишню зраду... Тепер для нашого роду починається нове життя.

1919.

СІМ БРАТІВ

Між горами, між скелями розіслався ген-ген по Кавказу брукований шлях. Довгий та нудний отой брукований шлях, на сотню верст не зустрінеш аулу, людей не побачиш. Влітку духота та спека знесилить мандрівця вкрай: нема де спочить у холодку, нема де водиці погожої випить, спраглі уста промочити. І тільки в єдиному місці красується сім віковичних дубів; між ними гадюкою в'ється річечка жвава, повз усіх протіка й обмиває всім коріння, немов цілує тих велетнів у дикій пустині.

Але ж не дубів сім мандрівець знесилений бачить, — він бачить братів сім безсмертних.

Але ж не річка дзюрчить, — це Ніна безсмертна про давнє-минуле говорить.

Було це давно. Ще вільний пишався Кавказ, ще пісня весела від краю до краю лунала. Давно це було.

.

У горах кавказьких, в затишній долині аул притулився. У цьому аулі сім'я проживала, де дочка була одначка, вродливиця Ніна. Розкішна та свіжа, немовби весняний поранок, а гарна-красна, неначе троянда в садочку, прудка, мов метелик у степу, палка, як південна країна кавказька.

У горах кавказьких багато дівчат чорнооких, та Ніна найкраща за всіх. Як гірська лілея між квітками дикими, так вона між дівоцтвом усім визначалась.

Єдина є доня у батька і неньки, єдина в них утіха, любов і життя. Що мати, то сказано, мати; жила вона й дихала тільки для того, щоб щастя дитина зазнала. Проте ж у батька з-під хмурих насуплених брів частенько на доню глядять його добрі очі і смуги злітають з чола, душа його повна любови і хочеться доню тулити до серця і в очі ясні цілувати.

Та інші турботи в батька. Він вояк старий, увесь озброєний, відбива свою Грузію рідну від диких сусідів, що завжди грабують її, що хочуть скорити цей край.

А Ніна на волі гуляє щаслива: вона не зважає на чвари з сусідом — це діло звичайне. По горах, долинах луна її пісня весела. Уся її істота наповнена щастям, коханням, та — ще не знайшло її серце кохання свого, щоб покохати без міри, щоб щастям по вінця упитись, що раз у житті дається нам.

.

У горах кавказьких, на скелях захмарених, жило сім братів. Як гірські орли, літали брати на конях своїх прудконогих. Як вільне повітря літали брати від краю до краю по всьому Кавказу, за ними ж скрізь і слава юнацька літала. І джерелом ринула сила могутня із їх грудей широких. Ніхто ще не міг тої сили міцної спинити, скорити. Пишні та горді ні від кого неправди і зневаги стерпіти не хотіли: за зброю юнацьку зараз же брались, на герць ворогів викликали. Були усі сім, як один, і в однаковім убранні; робили однакове діло — Грузію рідну свою боронили від диких народів, що завжди намагались скорити її. Із чесним, гарячим запалом боролись брати за славу народну, за славу свою і за славне лицарство грузинське. І слава луною літала по всьому Кавказу про їхні чини.

Але ж і в борні загартовані, славою вславлені душі юнацькі, і частя й кохання дівочого прагнуть.

Гострі очі братів давно вже запримітили ту саклю, що знизу гори притулилась у долині, де Ніна жила чорноока. І важили всі вони сім на дівчину тую, та жоден не знав, чиєю дівчина ця буде? Один перед одним уславлював імення своє, щоб звернути дівочку увагу на себе, привабити серце дівоче.

.

Хмарою чорною гори кавказькі кругом облягає московське військо. Темно-страшенною тучею суне воно звідусіль. Лізуть солдати на гори, руйнують аули, дітей убивають. Котрі найбільші діти, розбіглись по горах, у лісах поховались. Неначе зайчатка, усього бояться, тремтять і блукають голодні. І плаче жіноцтво все, і діти голосять, і стогнуть діди.

Тільки юнацтво палке і старі вояки, покинувши чвари колишні, стають одностайно по цілому Кавказу. Без страху йдуть усі на смерть за рідний край, б'ються за свою землю, кожний ступень її поливають ворожою кров'ю і кров'ю своєю.

Та все це дарма.

Як та сарана, як ті миші степові, суне московське військо без ліку, без краю, і тижні, і місяці, і роки йде.

І ось москалі до тих гір уже підходять, де Ніна жила, де сакля її до гори притулилась у долині.

Вже чути в аулі, як гримають із гучних гармат, уже й кулі в аул долітають...

Що ж сталося з Ніною? Де ж сховалася вона? Невже ж бо на глум її врода дівоча дістанеться лютому ворогові? Давно вже ісхудла, ізблідла вродливиця Ніна, давно вже не чути від неї веселих пісень.

Як тільки почула вона, що в рідну країну прийшли вороги і кров'ю земля напоїлася — так дівчина стала смутна. На батькову зброю було поглядає, бере її в руки і дивиться, думає довго над нею, і знову кидає ту навісну зброю. Якась страшна боротьба в душі, страшна та боляча.

Вона любить усіх людей... За віщо ж тоді убивати? А за що вбивають вони її кривних, за віщо руйнують цей край? Аджеж вона любить і батька, і неньку, і всіх земляків? Аджеж вона любить, кохає свою країну? Хто ж любить свій край, той смерті його пережити не може: умре за нього, умре разом із ним... На віщо й життя йому те, як усе відіймають у нього, все, що було йому любе, що серцеві миле було, чим він жив, чим дихав — все те вороги забирають, все те руйнують, усіх убивають...

Так довго над зброєю Ніна стояла, а думи пекучі в голівці понуро-похилій одна по одній чергувались невпинно... Тим часом в аулі і галас, і плач, і гук з гаківниць — все докупи злилось. З розпуки втікали і діти й жінки, куди очі вели, а Ніна, як крейда бліда, тремтить із переляку і ледве держиться на слабих ногах.

Раптом, за хвилину, вдарила кров у палкую голівоньку.

Не тямлячи себе, схопила зі стіни, де висіла зброя, шаблю і кинджал, і як дика сарна побігла назустріч видимій смерті. Побігла на гук гаківниць, побігла в січу, де батько сікся, де рідні лили свою кров, де всі голови клали за рідний свій край.

Миттю чутка на крилах орлиних летить по всіх горах, що дівчина Ніна з ворогом б'ється. Як порох, брати, всі сім, спалахнули. Мов кулі, вони полетіли на конях своїх пруюконогих із гір у долину.

Тут брав перевагу москаль. Аул де-не-де починав уже горіти.

І бачать брати ще з гори: попереду всіх оборонців там дівчина йде, йде на видиму смерть... Одної ворожої кулі було б досить, щоб Ніна навіки заплющила очі, але ж московський офіцер помітив ті очі і в бран захотів їх узяти.

Багато вже мав він вродливиць розкішних, проте ще такої не бачив.

Уже москалі коло Ніни. Один, за ним другий підскачив, щоб узяти цю вроду живцем — і падають трупом обидва; але їх ба-

гато... Ось дужії руки з-за плечей схопили красуню і тягнуть із січі.

Вже Ніна між ворогами: вона вже в руках офіцерських...

Москаль перевагу бере. Він уже в аулі, вже запалав, як солома, аул. Подекуди горці ще б'ються, січуться, але ж це останнє сконання: купки ще маленькі то тут, то там не хочуть скоритися. Поволі і галас, і гук із рушниць затихає... Москаль уже грабує аул, він цупить усе, що лишає пожежа.

Та гримнуло разом нежданно рушниць кільканадцять — десь знову з'явилися горці, мов тигри розгнівані, ринули в січу вони. З усіх попереду летять сім братів, немов хижі орли. Як вовки голодні в овечому стаді, вони порядкують. Роз'ятрені коні хропуть і ворога топчуть, під ноги валять, вриваються у військо московське. Як блискавки падають шаблі на право і ліво, трупами валяться сильні солдати.

Не вспів схаменутись москаль, а брати всі сім біля Ніни.

Москаль схаменувався, як «стройся» гукнув офіцер. І гримнули разом московські рушниці і впало додолу чотирьох братів. Метнулись їх коні вперед, як дикії звірі, й дорогу останнім проклали.

А Ніну зомлілу, як здобич, ще й далі держав офіцер, але за хвилину покинув її і за шаблю вхопився.

Як оком моргнути, упав офіцер.

В цей мент очутилася Ніна. Мов злякана пташка, сахнулась, схопилась на рівні ноги, зиркнула навколо і кинулась із криком одчаю назустріч братам.

Та враз загуло кільканадцять рушниць і Ніна, як сніп, покотилась додолу...

.

Не стало в живих уже ні одного брата, не стало й Ніни. Вже ніч насуває зі сходу. В долину вже сутінь упала і тільки по горах високих проміння останнє черкає.

Аул москалі грабували, порізали всіх до одного. Нема вже життя... і тільки востаннє тут вільний панує вогонь. І світло це страшне освічує шлях москалям, що деруться в гори, все вище та вище, все далі й далі...

А трупи лежать. Брати всі сім недалеко один біля одного, усі, як один, в убранні розкішнім, кров'ю залиті. Лежить біля них і вродливиця Ніна, що думала жити й кохати, що думала щастям упитись. Ніхто не схилився над трупами цими, не плаче, не стогне, ніхто і рук не ламає з розпуки.

Вже й темрява все обгорнула, сховала: і славу юнацьку, і волю святую, і щастя колишне, і трупи забуті...

Та сонце ізійде і все це освітить: і попіл з аулу, і трупи забуті, і Ніну безсмертну, і лицарів гордих...

.

Вже вік, мов той день, проминув із того часу, і все відмінилось. Хоч гори довічні все тії ж, і скелі в долині ті самі, та все ж не такі. Вже щастя немає того, нема тої розкоші, волі, не чути дівочої пісні дзвінкої, не видно тих герців юнацьких, славутніх.

Де вільні та пишні аули були, — вовки та шакали там виють у пустині. Прорізано гори і скелі, крізь них залізниці проходять. І люди чужії з законом своїм у гори прийшли і пекло зробили.

З того аулу, де Ніна жила, не стало й сліду. Навколо ніде вже немає людей, а осторонь трохи розіслався бруковий шлях. Над шляхом красуються сім віковічних дубів та річенька жвава дзюрчить, обмива всім дубам тим коріння, ніби цілує їх.

Але ж не дубів сім мандрівець знесилений бачить, — він бачить братів сім безсмертних.

Але ж це не річка дзюрчить, — це Ніна безсмертна про давнє минуле говорить.

Мандрівець побачить дуби ці зелені ще здалека і зверне в їх тінь. Присяде під дуб у холодочку, нап'ється з погожої річки і чує тоді, як ці дуби та річка до нього говорять.

Мандрівець увесь стрепенеться — думками полине в давнину криваву...

Дуби ж так могутньо шумлять; шумлять про минуле... А річечка жвава дзюрчить і дзюрчить про колишне...

Мандрівець увесь стрепенеться, думками полине в прийдешнє...

І чує він серцем, істотою всією, що ції дуби, що річечка ця — ніби його кривні.

Душа в собі силу почує, душа оживає, а думка одна одну випереджує...

І завжди проходять шляхом тим унуки покривджених горців — дубів тих і річки не можна минути нікому — всі тут спочивають.

Шумлять усе дуби, а річка дзюрчить... І внуки під шум той, під тее дзюрчання вже новії думають думи...
1899.

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
» ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ «

Валентин СІМЯНЦЕВ

«ВПЕРЬОД БЕЗ СТРАХА І СОМНЕНІЙ»

Наш полк Чорних Запорозжців був у рейді. Рейди були «фахом» нашого полку. І ми любили ці «прогулянки» у ворожому запіллі. Ніби й ризико, що «відріжуть» нас, не дадуть повернутися до своїх, але воно було компенсоване розгорненням нашої дії, напруженістю і різноманітністю. Наші рейди дезорієнтували ворога, послаблювали його фронтовий опір, морально розкладали його і понижували, або просто наганяли страху червоним — одкручувалася у них гайка! Це була правда! Одкручувалася у червоних гайка, а для нас же була радість із самого ризика та почуття переваги над ворогом.

Досвід з того роду боротьби був у нас уже чималий. Сам же Зимовий Похід був лише рейдом, але довшим. Наші рейди були короткі.

В той день ми залізли таки далеченько у запілля червоних, так далеко від фронту, що його й чути не було.

Наші довідалися, що по залізниці курсує бронепоезд червоних, а може, це було наше завдання саме впіймати цю «рибку».

Терен — невід'ємна частина бою на суші. Тож і опис його дає ліпшу уяву про саму дію. Та й пам'ять може краще зафіксувати саму дію, що триває коротко, коли вона пов'язана з чимось сталим.

Залізниця у тому місці проходила між лісами. Місцевість, де ми чекали бронепоезду, вкривали ріденькі переліски, мов левади. Терен був легко хвилястий. Ми вибрали добре місце, що давало можливість сховати наш полк, а в потребі розгорнути бій.

Наш невеличкий відділ був висунений трохи ближче до залізниці. Але ми добре бачили нашу батарею гармат, що стояла на краю переліску.

На «господарстві» батареї робилося все як «дома». Ми бачили, як коноводи одводили кудись коні в запілля, як вешталися люди між гарматами — повільно, повагом.

Довге стояння на місці викликало нудьгу, наші очі шукали чогось незвичайного.

Раптом, ніби на те, щоб відігнати нашу нудьгу, затріщало декілька кулеметів нараз, і то так близько, що аж дерева захиталися. В той же самий час, одне за одним, з дула гармати вилетіли гарматні стрільна. Їх вибухи показали нам близьку-близеньку ціль. І так несподівано, «під носом», заварилося.

Кулемети тріщали з боку большевиків, гармата була наша.

Все посунуло вперед, не посунуло, а полетіло.

Дерева розступилися і сховалися за нас. На відкритому просторі, на залізничному невисокому насипі стояв зсунутий набік, нековирно піднявши зад, паротяг-панцерник. Мов бегемот, похнюпив голову, смертельно ранений. А за ним — порозсунані зигзагом вагони. Панцерник-бронепотяг — не щось там, а «черепаха».

Не первина нам ходити і на бронепοїзд у кінному ладі.

Грімке: »Слава! Слава! Слава!« — глушило і кулемети, і гармату.

Большевики кидали зброю і підіймали руки вгору, вискакуючи з вагонів.

Що ж для козака радісніше, як перемога!

Через увесь потяг величезними літерами, мов людям на сміх, »пишався« напис: »Вперьод без страху і сомненьї«. Не погане гасло нам на привітання. Добра впіймалася »рибка« — велика »риба«.

Ми швидко почали вибирати »начинку« з тої »риби« — головно, набої і зброю. А коли зняли величезний червоний прапор, та ще й з написом »Вперьод...«, все ясало, навіть коні реготали!

З тим прапором ми й докінчили наш рейд, щасливо діставшись через фронт до наших. Ото трофей!

Наш полк не ховався під чужий прапор. Ні! Ми завжди мали спереду наш чорний прапор із гаслом: »Україна або смерть!«

Все це так, та не все тут розказано. Хто спричинився до такої швидкої і »безкровної« перемоги?

Один, лише один чоловік — одна людина, що у свій час була на своєму місці. Це був сотник Д. Г. (я не знаю, де він тепер, тут про нього не чув) — командир батареї. Коли большевицький бронепοїзд обстріляв із кулеметів нашу батарею (з гармати не міг, бо наша батарея була заблизько), біля гармат був тільки самий він.

Кажуть, що гарматчики спокійно сприймають гарматні стрільна ворога навіть тоді, коли вони зовсім близько падають. У їхній уяві це зовсім нормальне явище... Але дзижчання рушничних чи кулеметних куль зносять тяжко, якщо взагалі зносять.

Та виходить, що не всі. Принаймні, сотник Д. Г. був звук і до кулеметних куль. Попавши в джмільяне дзижчання кулеметних куль, він спокійно навів гарматне дуло і перше ж стрільно всадив під панцерник, а потім бив і бив, аж наш відділ вскочив між батарею і бронепοїзд.

В той час на нашому боці воював проти червоних і генерал Перемикін, що командував якимсь більшим з'єднанням москалів. За той чин він нагородив нашого сотника високою нагородою — хрестом Св. Юрія Переможця.

У нас же хрестів не давали — а тільки ставили.

Листопад, 1963 р.

Д-р Микола АРКАС

КОРОТЕНЬКА ІСТОРІЯ ОДНОГО ЖИТТЯ

(Із спогадів)

Одного дня влітку у воротах нашої Богданівської садиби* з'явилася висока постать незнайомого діда.

Він зупинився на порозі воріт, оберся на ціпок і почав розглядатися довкола. Панувала пекуча переджнивна пора одного з перших років цього століття. Зниділа від спеки цілинна трава, посіріла від порохняви, никла до землі. Високе збіжжя, з налитим уже колосом, немов золотий килим крило царину. Земля пашіла, як розпалена чернь печі, а над нею струменіло жажке, дриготливе повітря...

Ось у таку пору заблукався до нас, невідомо звідки, незнайомий нам дідуган-велет. З того часу, більш ніж десять років, аж до своєї смерті, він не покидав нашого маєтку.

Васло, як називала його челядь, а з нею і ми, був старцем височезного зросту. Він рухався на своїх довгих, тонких, зігнутих у колінах ногах, неприродно широко ступаючи, ніби йшов на хідлях, горблячись і низько схиливши голову, немов чогось шукаючи на землі. Взагалі, вся його постать, як і весь він сам, була схожа на загадковий знак запитання.

Про нього було стільки ж відомо, як про прибудного собаку, що раптом опинився біля вас.

Слудле, старечо-змарніле обличчя, пооране вздовж і впоперек глибокими, закрострубілими зморшками, і влітку і взимку було завжди однакової брунатної барви. Ріденькі сиві вуса і така ж кущиста борідка, ховали під собою запалі беззубі уста. Сива чуприна, однак, була в нього на подив густа і руниста, стовбурчилась їжаком.

Стригся він, як ми довідалися пізніш, наосліп, помацки і власноручно стригалом, яким чабани підстригали овечу вовну. Послугами дзеркала нехтував, а як умивався, — того ніхто не знав, бо ніколи не бачив.

Як чуприну, так і брови мав густі й кошлаті. З-під таких брів звичайно визирають суворо-мужні очі людей твердої вдачі й твердої волі. Але з-під кошлатих брів Васла випромінювався, по-дитячому наївний, завжди здивований і завжди привітний погляд вицвілих, блідо-блакитних очей.

Чому ці очі дивувались? — лишилося їх таємницею. Може тому, що Бог милосердний одвів його від людей і повів осторонь по стежці вищої доброчесности, а може й тому, що жорстока доля обійшла його і обернула в занедбанця життя.

*) Садиба Аркасів на Херсонщині, 20 верст на південь від Миколаєва.

Він ніколи не ремствував, не нарікав, не жалівся, був завжди тихим, лагідно-спокійним, умиротвореним, можливо, моральною вищістю своєї кришталево-чистої душі, яка була здібна проявляти тільки ласку до всього оточення, не зважаючи на те, чи воно було добре, а чи погане.

Він жив і реагував на все ніби підсвідомо, дивився на життя ніби крізь блакитний серпанок якоїсь блаженної чуттєвої зачарованости, даючи всьому виправдання і прощення.

Вираз його зморшкуватого обличчя також завжди був ніби здивований, але разом із тим і привітний, позначений прихованою, ніколи не зникаючою, журбою. Ця журба жила в його думках якимсь сумним, зацепеним образом, якимсь спогадом, що ніколи його не кидав.

Було тоді Васлові понад сімдесят літ, а може, і вісімдесят. З ним ніхто ніколи не розмовляв, та і як же було з ним розмовляти, коли ніхто не розумів того, що шамкали, завжди пошепки, його беззубі уста?

Зустрінесться хтось із Васлом і вигукне байдуже:

— А, прищелепуватий Васло!

А Васло кивне головою, так лагідно усміхнеться, ніби хтось обдарував його добрим словом.

З «дурного» Васла челядь насміхалася, дражнила його, передражнявала, але, одночасно, і сторонилась, бо хтось пустив поголоску, що дідуган-бардадим — характерник, що спілкує з нечистою силою.

Одного разу наш хвацький конюх Явтух, що й самого «гашпида» не боявся, підставив Васлові ногу: бідолаха гепнув ниць і сильно розбив-закривавив собі обличчя. Явтух підскочив:

— Що? Смачна земля, дурбило?

Васло повільно підвівся і, стираючи з лиця зашкарублюю долонею кров, так привітно глянув на конюха, що той, мов побитий собака, шмигнув геть.

І за Васлом із того часу пішла слава не тільки «прищелепуватого дурня», а й «Божого чоловіка».

Того дня, коли до нашої садиби заблукався Васло, дворецький рапортував моему батькові, що, мовляв, причвалав Бог зна звідки «цибатий» дід, який щось верзе не по-людському.

Васла привели до батька. Увійшовши, він скинув обшарпаного бриля, низько вклонився і, привітно усміхаючись, підійшов до батька. Але з розмови з ним і тут нічого не вийшло. Пошепки, він щось белькотів незрозумілою мовою, похитував головою і все всміхався. Жодних паперів із собою не мав і єдине, що татові пощастило розкумекати, це те, що дідуган звався Васлом.

Коли люди не ставилися ласкаво до цього сердеги, не розуміли його, ні його мови, — то свійська тварина і дівтора старого Васла ані трошки не боялись. Коло нього завжди увивались облізлі, коростяві собаки, а коли, бувало, він одпочивав у своєму барлозі або жалібно вигравав перед ним на саморобній сопілці, — коло нього з'являлася і ціла зграя котів.

Довідавшись про любов Васла до тварі Божої, батько наказав дворецькому щоденно видавати з «чорної кухні» їжу не тільки для старого Васла, а й для його звірят. І за якийсь місяць після цього, коростяві, драбинясті пси

обросли шерстю і погладшали, а котяча публіка, замість голодного м'явкання, гріла опасисті пузьки перед житлом свого добродія.

З дітьми він не бавився, не шуткував, а тільки любо гладив їх своїм добрим, привітним поглядом.

— Дивіться, іде Васло, гайда, хлопці, до нього! — І коло Васла, крім собак, опинялася і дівтора. А він хмикне, всміхнеться, прошамкає щось тихо і цим ми цілком задовольнялись. Очевидно, притягали, вабили до нього наші дитячі серця його щира доброта і непорочність його душі.

Васло завжди був неохайно одягнений, хоч батько не раз намагався приодіти його. Куди дівав він даровану йому одержу — невідомо. Я прекрасно пам'ятаю ще й тепер його одинокий нужденний «твинчик»* з рукавами по лікті, його куці, залатані по-аматорському штани, підперезані мотузком, його обшарпаний бриль і солідний ціпок, з яким він ніколи не розлучався. Він не пив і не курих, завжди ходив босоніж аж до морозів, а коли вдарили морози, — обмотував ноги лантухуватим рядном.

Від Васла завжди тхнуло ніби плісінню чи цвіллю, як від старого мотлоху. Жодною роботою тато не обтяжував його та він і не поривався до неї. Любив, однак, заходити до маштарні. Зайде, бувало, гладить коні, розчісуючи пальцями їх гриви і хвости.

Коли він уперше з'явився на нашому подвір'ї, — тато приділив йому хатину-пустку, в якій жив колись машталір моєї прабабусі. Поставили там ліжко, столик і лавку, але Васло нізачо не хотів там жити і уподобав собі маленьку кімріку біля амбару. Підлога її геть уся була в мишачих і щурячих дірах, було там повно мокриць, темно й затхло, але Васло саме в тій кімріці влаштувався, рішуче відмовившись від ліжка. Спав він на підлозі, підмостивши під себе всіляке дрантя. Як його там не з'їли кровожадні пацюки — одному Господу відомо. Мабуть, котячий почет сумлінно виконував свою охоронну місію.

»Загадковість«
Васла тривала кілька років, аж до приходу садівника чеха Карла Рачека. Він цю загадковість розвіяв. І ось коротенька історія життя »Божого чоловіка«:

Васло виявився чехом, справжнє його ім'я було Вацлав, себто В'ячеслав по-нашому. Прізвища ж його ніхто ніколи не дізнався, бо, мабуть, і сам Вацлав, не потребуючи прізвища, забув його. Проте старий мовчун не забув своєї рідної мови, а чужої, української, не навчився. Про своє життя він оповів землякові Рачкові, а Рачек — батькові.

Вацлав походив із заможної чеської селянської родини, був єдиним сином і ревно допомагав своїм батькам у господарстві. Вісімнадцятилітнім парубком, він закохався у дочку сусіда-селянина. Відбулися змовини. Постановили влаштувати весілля, коли Вацлав повернеться з військової служби. Тим часом 1866-го року спалахнула австрійсько-пруська війна, Вацлав потрапив до драгунів, а коли повернувся додому — довідався, що його наречена вже побралася з іншим. Це так вразило бідного хлопця, що він почав проявляти ознаки непричетности. Він крадькома покинув батьківський дім, щоб ніколи вже не вернутися. Пішки він дочкавав до Одеси,

*) Піджак.

провештався у своїй молодості та в зрілі роки по Україні, працюючи наймитом то в одного, то в іншого хуторянина, але довго не затримувався на одному місці: його проганяли, як »дурня-німоту«.

В похилому віці доплентався він до нашої Богданівки і дожив у нас своє життя. Батьки його так і не дізнались про долю свого єдиного сина.

Помер Вацлав перед самою революцією 1917 року в своїй комірці саме так тихо, як і жив. Холодне його тіло знайшов там сторож.

Поховали безталанного на сільському цвинтарі, оддалік від могил православного люду; поховали як »інославного«, без похоронної відправи.

Панотець Павло довго вагався, не знаючи, що йому робити з мерцем-чужовірцем. Врешті махнув рукою: ховати згідно з православним обрядом не мав права, ховати, як собаку, не дозволяла йому совість. Він помолився за »новопреставленого раба Божого В'ячеслава« у церкві, а коли тіло Вацлава спускали в могилу, мовчки благословив її наперсним хрестом: Блаженні чистії серцем, яко тії Бога узрять. А Бога Вацлова душа узріла!..

Ось вам сумна повість про одне людське життя, про одну людську недолю. Недоля ця спіткала Вацлава давно, але Вацлів образ стоїть сьогодні перед моїми очима, як живий, хоч упокоївся він перед півстоліттям...

Що ж сталося з його звірятками? Всі вони дожили свій вік у предобрих умовах, як »пенсіонери« мого батька і неньки. Всю цю хвостату голоту годував, призначений батьком, дядько Іван, насипаючи і наливаючи їй страву в довгі корита: псам в одному місці, а котам — у другому, »щоб не сварились між собою«.

ЧИТАЙТЕ!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ПОШИРЮЙТЕ!

Суспільно-політичний тижневик

»ГОМІН УКРАЇНИ«

Видає Видавнича Спілка »Гомін України з обм. порукою в Торонто, 140 Bathurst St., Канада.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — заступає позиції революційно-визвольної боротьби і наголошує потребу усунення з нашого національного світогляду ворожих ідей та шкідливих впливів на справу визволення.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — подає вісті з життя українців в Канаді і цілому світі, а зокрема найновіші вісті з життя в Україні.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — містить сторінки літератури і мистецтва, моді, жіночих об'єднань, спорту і т. д.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — містить оголошення, реклами підприємств, помагає в розшуках рідних і знайомих.

Річна передплата: 2 ф. 4 шіл.

Піврічна " : 1 ф. 4 шіл.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
200, Liverpool Road, London, N.1.

Петро ПІВНІЧНИЙ

ПАНТЕРА ГЕНРІЕТТИ

(Оповідання)

— »М'боте!« — »Келем м'боте«. — »М'боте, мунделе!«

Рене Дюлумін перервав читати листа й подивився на гурток негритянок, що проходили недалеко від його розставного стільця. Вони йшли майже нечутно вузьенькою стежкою, що вилась гадюкою, а між ними, на тоненьких ніжках, поспішали за матір'ю молоді негринята. Рене з цікавістю дивився на цих голих негринят, що замість пояса мали на тоненькій ниточці разок дрібного кольорового намиста.

Йому дуже подобалися білі зуби негринят і білки їхніх очей. Зрештою, вони були зовсім схожі на ті гарненькі ляльки й забавки, що їх можна було доскочу знайти в Парижі. Негритянки завжди носять своє немовля на спині, міцно перехопивши його спідницею, і не залишають навіть тоді, коли купаються чи риють мотикою землю, бо бояться хижаків, диких птахів, отруйливих гадюк, а особливо злочинних духів, яких у лісі повно.

— Келем м'боте, бакенту, — відповів Рене на привіт голосно й привітно.

Ще кілька хвилин він проважав очима цю групу негритянок — незграбних, заляпаних болотом. Рухом, що дістався їм від Єви, кожна з них намагалася впорядкувати своє вкрите курявою лахміття, щоб хоч трохи сховати своє тіло від погляду білої людини. На круглявій, скуйовдженій голові несли кожна подовгасту вузьеньку корзину, сплетену досить охайно з пальмового листу. В цій »мутете« лежали коріння маніоків, тиква, жмут бананів, зірваних мимоходом, мотика, кілька пшеничок, а подекуди й заржавлена бляшанка, наповнена всілякою поганню, що її пощастило їм ввіймати у воді на вечерю.

Потім Рене знову спрямував свій зір на листа сестри, якого посланець приніс із пошти, віддаленої на двісті кілометрів.

»Генріетта — читав Рене — знову змінила свій автомобіль; вона вибрала незвичайно гарний модель майбутнього року. На наші жарти, вона відповідала, що цей автомобіль призначений для шкіри пантери, яку ти обіцяв привезти з тропіків. Вона певна, що на чорному континенті ти здобудеш чорну шкіру пантери. Здається, чорні пантери незвичайно небезпечні, але Жан запевняє нас, що таких пантер у Конго немає. Це трохи заспокоїло мене. В кожному разі, не варто їхати аж на острів Яву, де водяться, як кажуть, ці жахливі хижаки. Генріетта буде незвичайно щаслива, як ти повернешся, а ми всі також, особливо батько і мати, що дуже горді з твоєї подорожі, але... рахують дні до твого повернення...«

Рене знову поклав листа на коліно, запалив цигарку й простягнувся на стільці. Його думки полетіли на той бік рівника, де його чекали рідні йому істоти. Він також радів, що вневдзі повернеться до Парижу, але почував

себе щасливим, що йому довелося побувати в Африці. Невідомі, дикі країни приваблювали його ще з молодих років, ще з шкільної лавки, особливо, коли читав про пригоди в незнаних, недосліджених країнах. Тож коли його батько вклав частину свого майна в розшуки золотих розсіпів, він скористався, щоб супроводити проспекторів у Конго.

Чудовий дог (пес) данської породи вийшов із тіні палатки і поклав свою величезну голову на руку господаря.

— Ти не любиш спеки, Діано, — промовив Рене, ласкаючи собаку. — Почекай трохи, через місяць побачиш Генрієтту, свою паню, що подарувала тебе мені.

Сонце сховалося за горбок, Рене скинув каску. За кілька хвилин захід сонця був у чудових кольорах — блакитних, жовто-гарячих, золотих... Такі кольори заходячого сонця можна бачити лише на дешевих картинах і в тропіках. »Як і крамарі, природа в Конго, без сумніву, гадає, що африканці задовольняються дешевими малюнками«, — писав Рене колись своїй нареченій. Але, правду кажучи, він дуже любив ці ясні кольори. Та не встиг налюбуватися цим щоденним чудовим явищем, як від річки почув голоси і поспішив їм назустріч. Побачив на вузькій стежці боя із ляпою, щоб відганяти гадюк, а позаду всіх ішла Діана.

— Ну що? Які новини? — гукнув нетерпляче Рене.

— Завжди мало золота, ледве два грами за цілий день, — спокійно відповів утомлений голос. — Як і далі так буде, чи варто тут затримуватися? А у вас що нового? Чи вернувся вже Дуга з пошти?

— Вернувся, але приніс листи лише для мене, і для вас, Сімоне, а для Лекока нічого немає... Шкода...

— Не турбуйтеся, пане Дюмулін, — відповів інший, хрипкий голос. — У моїх літах чекати листів про кохання — зайво, а решта — не спішні. Але чому ви вийшли з палатки? У вас же пропасниця і небезпечно ось так блукати...

— Що ж я робитиму в палатці, яка навіть від вітру не охороняє? Зрештою, я відчуваю себе чудово, пропасниця геть зникла...

— Мабуть, сьогоднішні листи краще лікарство ніж сам хинін... Тим ліпше, але наші сорочки мокрі, поспішаю переодягнутися...

*

В таборі метушилися негри тим дужче, чим менше працювали вдень, коли господарі були відсутні. Поки товариші милися і змінювали одяг, Рене слідував зі свого стільця, як на заході зникали останні світлі смуги. Між хмарами блімало кілька зірок, а місяць-молодик уже зачепився за верхів'я пальм. Рене огорнуло почуття самотності, хоч десь хлюпала вода, дзвенів посуд у кухні, чути було сміх молодої прислуги і голос старшого кухаря, що гримав на неї... Ах, ця африканська ніч! Вона наступає так раптово, і даремно зір шукає якогось світла на землі. Не знайдеш, крім блискучих очей хижаків.

І Рене думав про тих бідолашних людей, що живуть у цих тропіках, тремтять уночі, не маючи поза вогнем інших приятелів... Як боязкі анти-

лопи, як метушливі й крикливі мавпи, негри мають багато ворогів навколо, але крім дійсної небезпеки їхня уява виповняє світ ще й численними духами. Рене також ввижалися ці духи в приголомшеному, майже нечутному політі величезних «русет» та в непевному світлі заходячого молодика. Скрізь, як здається, панує зрада і непевність, навіть тоді, як трісне десь суха гілляка, зашарудить трава або вітер принесе десь здалека якісь звуки.

— Якого дідька негри вранці зчинили були такий галас! — і Сімоне налив три склянки віскі.

— Тому, що ніби звуки там-таму вранці були інакшими ніж звичайно, — відповів Рене.

— Чін-чін! — сказав Лекок, піднявши свою склянку й додав півголосом: — Це не там-там, а гуду-гуду було вранці.

— Гуду-гуду? Що ж це таке?

— Щось ніби негритянський телеграф, пане Дюмулін. Чорні, хоч досить жваво схопили тепер наш альфавит, самі ж не вигадали письма. Сотні років передають звуками різні новинки дуже далеко. Це їхнє свосрідне Морзе. На ранок оголошено сходина і тепер у селі зійшлися начальники кланів у супроводі банди головорізів, — пояснив Лекок і витер умочені у віскі уста.

— Мені так хотілося б побачити їхні танці, — зітхнув із жалем Рене. — Шкода, що моя пропасниця...

— Слухайте, пане Дюмулін, — зупинив його суворим голосом Лекок, — не робіть дурниць. Ми ж знаходимося в ледве відомому куточку пралісу. Його навіть немає на нашій мапі, а оця річка — просто фантазія... Багато чорних ще навіть не бачило тут білої людини...

— Зайво спостерігати саме так первісну людину, ще не зіпсуту нашою цивілізацією.

— Це правда, що наша цивілізація має свої хиби. Але, чи звернули ви увагу на те, що в багатьох місцевих людей передні зуби підпилені? Може, двадцять років тому, вони смакували людське м'ясо...

Прихід боя, що приніс вечерю, перервав розмову, але Рене швидко проковтнув юшку й знову почав:

— Звичайно, їхні звичаї видаються настільки дикими, що нам навіть тяжко їх зрозуміти. Це справа місіонерів, що довше живуть серед них, але місіонери намагаються вщепити неграм християнську мораль, замість того, щоб...

— І чудово роблять, — перебив Лекок. — Подумайте лише, пане Дюмулін, чорні покидають свій старий спосіб життя, що його практикували тисячі років. Вони зберегли лише деякі свої традиції та забобони... Що ж візьмуть вони від зовсім відмінної цивілізації білих?

— Зовнішні ознаки: краватку, окуляри, каску і лякеровані мешти...

— Так, пане Дюмулін. Ви добре спостерігали поведінку й життя чорних у портах та в містах. Але місіонери вчать їх християнської любови до ближнього і вони її приймають, коли це вчення не надто різнить від практики.

— Боюся, що чорним тяжко зрозуміти, що таке любов до ближнього, — продовжував Рене. Я був здивований: з якою ворожістю та з яким задоволенням негри дивляться на страждання чорних іншого племені, як радіють, коли хтось чужий упаде у воду, в якій повно крокодилів. Особливо обурює мене їхня поведінка з жінками. Купивши жінку, негр гадає, що придбав собі рабину. Чоловіки їдять окремо й те, що найкраще. А коли зустрінеш у лісі родину, то мати, крім дітей на спині, несе на голові ще й важку »мутете«...

— ...А чоловік іде спереду з паличкою в руках, — закінчив Сімоне. — Але немає вам чого червоніти, ми добре знаємо ваші шляхетні почування і вашу огиду, що перешкоджає вам приголубити чорні немовлята. Проте мушу вам сказати, що чорні не розуміють, або, краще сказати, погано розуміють, чому ви обдаровуєте їх ласощами або дрібними грішми... А чи знаєте ви, — по короткій павзі продовжував Лекок, — що негри почувають себе, як свого роду »безробітні«? Білі заборонили їм воювати. Рушниці білих винищили буйволів і хижаків, а слони і носороги повтікали в спокійніші місцевості. Тепер кури і кози бояться лише дикої кішки. Єдиною правдивою небезпекою є ще гадюки...

— Отож, звільнені від таких ворогів, чоловіки повинні допомагати своїм жінкам, — сказав Рене.

— Це ще прийде, — відповів Сімоне. — На півночі чоловіки вже управляють поля. Ловля риби і будівля хат належить виключно до них, а коли жінка садить маніоку чи пшеничку, то ця земля належить виключно їй. Кожна з них працює лише на землі своєї матері, а коли помре, скажемо, від родів, то її »поле« перейде до сестри...

— А мені хтось казав, ще на пароплаві, що у випадку смерті жінки, батьки, що одержали за дочку гроші, мають дати чоловікові іншу жінку, в заміну.

— Це правда, пане Дюмулін, — підтвердив Лекок. — Ця заміна вражає нашу, так би мовити, індивідуальність. Але, залишивши набоці свого роду презирство чорних до слабших, негритянки все ж таки займають вище становище в суспільстві, ніж їхні сестри в Азії або магометанки. Негритянка багато працює, але праця європейської жінки ще тяжча, виснажливіша і відповідальніша. Тут цілий рід залежить від жінки. Чи знаєте, хто стає на чолі села, коли начальник помре?

— Звичайно, син померлого, — відповів Рене.

— Ні, його небіж, перший син одної з його сестер. Бути родичем із начальником племена — річ корисна, але дочки його не продаються дорожче, ніж дочки інших. Далеко корисніше одружитися з одною з його сестер, бо можна сподіватися стати батьком майбутнього господаря села чи околиці.

*

Останні тарілки зникли зі скриньки, що служила за стіл. На їх місце бой поставив віскі та »гаргулет« — шпаристу пляшку, в якій вода сама охолоджується. Але сьогодні холодна вода не вабить нікого, бо спеки немає: сухий час кінчився і вітер щодня ставав дошкульнішим.

— Негри і їх погляди... — задумано продовжував Лекок. — Злочини, як наслідок пристрастей їм зовсім невідомі. Корсіканська вендетта або холодна помста червоношкірих чи тугів з Індії — не мають нічого спільного з вибухом гніву або з розлученням негра...

— Одне слово: не має тут жодного значення римське правило — «шукай того, що кому корисне», — додав Рене.

— Еге ж, жертва може бути «замінена», так як замінюють померлу жінку. Кілька місяців тому, як ми приїхали, ви мабуть спостерегли, що висока трава, в той час ще невигоріла й невисохла, оця «матіті» вздовж стежки, була тут, то там зав'язана вузликом...

Рене на підтвердження кивнув головою, а Лекок продовжував:

— Річ у тому, що захоплені в дорозі дуже частою бурею, негри зв'язують у жмут траву, вимовляючи при цьому якісь магічні слова. Вони твердо вірять, що таким способом захищають себе від грому. Могутній дух, якому підвладні блискавки, помилилися і вдарить не в них, а в «матіті»...

Рене раптом щиро розсміявся. Як радіє Діяна, не розуміючи причин веселощів свого господаря, так і прислуга відповіла вибухом сміху, дарма що була зайнята — мила посуд і наводила сякий-такий примітивний порядок. Навіть куховар, що вже вийшов з кухні, затрусився від сміху і поспішно поставив на землю бляшанку з олією, взяту, очевидно, у своїх білих господарів.

— Знаменита вигадка! — промовив нарешті Рене. — Чудово! Ось так легко можна звернути гнів Юпітера на жмут трави. Навіть розумні греки не вигадали такого громовідводу.

— Так, проте негри не завжди підставляють замість себе «матіті». Вони вірять, що людина безсмертна, якщо ворог не пошкодить їй з допомогою духів. Найпевніший засіб, щоб уникнути загибелі, на їх думку, це перекинути смерть на когось іншого: на іншу людину або навіть на тварину.

— Отже, коли негри де-не-де приносять у жертву курчат чи кіз, то людей напевно не вбивають, — зауважив Рене.

— Десять років тому негри не дуже-то соромилися своїх ритуалів, — відповів Сімоне. — Старі адміністратори, що вели слідство, можуть розповісти про подробиці їхніх ритуалів... Ви напевно зустрінете місіонерів, що викупили не одну жертву в останню хвилину.

— Ми ще не знаємо, що робиться у глибині пралісу, — підхопив Лекок. — Чорні приховують свої звичаї і мають рацію, що так роблять. У їхніх чаклунів є тридцять шість засобів покарати неслухняного. Запевняю вас, що люди, яких ми найняли в цій околиці, скажемо, такі як наш Мандубу, залишаються під впливом чаклуна і вони не відважаться не послухати його, не зважаючи на особисту симпатію, яку ми виявляємо до них.

— Ви хочете налякати мене? — кинув напівсерйозно Рене, наливаючи собі віскі.

— О ні! Я гадаю, що ми нічим не ризикуємо. Але в африканських пралісах ще й досі живуть люди-звірі, що вбивають інших.

— Вовкулаки?

— Ні, пане Дюмулін, це звичайні негри. Убивцю визначається жеребком, очевидно під впливом чаклуна. А жертва убивці матиме на своєму тілі такі знаки, начебто загинула від хижака...

*

Ще тліло недогасле багаття. Прислуга вже давно пішла спати. Заснуло, здавалося, і негритянське село. Табір поринув у повній темряві. Хмари проковтнули останні зірки, віяв дошкульний, обридливий вітер.

Хоч ще не було пізно, але білі мандрівники залишили свої розставні стільці й поклалися спати. Поправили свої «мустікери», щоб захистити себе від комарів, а останній задув «фотофору» — свічку, яку від вітру захищало скло.

Лекок і Сімоне швидко заснули, але Рене довго не міг заспокоїтися. І гуду-гуду вранці, і пропасниця, і надмірне зужиття віскі, і листи, що їх він отримав, а головню — недавня розмова про негрів. Він пригадував собі все, що чув про негрів — їх страх перед явищами природи і силою чаклуна. Слонями, що блукають по саванах і пралісах, керують не найдужчі, а такі, що разом із силою сполучують спостережливість і хитрість. Людьми також не можна керувати лише примусом-силою. Негри вдячні чаклунові, бо він може заспокоїти їх, надати їм сміливості, маючи таємничі зносини з духами. Як же не виконувати волю чаклуна, навіть коли вони знають, що він має з цього певну користь? Ніколи не буде задорогою заплата за амулет «грі-грі», який захищає від усякого лиха. Той, хто має той амулет, має і приятеля — невидимого духа. Навіть коли трапляються поразки, то це лише означає, що інший дух був сильнішим.

*

Рене підвів голову й уважно прислухався... Ні, він не помилився: нявкання, якого досі він ніколи не чув, повторилося зовсім близько. «Це ж, напевне, пантера, що про неї він скрізь розпитувався!» — подумав схвилюваний. Його серце билосся, немов хотіло вискочити з грудей.

Підняв «мускітер» і всунув ноги в чоботи. Навіть забув присвітити, чи в чоботи часом не дісталася якась отруйлива гадина. Нашвидку одягнувся і нервово зарядив рушницю надпиляними кулями. Але ні свого кинджала, ні ножів Сімона або Лекока не міг знайти. Залишив дальші розшуки, щоб не гаяти часу — таємниче нявкання віддалялося. «Невже, — подумав він, — пантера втікає від табору? Не треба турбувати інших, бо пантеру, що прикрасить автомобіль Генрієтти, мусить забити він сам, лише він...»

Щоб не збудити приятелів, Рене поспішно, але тихо вийшов надвір. Занепокоєна Діяна здивовано підійшла до свого господаря.

— Залишайся! — наказав він і прив'язав її до кілка намету. — Тобі не треба наражуватися на небезпеку, але боя було б добре взяти з собою.

Він кинувся до халупи прислужників. Та не легко було знайти Мандубу в купі лежачих чорних тіл. Нарешті він знайшов його і примусив вийти надвір. Мандубу, мов одубів, нізащо не хотів іти з ним.

Знову почувся поклик пантери з пальмового гаю... Рене кинувся уперед, не звертаючи уваги на благальне прохання Мандубу: «Не йди, мунделе, не йди!».

Під пальмами було ще темніше. Вітер ніби вщух і відчувався нічний подих гарячого пралісу. Від цього сильного запаху в Рене закрутилася голова, але він видавався таким привабливим, що Рене не міг опертися спокусі.

*

Як тільки Рене пішов, тінь Мандубу проковзнула, майже нечутно, і зникла в халупі. Діяна, весь час занепокоєна, раптом загавкала і протяжно завила. Шарпнула з усієї сили шнурок, витягнула кілок, роздерла полотно і вискочила з намету.

Лекок і Сімоне скочили на ноги й схопили за зброю. Рене не було, кинулися надвір, навіть не одягнувшись. Лекок побіг до прислуги, збудив її і примусив засвітити ліхтарі. Разом із ними побіг до пальмового гаю, де вже поспішав Сімоне з собакою. Діяна, сердито гавкаючи, кинулась у темінь, звідки раптом пролунав болючий крик, а потім слабкий стогін її господаря...

Як Рене увійшов у темний пальмовий гай, його раптом хтось схопив ззаду за шию. Величезними зусиллями він вирвався і повернувся лицем до якоїсь чорної потвори, подібної на горилу. З усієї сили вдарив цівкою рушниці просто в живіт потвори і впав безсилий.

Сімоне, захекаючись, продирався в гай. На хвилину зупинився і оглянувся. Десять далеко ззаду бігли слуги з ліхтарями, світло яких кидало ясні плями на стежку. Ноги Сімоне були скривавлені, подряпані колючками. Він переміг біль і пішов далі. Діяна раптово скрутила ліворуч у бік села.

— Якого дідька собака покинув Рене? Куди він побіг? — вилаявся Сімоне. Затримав подих і прислухався.

Раптом інстинктивно відчув, як холод пройшов по його тілі. Що це? Хтось хропить? Тремтячими руками спрямував рушницю вперед і зробив два кроки... Нічого немає... Ще зробив один крок і наткнувся на тіло Рене, що лежало на стежці. Не випускаючи рушницю з руки, нахилився. Намацав шию, а потім плече Рене, пальці діткнулися до чогось мокрого, слизького... Кров... Приклав ухо до грудей Рене — серце билось. Вистрілів з рушниці в повітря, узяв раненого на плече і швидко подався до табору...

Лекок, почувши гавкіт Діяни, що бігла в напрямку села, подався за нею... Раптом Діяна зупинилася і грізно загавчала... Нічну тишину прорізав жахливий крик людини і сколотило гарчання озвірілого собаки. Ледве стримавши розлючену Діяну, Лекок побачив на зімнятій боротьбою траві величезного негра. При непевному світлі ліхтарів, що тремтіли в руках служби, Лекок спостеріг на нозі конаючого негра лапу пантери... Вона мала залишити біля жертви-трупа сліди хижака.

Рятуючись від оскаженілої Діяни, убивця не міг скинути з ноги лапи пантери. Руки негра стискали довгі держальна, закінчені, мов кліщі, щелепою пантери з гострими, підпиленими зубами, на яких були сліди крові Рене...

*

Генріетта, звичайно, не поклала у свій новенький автомобіль рештків із пантери, що їх привіз з Конго Рене, завдяки Діяні.

До історії українських сіл

М. П. КРИЛИК

ЛЕТЯЧЕ

(Закінчення, 2)

В Летячому було лише кілька багатих селян; це ті, що їздили до Америки на заробітки, а потім вернулися додому. В час парцеляції панської землі вони накупили багато поля, але рілничих машин не мали, за виїмком сівалки, рала, млинка та косарки. Інші селяни були «середняками» і малоземельними.

Еміграція за океан із села Летячого почалася ще перед першою світовою війною. Ті емігранти по 6-8 роках вернулися додому, привезли деяку суму грошей і почали відбудовувати свої господарства. Це був приклад для інших. Побачивши, що десь там «у світі» можна доробитися, люди виїжджали за океан — до США, Канади, Аргентини і Бразилії. Більша частина з них вернулася додому, до своїх рідних, але дехто залишився за океаном на постійне життя. Загальна кількість емігрантів із села Летячого в той час сягала до 80-100 осіб. Між цими заробітчанами було й кількох поляків.

Культурно-освітнє життя в селі Летячому було досить можливе. Постійно працював драматичний гурток під керівництвом теолога Йосипа Швайчука, а частинно під керівництвом, також теолога, Йосипа Данилейка. Драматичний гурток працював тільки сезонно — восени і взимку. Ставив такі п'єси: «Ой не ходи Грицю», «Мати-наймичка», «Жидівка вихристка» та багато інших із тематикою визвольних змагань. Ставив також і комедії, обов'язково з жидом.

Існував і чоловічий хор, що складався зі сорок осіб. Керував ним прибулий із Бучаччини кооператор і знаменитий диригент Кость Овчар. Хор вславився тим, що на конкурсі в м. Товстому одержав другу нагороду. Давав концерти не тільки в Летячому, а й в сусідніх селах — Хмелівій, Дорогичівці, Шутроминцях та інших.

Танцювальна група під керівництвом уже згаданого теолога Йосипа Данилейка довго не проіснувала.

Майже щороку в селі відбувався фестин. Фестин завжди був на досить високому рівні, виступав хор, відбувалися вільноручні вправи, грала оркестра з села Цапівці, приїжджали також «Луговики» зі села Шутроминці. Фестин відбувався у саді теолога Йосипа Швайчука, бо в публічному місці поляки забороняли. Часто приїжджав хтось із визначніших діячів із промовою, але траплялися випадки, що польська поліція заарештовувала їх.

Молодечих організацій чи товариств за польської окупації у селі не було. Щойно з приходом німців постала «Січ», якою керував військовик (з польського війська) Степан Ціжик.

З економічних організацій у селі працювали: Кооператива, Молочарня і «Кружок Сільського Господаря».

Українських приватних шкіл у селі не було, працював тільки «Кружок Рідної Школи». Щороку, згідно з традицією, ходили колядувати на «Рідну Школу».

В селі існувало Товариство «Відродження» і, мабуть, завдяки йому зліквідувалися жидівські корчми і трафіки.

Не мали українці Летячого і своїх «дитячих садків», натомість поляки організували свій «дитячий садок», який працював тільки у вакаційну пору.

Майже увесь час за польської окупації проявлялася в селі й діяльність політичних організацій — УВО—ОУН, що прикривалися легальною діяльністю Кооперативи, Сільського Господаря, Молочарні тощо. Ними керували колишні військовики — усусуси і вояки УГА.

Була в селі й деяка кількість москвофілів і комуністів. Це, переважно, були селяни, але по смерті отця пароха Лазара Боднарука виявилось, що й він був москвофілом. Явним комуністом був жид Шльома, що з приходом большевиків у 1939 році став активним комуністичним діячем у Товстянському районі. Було ще кілька, більш активних, але прихованих комуністів поляків і жидів.

Польська молодь мала свою організацію «Стжельци», а старші — «Кулко рольніче» та «Дом людови». Найбільш шовіністично виступали проти українців «Стжельци». Мали поляки й деякі політичні організації, а потім, уже під німецькою окупацією, брали участь у своїй політичній організації «Вахляж».

Українське підпілля почало явно діяти з приходом німців. У той час до Летячого приїхав студент музики «Богдан», який під покришкою легальної культурно-освітньої праці організував «бойки» для оборони українського населення від поляків. Активність підпілля пошавилася у 1943 році, коли-то почалися уже відверті бойові сутички, як із німцями, так і з поляками.

«Богдан» був і прекрасним диригентом. Він організував чоловічий хор, активно співпрацював із Степаном Ціжиком, допомагаючи йому організувати «Січ». Уся молодь села Летячого ставилася до «Богдана» з великим довір'ям і любила його.

За польської окупації за приналежність до ОУН були заарештовані два хлопці, що відсиділи дворічне ув'язнення у Чортківській тюрмі. Потім вони брали участь у Похідних Групах, що вирушили «на Схід». За деякий час обидва вернулися додому. Один із них, Микола Швайчук-Вербовецький, закатований німцями. Другий, В. Д., брав далі активну участь у бойвах.

В 1930 році, коли поляки ганебно пацифікували українські села, Летяче належало до тих щасливих сіл, що їх якимсь чудом оминула ця страшна помста. Дехто казав, що поляки не пацифікували Летячого тому, що в той час у Вучачі була Американська комісія, яка розслідувала справу пацифі-

кації. На неї напала польська жандармерія і побила її членів до непри-
томности. Американська амбасада у Варшаві запротестувала і поляки при-
пинили паціфікацію.

Коли в інших селах відбулися паціфікації, поляки в Летячому шукали
нагоди, щоб спровокувати українське населення і спровадити до села
»карну експедицію«. Головним »майстром« провокацій був поляк-садист
Маріян Гостиньскі, але він по кількох місяцях »стягнув ногами«.

Одною з причин, що в Летячому не було паціфікації, можна уважати й
те, що дідич Міхал Краснопольський не хотів цієї паціфікації. Він нама-
гався стримувати польське шумовиння, щоб не провокувати українців, бо
знав, що у випадку української протіакції найбільше потерпить він,
власник фільварку. Був свідомий того, що тільки завдяки українським
селянам, які одночасно були і його робітниками, він може втримувати своє
господарство і збагачувати себе.

Культурно-освітню працю в Летячому започаткували військовики —
колишні усусуси і вояки УГА, які по Визвольних змаганнях вернулися
додому і відразу взялися до праці. Потім, уже по війні, з-за океану верну-
лися деякі свідоміші селяни, які також активно включилися в культурно-
освітню працю. В Летячому було й кількох студентів, переважно теологів,
що особливо виявили себе в праці над піднесенням культурного рівня
села. Врешті, і всі військовики, що відбули свою службу в польському
війську, також належали до культурно-освітнього активу села.

Всім тим громадським працівникам, а це були в першу чергу члени УВО
і ОУН, належить честь і слава за їх жертовну працю для усвідомлення
і культурного піднесення селян Летячого.

Мало було в Летячому селян, які посилали своїх дітей до середніх чи
вищих шкіл. Не тому, що не хотіли, а тому, що не могли. Деякі пробували,
але по кількох роках навчання діти верталися додому, бо батьки не мали
засобів для продовження їх науки.

Всі ті, що у свій час перебували десь »у світі« — за океаном, на війні,
у війську або трохи вчилися у місті, а потім вернулися додому, — були для
інших прикладом. Вони провадили свої господарства взірцево, поводитися
культурно і впливали на своє оточення.

Поділля, а особливо Заліщищина, славалося своєю народною ношею.
Майже кожного року дівчата старалися придбати нові взори для вишивки,
в якій найбільше кохалися. Вишивки для дівчат на Поділлі були чимсь
незвичайним, немов святощами. Разом із своїми матерями вони старалися
якнайкраще прибрати всіх членів родини, особливо на неділі та свята.
Українська народна ноша зберігалася і в селі Летячому. Вишивкарство на
Поділлі справді процвітало.

На північний захід за селом, при битому шляху, що провадив до Хмеливи,
був великий старий цвинтар, але зовсім занедбаний, бо ніхто ним не опіку-
вався. Померлих ховали там, де хто хотів. Кожна родина біля могил

померлих своїх близьких насаджувала різні дерева. Вони розросталися і цвинтар перетворився у справжній ліс. Довкола цвинтаря, замість паркану, був викопаний глибокий рів.

У 1943 році громада призначила на новий цвинтар два морги поля, яке перед тим було власністю фільварку і межувало зі старим цвинтарем. На цьому новому цвинтарі поховано й дев'ятьох хлопців з с. Летячого, розстріляних німцями публічно на майдані Містечка.

На старому цвинтарі була трупарня, а напроти цвинтаря, через дорогу, на приватному городі поляка Яна Пінявського, стояла невеличка капличка з образом Матері Божої. На цьому цвинтарі ховали, як українців, так і поляків, усіх разом. Жидів ховали в Товстому, де був жидівський цвинтар.

В глибині старого цвинтаря було кілька великих гробовниць, огорожених залізним парканом. Одна з них належала до священничої родини Ліщинських, що походила з Бучача.

В деяких місцях на полях і в лісах стояли могилки вояків із першої світової війни. Кого в них поховали? Вояків австрійської чи російської армій? — не знаю. В кожному разі, мабуть, не Українських Січових Стрільців, бо ніхто не згадував про те, що в тих околицях вони були на фронті. Проте багато говорилось про бої українців з поляками, себто про бої Української Галицької Армії, що наступала на Чортків. Можливо, що це були могили вояків УГА. На деяких могилах зберігалися ще хрести з якимись написами, але потім усі могили були розорані та зрівняні з землею. В 1944 році була збереглася лише одна така могила на полі «під Чигром». Крім цього, біля десяти таких могилок було ще на старому цвинтарі. Влітку дуже часто хтось невідомий клав на хрестах цих могилок віночок, сплетений із різних польових цвітів, або китицю червоних маків. Це матері, що втратили своїх синів на війні, відзначали таким способом пам'ять своїх рідних, що загинули в далеких, невідомих місцях.

В 1941 році патріотична молодь Летячого висипала символічну могилу серед села, в Містечку. Могила мала кам'яний підмурок і була обгороджена дерев'яними штахетами. На могилі стояв високий дерев'яний хрест.

В Летячому, як і всюди в Україні, було кілька пам'яткових фігур і христів. Одна з таких фігур — Мати Божа з Дитятком на руках — була біля криниці в Діброві. Другу — «Матку Боску Ченстоховську» — поставили поляки серед села, в Містечку. Вона була дуже занедбана, ніхто ніколи не відновляв її, не чистив, не білив. У Діброві було три невеликі, дерев'яні хрести з маленькими фігурками Розп'ятого Ісуса. Крім дерев'яних, були й інші хрести — тесані з каменя.

За селом, біля битого шляху, що йшов до Дорогичівки, стояв кам'яний хрест, як пам'ятка скасування панщини. Щороку 14-го травня за новим стилем (1-го за старим) біля цього хреста відбувалися відправи.

В Діброві при головній брамі фільваркового маєтку стояв старезний дуб, на якому, в половині стовбура, був зарослий образ Матері Божої, хоронительки фільварку від огню.

Найгірше терпіли мешканці Летячого через брак води. Село ж було чимале, але мало лише дві криниці. Одна — в Діброві, друга — в Куті.

Вода в цих криницях була джерельною. Звичайно, хто мав коні, возив воду з криниці «полубічками» (бочка на двох колесах, з двома дишликами), а хто не мав, носив відрами на плечах (на коромислі). Було ще кілька криничок із «підшкірною» водою, якою напували худобу і поливали ярину в городі.

Влітку, коли бували великі спеки, вода висихала. Справді, вода була тяжкою проблемою для всіх селян Летячого. Майже в кожного господаря на подвір'ї стояла бочка з водою, щоб у випадку вогню було чим гасити.

Не легше було людям і в полі. На всіх полях, що належали до Летячого, знаходилася лише одна криниця. Крім неї було ще одне джерело води, що випливало з білої скали і потічком впадало до Дністра. Влітку, вибираючись у поле, люди брали зі собою дерев'яні «гарчики», в яких зберігали холодну воду.

Ми вже згадували, що площу серед села звали Містечком. Старі люди оповідали, що колись всі довколишні села над Дністром були дуже далеко від торговельних центрів. Щоб селяни могли купити найнеобхідніші речі, якийсь власник фільварку казав побудувати на тій площі кілька крамничок, корчму, кузню тощо. На тій же площі мала бути й торговиця. Але для розбудови торговельного центру треба було мати поблизу воду. Серед площі почали копати криницю, копали довго, глибоко, проте води не добули. Крім цього, в час копання криниці кількох людей забилося, і все це стало причиною, що криниця залишилася недокопана, а разом із тим занехаяно і розбудову торговельного центру. З того часу збереглася тільки назва — Містечко.

Летяче славалося на всю околицю великими гарними садами. Майже кожний господар, навіть найбідніший, мав невеликий овочевий сад, з якого користав насамперед сам, а решту продавав купцям, що часто приїжджали до села. Купцями були переважно жида, але перед другою світовою війною приїжджали зі Львова вже й купці-українці. Найчастіше продавали «овочі» тоді, коли на дереві був ще цвіт. З такої продажі перш за все користали власники садів, бо бувало так, що хоч врожай заповідався добрий, але потім цвіт обмерз і врожай був дуже малий або й ніякий. Були ще й інші причини такої продажі, між ними й те, що в час великих бур-гураганів усі овочі спадали на землю, побиті, пом'яті, недостиглі, непотрібні купцеві. В таких випадках, власник саду користав подвійно, за проданий цвіт отримував гроші, а всі овочі, що були на землі, залишалися йому. Він чистив їх, краяв і сушив, частину продавав, а частину лишав для себе.

Ми вже згадували, що Летяче славалося і ткацьким промыслом. Тут виробляли різного роду писані «верета», скатерті, обруси, рушники, крайки, пояси, полотна, вовняне сукно тощо.

В селі було три оркестри, що грали на весіллях чи якихось інших імпрезах. Дві з цих оркестр були українські, одна — польська, вже більш змо-

дернізована, відповідно до смаку польської молоді. Крім цього, для особливо гучних забав чи весіль спроваджували оркестру з Чернилиці або Устя.

Майже 75% будинків у селі були муровані, більшість із них була покрита бляхою, черепицею або дахівкою, найменше соломою. У нових, модерних хатах ставили підлоги. На подвір'ї у кожного господаря стояли ще стодола, «надвірна комора», стайня, шопа та інші сільсько-господарські будинки. На тоці — обороти, оденки-стіжки і т. п. Кожне господарство було обгороджене — муром, штахетами, плотом. Це, власне, були ті славні подільські плоти, «городжені ковбасами».

Хати складалися, переважно, з чотирьох частин: кімната з кухнею і печею, світлиця, комора і сіни.

Кухнею займалася господиня. Вона варила всі страви, випікала різні печива тощо. У великих дерев'яних бочках квасили капусту, огірки, буряки на борщ тощо, забезпечуючи себе харчами на цілу зиму й весну.

До народних звичаїв і обичаїв, що їх дотримувалася молодь у селі Летячому, треба зарахувати: Андріївські вечори, що їх щороку влаштовували дівчата в хаті котроїсь дівчини, день св. Анни, коли парубки вибирали з-поміж себе старшого парубка («Березу») на цілий рік, день св. Меланії, коли парубки ходили з колядою і перебраною Меланкою. На Новий рік вранці малі хлопці ходили «засівати» до своїх рідних, знайомих і сусідів. У день св. Йона, по Водохрещі, молодь влаштовувала першу забаву з танцями. На Івана Купала дівчата пускали в Дністер віночки зі свічками, що плили за струєю води. В Пилипівку дівчата влаштовували вечериці, сходилися прости прядиво. Бували на вечерицях і хлопці. У Великодній піст дівчата сходились разом вишивати «вуставки» і рукави.

Влітку, в гарячі дні, хлопці влаштовували танці просто неба, десь під липою, дубом чи каштанами в різних частинах села, зокрема там, де було найбільше дівчат.

Було багато й релігійних звичаїв. Напр., всі члени церковного братства і сестрицтва мали свої власні свічки в церкві. Її засвічували і тримали цілий час під час Богослуження.

На Водохреще відбувалась процесія до великої криниці в Куті, де святили воду. На Великдень відбувався великодній обхід довкола церкви, а потім святили паски. На Зелені свята йшли на цвинтар, 14-го травня йшли походом до хреста за селом, поставленого на пам'ятку скасування панщини. Врешті, відбувався ще один урочистий похід у поле, під час дозрівання збіжжя, щоб благословити його на добрий урожай.

Крім цього, в час Зелених свят, Спаса і Чесного Хреста в кожному господарстві замайовали будинки. Збирали різне зілля, з якого плели віночки і святили їх. Святили й овочі. Робили перевесла з «дідуха», якими перев'язували овочеві дерева в саді, а частину «дідуха» спалювали на снігу. Кожний господар кропив свяченою йорданською водою ціле своє господарство, худобу та домашню птицю. На свяченій йорданській воді замішували рідке тісто, яким робили символічні хрестики над дверима господарських будинків.

На весні, коли господар перший раз їхав у поле, господиня кропила свяченою водою робітників, коней й ввесь господарський інвентар. На першу сівбу, на весні чи восени, господар брав зі собою буханець хліба. Скінчивши сіяти, клав хліб на ріллю і відмовляв молитву. На розі засіяного поля, робив з насіння символічний хрест, легко присипавши його землею. У жнива, коли жінці виходили в поле, перший сніп нажинав сам господар, зав'язував його і всі сідали співати якусь коляду.

В час великої громовиці-тучі, паламар дзвонив в усі дзвони, щоб розігнати хмари. Батьки автора цих рядків під час тучі-громовиці виносили надвір лопату, на якій саджали хліб до печі, і коцюбу, якою вигортали жар, і клали їх навхрест, вірили, що таким способом можна завернути хмари. Палили також свячену «шутку», потім вибирали з печі жар у якусь посудину і несли його надвір на дощ чи град.

На Святий вечір не вільно було пити води, хто напився води, той у час жнив мав велику спрагу. На Великдень, вернувшись із церкви зі свяченим і споживши його, треба було подивитися у воду, щоб бути здоровим, як вода. Звичайно йшли дивитися у Дністер або в криницю, але дивилися і у відро, наповнене водою. Шкаралупу зі свячених яєць кидали на стріху курника, або і в курник, щоб кури добре неслися і минала їх усяка хвороба.

Бувало, що в полі комусь із жінок забракло ложки в час обіду, бо господиня не дорахувалася і взяла менше, ніж було треба. Тоді співали веселу жартівливу пісню:

*»Ішли жінці в поле жати,
Та й забули серпи взяти,
Вернулися за серпами,
Та й забули хліб з горбами!«*

Поле, що належало до Летячого, було поділене на так звані «гони», між якими проходили польові доріжки-«суголовки». Поле від одної такої польової доріжки до другої було, власне, «гоном». «Гони» мали свої назви, напр., За городами, Рови, Горб, Пасіка, Мартинова долина, Кащакова долина, Левада, Під Чигром, За Чигром і т. п.

Був звичай, що селяни робили т. зв. «толоки», себто допомагали одні одним в якійсь праці, що їй треба було зробити протягом одного дня чи вечора. Наприклад, «толокою» оббирали кукурудзу, ліпили хату або стайню, взимку возили гній на поле, звозили камінь на будову, пряли клоччя тощо. Закінчивши таку «толоку», влаштовували музику для забави молоді або невеличкий «бенкет» для тих, що брали участь у «толоці».

Під стріхами деяких хат чи господарських будинків ластівки звивали собі гнізда. Про господаря, на господарстві якого ластівки звили собі гніздо й постійно там жили, говорили, що він щасливий — у нього ніколи не буде вогню і процвітатиме багатство.

Весілля в Летячому звичайно відбувалися у робочі дні, не зважаючи на пору року, і дуже рідко в неділю. Тривали вони дві ночі й один день.

Першої ночі відбувалися заручини, а другої — привозили молоду до молодого. Ввесь час грала музика, гості забавлялися і гостилися, чим «хата багата». Тиждень по весіллю відбувалися «поправини».

Під час м'ясниць, по заході сонця, всюди було чути спів молоді. Співали парубки переважно біля воріт, де жили дівчата. Цей звичай зберігся аж до другої світової війни. З сусідніх сіл також доносився гомін парубоцьких пісень. Співали пісень народних, стрілецьких, революційних, а навіть і подільських «коломийок», приблизно, такого змісту:

*»А в суботу на роботу,
Підуть собі мама,
А в неділю на музики,
Я побіжу сама!«*

*»Ой на Петра вода тепла,
Лиш би її пити,
А ти любко, солоденька,
Нам би ся любити!«*

Часто до села приїжджали цигани, з якими не раз було багато клопоту. Вони отаборювалися по середині села, в Містечку, але тільки на одну добу, 24 години, бо такий був розпорядок.

Майже «від снігу до снігу», як у нас говорили, не було дня, щоб не зупинялися в Летячому гуцули зі своїм крамом. Вони також отаборювалися у селі лише на одну добу, протягом якої міняли свій крам. Продавали дерево на будову, різні дерев'яні вироби (бочки, цебри, барильця, тачівки, ложки, макогони, сопілки, копистки тощо) та господарські речі (граблі, вила, держак і т. п.). Найбільше було приїжджих гуцулів-ганчарів, що продавали, горшки різної величини, жбани, макітри, миски, горнятка і т. п. Свій товар гуцули звичайно прихвалювали різними приповідками та приспівками. Міняли його тільки за збіжжя, рідко коли продавали за гроші.

До добрих прикмет поведінки селян треба зарахувати взаємну пошану. В розмові одні до одних зверталися на «ви», не зважаючи на вік. Зустрічаючись, чоловіки здійснювали капелюха і вітались старохристиянським звичаєм: «Слава Ісусу Христу», а відповідали: «Слава навіки». Коли хтось працював у полі, на городі чи на подвір'ї, то перехожі здоровили його: «Боже, помагай вам!» А той відповідав: «Дякую, нехай і вам Бог допомагає». Біля церкви, фігури, хреста, чи навіть косягола, чоловіки завжди здійснювали шапку, а жінки і дівчата хрестилися.

Коли в селі з'являлися якісь сторонні, чужі люди, то селяни казали, що приїхали «стронці». Чужих людей або навіть і місцевих, що не належали до родини, кликали: чоловіка — «батьку», а жінку — «матко». Родину по-матері кликали: дід, баба, вуйко, вуйна, тета; по-батькові — дід, баба, стрий, стрийна, тета.

Дітей батьки вчили пошани до старших. До своїх батьків вони зверталися тільки на «ви». Не було в селі ні одної родини, діти якої зверталися б до когось на «ти».

Селяни Летячого, як і цілий український народ, були дуже гостинні. Найбільш «гостинним днем» у Летячому був Храмовий празник — св. Ми-

колая. Тоді з довколишніх сіл з'їжджалися до Летячого люди. Йшли на Богослуження, а потім до родини чи знайомих у гостину. І кожна така гостина, розкішна чи скромніша, завжди була милою і щирою. Навіть під час сніданку, обіду чи вечері, коли домашні сиділи за столом і в той час хтось сторонній зайшов у хату, його зараз запрошували до столу і гостили чим мали.

З прикрістю треба ствердити, що в селі найбільш занедбана була медична обслуга, якої селяни так потребували. Точніше, вона не була занедбана, її взагалі не було. Ані австрійська, ані польська влада не подбали про те, щоб дати селянам медичну опіку. В селі не було ні лікаря, ні мед-сестри. Селяни переважно лікувалися самі, шукаючи різних середників, що служили їм за «медицину». Це було різне зілля, з якого виробляли «масть» або відповідний напитек. У необхідних випадках, лікаря чи мед-сестру заступало кількох санітарів із колишньої австрійської і української армій. По першій світовій війні в нашій околиці взагалі не було жодного лікаря, щойно десь у тридцятих роках у селі Швершківцях з'явився лікар, до якого селяни їздили лікуватися. У Летячому було три акушерки: одна полька і дві українки. Вони обслуговували й інші села.

В наших народних піснях часто оспівується вроду-красу українських дівчат. Тому треба сказати й кілька слів про дівчат Летячого. Всі вони, майже, були вродливі, чим відрізнялися від дівчат із сусідніх сіл. Їх урода притягала женихів з довколишніх сіл і багато дівчат із Летячого вийшло заміж за парубків із таких сіл як Хмелива, Швершківці, Дорогичівка, Садки, Шутроминці (Заліщицький повіт), Хмелівка, Репужинці й, особливо, з м. Чернелиця (Городенський повіт). Приманювали своєю красою багатьох парубків, наслідком чого, як це трапляється між парубоцтвом, бували не раз і сумні випадки.

І, врешті, до гарних, незабутніх спогадів належить, передусім, чудова краса Поділля, мальовничість українських сіл, особливо в околицях Заліщик, де пропливає Дністер. На весні, коли зацвітали сади, села виглядали, мов «писанки». Влітку узбіччя обидвох берегів Дністра вкривалися, мов килимом, різнокольоровими деревами, приманюючи кожного прохожого, а в долині, серед зелені, плив Дністер, посередині якого був невеличкий острівцець із розлогими вербами і лозами, що — низько схилившись — «випивали» воду Дністра. Тут солов'ї заливалися співом, зозулі кували, хрущі гули над вишнями. Взимку сніги, наче білою скатертю, накривали красу подільської природи, якої ніде в світі не знайдеш. Тому й не дивно, що коли тепер почуєш на хвилях етеру стрілецьку пісню «Синя чічка», що її співає Василь Тисяк, то вона немов відтворює всю красу Галицького Поділля. Пригадує, як зацвіли «сади білі», як сніги вкрили подільську землю, пригадує і того «милого», що виїжджає у далекий світ, і ту дівчину, що дала йому на прощання «синю чічку», а він пішов і не вернувся, пропав-упав, «як камінь у річку»...

Історична пригадка

Мігр Іван БОДНАРУК

ТРАГЕДІЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ

Не зважаючи на те, що большевики, зайнявши частину колишньої Польської держави, депортували понад півтора мільйона поляків у глибину СРСР, під час другої світової війни поляки вперто вірили, що большевики є їхніми союзниками і зв'язували всі свої надії з політикою СРСР. Пам'ятаємо добре, як польське населення в Галичині в той час, коли ми мусли кидати рідний край і втікати від большевицької навали, раділо тим, що йде червона армія, сподіваючись, що вона визволить поляків від німців і створить Польську державу в передвоєнних кордонах. Ненависть поляків до німців, до речі, обґрунтована, і ненависть поляків до українців, не обґрунтована, була така велика, що навіть Катинь не протверезив їх.

В 1944 році східний фронт став тереном нової трагедії для польського народу. Червона армія, дійшовши до середнього бігу Висли, зупинилася у Празі під Варшавою. Большевицьке літунство атакувало десять днів безупину німецькі позиції біля Варшави.

Нагло 29 липня 1944 року поляки почули голос польського спікера в московському радіо. Молотов і Осубка-Моравські (голова Визвольного комітету, що створився у Любліні під большевицьким проводом, як протипага до польського лондонського екзильного уряду) закликали поляків до повстання. 30-го липня поляки почули те саме в лондонському радіо, а московське радіо повторило заклик, розповсюджуючи його між населенням.

Ген. Бур-Коморовський дав наказ до повстання. Точно о год. 5-ій 1-го серпня 1944 року відкрилися нагло тисячі вікон і брам польської столиці, і поляки вдарили на німців. Впродовж 15-ти хвилин мільйонове місто охопила боротьба, припинився усякий рух на вулицях. До Лондону пішла депеша з проханням: »Просимо спонукати Советський Союз, щоб негайно вдарив ззовні«.

Тим часом сталося таке, чого польські повстанці не сподівалися. Коли німецьке літунство вдарило на польських повстанців, большевики нагло припинили свої атаки на німців. Поляки воювали самі в найстрашніших кривавих вуличних боях 63 дні і ждали на большевицьку поміч. Впродовж цього часу большевики з другого боку Варшави приглядалися з задоволенням, як гинули польські офіцери, яких вони не могли зліквідувати в Катині.

Вже з 12-го травня Варшава була цюночі метою большевицьких літунських рейдів. Большевицькі літаки щодня скидали на місто масу летючок, у яких закликали поляків до повстання проти німців. Невідомо, яку мету

мали більшовики, бомбардуючи житлові будинки варшавського населення. Але одне було певне: летючки і обіцянки, а одночасно бомбардування житлових будинків не викликали серед мешканців польської столиці особливої симпатії до східного союзника.

Дня 1-го серпня більшовицькі рейди нагло припинилися, хоч погода була чудова, отже не можна було виправдати мовчанки більшовицьких літаків несприятливими атмосферичними явищами. Польські повстанці нетерпеливо чекали наслідків розмов прем'єра Міколайчика в Москві. Відповідь не приходила.

Ганебна роля більшовиків супроти свого польського союзника знайшла своє відповідне навітнення у численних польських публікаціях, що стосуються до трагічного варшавського повстання з-перед 20-ти років*.

Рівночасно із створенням армії Берлінга, який покинув ряди армії ген. Андерса і віддав себе до послуг «Союзові патріотів» у Москві, польські комуністи, слухаючи наказів із Москви, почали підготовляти ґрунт для своєї акції. Але їхні заходи натрапляли на великі труднощі в наслідок ворожих настроїв серед польського суспільства. Більшовикам було дуже не на руку те, що Польща уважалася за союзника, а не за ворога. Всі їх дипломатичні й пропагандивні зусилля були спрямовані до того, щоб Польщу вилучити з табору союзників. Саме тому в лютому 1943 року Сталін відкинув пропозицію АК про співпрацю, яку подав був польський екзильний уряд.

Варшавських повстанців страшенно непокоїла вперта й незрозуміла мовчанка більшовицьких радіостанцій, які не згадували про їх боротьбу. Великий удар приніс їм день 6-го серпня, коли радіостанція «Союзу польських патріотів» у Москві зачитувала статтю більшовицької газети «Красная звезда», яка лаяла АК і закидала їй коляборацію з німцями. Чергового дня лондонський комуністичний «Daily Worker» повторив обвинувачення більшовицької преси, мовляв, боротьба варшавських повстанців є витвором буйної фантазії польської еміграції. Потішилися повстанці, коли 10 серпня за посередництва Лондону прийшла від Міколайчика депеша, в якій подано вислід прощальної розмови зі Сталіном. Хитрий Сталін обіцяв повну підтримку з боку більшовицького літунства в межах можливості. Ген. Бур-Коморовський познайомився з протоколами московських розмов щойно в половині 1945 року й лише тоді зрозумів лицемірство більшовиків.

6-го серпня 1944 року Міколайчик, Грабські і Ромер відбули розмову з представниками Люблінського комітету — Васілевською, Осубкою-Моравським, Вітосом і Жимерським (останній на початку липня «щез» з Варшави і появився на більшовицькому боці). На прохання Міколайчика, щоб вони вислали для Варшави поміч, Васілевська сказала: «Тут є якесь непорозуміння. Ви зле поінформовані про ситуацію в краю. Якщо йде про Варшаву, то люди, що опустили місто 4 серпня, заявляють, що поза атентатом на

*) Особливо треба згадати праці: Bór-Komorowski — «Armja Podziemna» (London, 1951) і Z. Zaremba — «Wojna i konspiracja» (London, 1957).

автомобіль на вулиці Кошиковій, у Варшаві від чотирьох місяців панує спокій».

Про Тегеранські постанови у Варшаві ще нічого не знали. Щойно німецька преса почала оприлюднювати ревеляції про те, що СРСР має забрати цілу середню і східню Європу, що советському імперіалізові запродано багато народів. Але варшавські повстанці прийняли цю відомість як видумку Гебельса.

В невияснених обставинах довелося полякам у половині 1943 року вирішити важливу справу: яке становище зайняти супроти большевицької армії, що кожної хвилини могла увійти до Польщі?

Потресаюче враження зробив лист Станьчика, який розкрив понуру дійсність. Станьчик розмовляв з Бенешом і вислід цієї розмови подав до відома польській суспільності. Чеський президент виправдував свою політику наближення до СРСР необхідністю, що виникла наслідком зміненої політичної ситуації. Він переконував Станьчика, що СРСР стане вирішальним чинником в укладі політичних післявоєнних відносин. Було б великою наївністю рахувати на великодушність СРСР, який буде вирішувати нашу долю. Там відбудеться операція Чехо-Словаччини. «Хочу бути приямним — сказав Бенеш — при тій операції, щоб рятувати те, що дасться. Польща теж знайдеться на операційному столі. Якщо не підете тою дорогою, яку обрав я, Польщу зоперують, не рахуючись із вашим голосом».

Вже 1942 року поляки могли зауважити, що польське лондонське радіо промовчувало все те, що могло бути неприємне большевикам. А наприкінці 1943-го і з початком 1944-го року ВВС насвітлювало большевицьку політику дуже позитивно.

До большевиків пішли деякі поляки, що бажали співпраці з комуністами. До них належав і Станіслав Дубоїс, але він завернув із тої дороги, коли зустрівся з большевиками. А були й такі (напр., Болеслав Дробнер), що пробували шукати зближення і співжиття з московською комуністичною партією навіть тоді, коли побачили її справжнє обличчя. Дехто з поляків (напр., Ванда Васілевська) пішов зовсім на большевицьку службу. Багато колишніх польських ідейних комуністів утекло на захід під німецьку окупацію. Інші залишилися під большевиками, а приклад долі Богатка, чоловіка В. Васілевської, навчив їх, що раз запряжені до сталінського воза — мусять виректися свого «я». Богатко, старий комуніст, уявляв собі, що під большевицькою владою буде мати бодай таке саме право, яке мав у Польщі. Він поїхав до Києва і, поза офіційною програмою відвідин, постарався нав'язати безпосередній контакт із т. зв. советськими робітниками. Як муляр за фахом, знайшов за чаркою дорогу до щирих гутірок з робітниками. Тоді вдалося йому заглянути за куліси большевицького життя і побачити злидні та неволю в царстві Сталіна. Вернувшись із Києва, не тримав язика за зубами. Довідалось про це й НКВД. Жив він у Львові разом з В. Васілевською в окремій віллі. Пізно вночі до хати прийшли невідомі люди і застрілили Богатка. Почувши стріли, вибігла Ванда і побачила чоловіка в калюжі крові. Зателефонувала до НКВД.

З'явилася патруля НКВД, але — вислухавши, що сталося — спокійно відійшла. Васілевська не зробила жодного кроку, щоб в'яснити смерть свого чоловіка, навіть не запротестувала.

Поляки не знали, як мають зустріти червону армію. Усунутися з поля боротьби, означало визнати перед світом, що Польща є нічиєю землею, отже — дати право більшовикам організувати її по-своєму. Хоч-не-хоч треба було брати участь у боротьбі за очищення польської землі від німців, не зважаючи на те, що більшовики у своїй заяві з 11 січня 1944 року цинічно назвали польський еміграційний уряд нездатним вести боротьбу з німцями, зняряддям німецької гри проти СССР тощо. Хвалили натомість «Союз польських патріотів», бо він ішов з червоною армією.

Тоді поляки звернулися за допомогою до британської лейбористської партії, прохаючи її, щоб вона дала їм можливість протиставитися імперіалістичним затіям більшовиків. Перестерігали перед фатальними наслідками для світу, якщо альянти не вкоротять більшовицьких апетитів. Але альянтів уже тоді зобов'язували Тегеранські постанови, про які у Варшаві ще не знали. Щойно потім поляки зрозуміли, чому Етлі, до якого був звернений лист, прийняв його з великою резервою. Коли Ян Квапінський вручив листа британському віцепрем'єрові, той просив, щоб лист зберігався у таємниці. А лист справді був неприємний, бо говорив про дипломатичне лайдацтво.

Метою більшовиків було знищити АК, як польську самостійну військову силу. Коли червона армія увійшла на польську землю, разом з АК урочисто святкувала перемогу, а потім підступно ліквідувала АК. Не раз запрошували більшовики офіцерів АК на бенкети, щоб під час тостів за «дружбу польського і русского народів» оточити гостей і закути в кайдани. А потім роззброювали відділи АК і залучували їх до армії Берлінга. Хто ставив спротив, того засиляли в глибину СССР.

Нічого дивного, що варшавські повстанці не діждалися допомоги від більшовиків. По 63 днях кривавої, нерівної боротьби вони були змушені капітулювати. Яка іронія долі! Німці, проти яких поляки воювали, оцінили хоробрість польських повстанців і поступили з ними краще, ніж «союзники». Команда німецьких військ 3 жовтня 1944 року прийняла капітуляцію противника і потрактувала варшавських повстанців як переможених вояків.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ДЕШЕВИЙ, АЛЕ КОРИСНИЙ ПОДАРУНОК
ДЛЯ ВАШИХ РІДНИХ І ВЛИЗЬКИХ З НАГОДИ ЇХ ІМЕНИН, УРОДИН
ЧИ ІНШИХ ПОДІЙ. ВИСИЛАЙТЕ ЗРАЗКОВІ ЧИСЛА «В. Ш.» СВОЇМ
ЗНАЙОМИМ І ЗАОХОЧУЙТЕ ЇХ СТАТИ ПЕРЕДПЛАТНИКАМИ. ПОДА-
ВАЙТЕ НАМ АДРЕСИ ВАШИХ ДРУЗІВ, ЩОБ ВИСЛАТИ ЇМ ЗРАЗКОВЕ
ЧИСЛО ЖУРНАЛУ.

Там, де кров в'язнів текла-червоніла

МЕРТВА ЗАЛІЗНИЦЯ

Ще в липні (14-го) 1960 року на сторінках газ. «Ізвестія» була вміщена коротенька замітка п. з. «Мертва дорога». В ній писалося:

«Де кілька років тому на півночі Тюменської області почалося будівництво залізниці Салехард—Ігарка. Сотки кілометрів прокладено рейки, збудовано селища залізничникам, залізничні станції, мости та інші споруди... Будівництво припинилося, бо виявилось, що там залізниця не потрібна... Вивезено будівничу техніку, зникли й люди... Сотки кілометрів рейок ржавіють...»

Що ж це за таємнича, сьогодні вже мертва залізниця? Хто її будував і чому?

І ось про будівництво цієї мертвої залізниці пише А. Побожий на сторінках журналу «Новый мир» (ч. 8, 1964 р.). Передаємо уривки його розповіді в перекладі на українську мову.

«Від Свердловська до Новосибірського і від степів Казахстану до Льодового океану розстелилася на мільйонах квадратних кілометрів Західно-сибірська низина. На мапі її південної частини позначені селища, села, міста. На північ від Транссибірської залізниці — пустельна низина, вкрита лісами і непрохідними багнами. Далі на північ лиш де-не-де зустрічаються маленькі селища. А ще далі, до Північного кола — тундра, вкрита великими і малими озерами. Широкі ріки Надим, Пур і Таз плывуть на північ до Льодового океану.

Тут зовсім нема ланів і шляхів. Між карлуватими факторіями та селищами розляглися сотки кілометрів непрохідної тундри. Лише іноді можна наткнутися на чум (хижу) ненця, а поряд пасуться череди оленів. Та коли глянути на ті безмежні простори з літака, що пливе в повітрі, можна помітити залізницю. Вона тягнеться від міста Салехарду на схід упродовж Північного кола до ріки Єнісею. Через кожні 15-20 кілометрів — роз'їзди, напівзруйновані станції і селища. В багатьох місцях насип залізниці розмитий водою, рейки та містки висять у повітрі. Нема потягів, не димлять паровози, лиш порожні станції і селища. І ось так одна за одною сотня кілометрів...

За рікою Надим, по чотирьох сотках кілометрів, рейки зовсім зникають, а далі на північ стоять одинцем телеграфні стовпи. За рікою Таз — знову рейки, що також зникають серед тундри. Від ріки Турухан до Єнісею лежать безперервно рейки. На лівому березі Єнісею розкинулося велике селище, депо і станція. Але їх знищила пожежа. Лежать догори колесами залишені старі паровози, напівгнилі вагони. За Єнісеєм, на його правому

березі, аж до Ігарки — такий же самий сумний образ: ржаві рейки, зруйновані будинки, пожолоблені семафори, і знову — жодної живої людини.

Що ж це за залізниця? Чому вона не позначена на географічній мапі СРСР? Чому і хто її будував у країні північних снів, сніговіїв, хуртовин і 60-тиступневих морозів?

Її кинено як непотрібну. Простяглася вона по тундрі, скутій вічною мерзлотою. Але кожний напівзруйнований будинок, місток, кожна ржава рейка, гнила шпала — це німі свідки того, чого ніколи не можна забути...»

Далі Побожий оповідає, що він сам належав до загонів геодезистів і географів, що перші намічували і визначували серед тундри трасу майбутньої мертвої залізниці.

«...З великими труднощами наш загін прибув до Салехарду. Десять днів перед нами прибули господарники. Вони розмістилися у бараці на березі ріки Полуй. Через десять хвилин учасники загону (експедиції) сиділи вже за столом, що його зроблено з неструганих дощок...

Пригощав Пономаренко, наливаючи в кухлі чистий спирт. На столі в мисках вже була гаряча юшка, солена риба і вуджена оленина.

— Треба б спирт водою розпустити, — запропонував начальник експедиції Рогожін.

— Іване, води! — гукнув Пономаренко.

У дверях з'явився здоровенний хлопчина, тримаючи в руці відро з водою.

— Налий до карафок і марш на кухню! — наказав господарник Пономаренко.

Не сказавши жодного слова, Іван налив воду, залишив відро, а сам зник.

— Що це в тебе за холуй? — запитав Волохович.

— Який холуй? Посильний, — образився начальник бази Пономаренко. — Згідно зі штатним приписом.

— А вода напевно з бочки, в якій десять років квасилася капуста, — ствердив Рогожін, нюхаючи воду.

— Тут вода всюди смердить — в Обі, в Полуй, в кожній річці... Іване! — знову гукнув Пономаренко.

У дверях з'явився посильний.

— Скільки разів говорив я тобі, — злісно закричав Пономаренко, — що для кухні треба приготувати воду з льоду! А ти в болоті її береш!

— Не встиг, громадянине начальнику...

— Не громадянине, а товаришу начальнику, — урвав його слова Пономаренко. — Ввесь час плутаєш. Забув, що з концтаборів ти вже звільнений?

— Так є, товаришу начальнику. »Ісделаю«.

— »Ісделаю«! Зовсім розбещений. Принеси з річки відро льоду.

— Не кричіть так на нього, — звернувся я до Пономаренка.

— Інакше не можна, товаришу начальнику, — відповів Пономаренко.

— Можна. І запам'ятайте, що я маю прізвище та ім'я, — гостро зауважив я начальникові бази.

— Винуватий. Звичка, — виправдувався той.

— Гаразд. Але в експедиції не запровадьте таборових звичок.

— Так є! — і Пономаренко стукнув закаблуками.

— Можна обійтись і без закаблуків, — знову зауважив я.

...Риба була смачна, а юшка... Їв би її без кінця-краю.

— А тепер покуштуємо смажених лебедів, — запропонував нам Пономаренко.

— Лебедів? — перепитав Рогожін. — І вам не жаль нищити таку гарну птицю?

— Та ж їх тут, у крамницях, стільки, аж полиці гнуться, дешевші ніж оленина.

Від лебедів ми відмовилися. Я сказав Пономаренкові, щоб їх більше не купував.

— Так є! — гукнув начальник бази, поправляючи на собі пояс і військову сорочку.

Він удавав перед нами вояка, що тільки-но повернувся з армії. Але ми вже знали, що після закінчення війни його заарештувало Енкаведе і замкнуло до таборів, як «ненадійного» офіцера. В таборах, як оповідав Пономаренко, він працював на посаді постачальника. Годив начальству, але так спритно, що замість восьми років, відбув лише чотири і навіть одержав позитивну характеристику, тому й був спрямований на посаду постачальника в нашої експедиції. Досить швидко він мав уже широке коло знайомих постачальників інших установ і організацій, що вможливлювало йому постачати нашу розвідувальну експедицію всім потрібним матеріалом. Пономаренко постачав нас устаткуванням, пальним, товщами, харчами та іншими потрібними матеріалами лише йому одному відомими засобами і шляхами. Жодна найсуворіша контролю не зловила його на будь-яких махінаціях.

Прибувши до Салехандру десять днів раніше перед нашим приїздом, Пономаренко й тут перезнайомився з міськими торговцями і тепер звітував нам: Приміщення на склад призначили йому в старій церкві, 5 тонн борошна одержав з лагерного фонду ув'язнених. Лагерне начальство дало йому також 1 тонну коров'ячого масла і 1 тонну м'ясних консерв; рибкомбінат — 5 бочок солоні риби і десять скриньок вудженого сиру. Наступного дня окружне торговельне управління накаже власній базі продати експедиції твердовуджену ковбасу, сир, різні крупи.

— І де ви на всі ті закупи взяли грошей? — запитав я.

— Покищо, на борг вірять, — відповів Пономаренко. — Якщо бажаєте, йдемо в склад, переконаєтесь. Всі продукти під міцним замком.

— Не розумію, як це все продали вам без грошей? — запитав головний бухгалтер нашої експедиції.

— Знайомство...

— Таборове? — поцікавився я.

— Так. Усі мої знайомі влаштовуються тепер на службу в Салехарді. Випадково зустрів одного «кореша», разом в концтаборі Баму перебували, а тепер він велика влада — в ООС* великі справи вирішує. Все те, що вони дали мені — крапля в морі, але для мене перемога на вузькому фронті.

*) ООС — Відділ загального постачання, — Д. III.

— Невже ваш фронт такий вузький? — здивувався я.

— В порівнянні з ними — вузький. Вони вагонами, ешелонами вертять, а я що? Якись дрібнички!...

Два дні знайомилися ми з містом та обговорювали проблему, як продістатися до нашої ділянки праці, яка починалася від ріки Надим і сягала аж до ріки Таз. До р. Надиму з Салехарду було 360 кіл. віддалі, а до р. Таз — 860 кілометрів. Цю ділянку пересікає ріка Пур, яка — як і Таз — вливається у Тазівську затоку.

Кожного дня до Салехарду прибували співробітники нашої розвідувальної експедиції. Вже було понад 50 інженерів, техніків, господарників. Зима, не зважаючи на березень, щодня ставала лютішою. Я думав, що перебороти віддаль 800 кілометрів буде досить легко. Але в окружкомі партії мене розчарували. Жодних шляхів у потрібному для нас напрямку не було. Щоб перетранспортувати всю нашу експедицію — людей, виряд, прилади, харчі тощо — треба було 300 нарт* і понад 1000 оленів.

»Олені маємо, — сказали мені в окружкомі партії, — але щоб виготовити 300 нарт і запряжки, на це треба затратити понад два місяці часу».

Це нашу експедицію не влаштувало. Згідно з наказом міністра і окремими вказівками Сталіна, наша розвідувальна експедиція повинна вже тепер розпочати свою працю. Люди, що мають досвід і впродовж років перебували в тундрі, повідомили мене, що олені з навантаженими санками зроблять впродовж дня 10-15 кілометрів, а після 3-4 днів їм треба тиждень відпочивати.

Почали підраховувати транспортування тракторами і виявилось, що в найліпшому випадку трактори можуть транспортувати тільки пальне, потрібне для них самих для подолання 800-кілометрового шляху. Коли ж будь-який трактор зіпсується, він уже залишиться серед тундри назавжди.

Щоб врешті вирішити, який транспорт потрібний експедиції, щоб мати власну уяву про тундру, я і Рогожін вирішили поїхати нартами по тундрі в напрямі факторії Надим. Взяли двоє санок, запряжених оленями, і вранці виїхали в напрямі верхнього Полуя, а згодом повернули прямо на схід і їхали далі тундрою без шляхів.

П'ять оленів, запряжених у кожній нарті, бігли льодом замерзлої ріки Полуй досить свobodно. Шлях був розчищений будівниками залізниці. За короткий час наші нарти вже минали тягарові авта, навантажені дошками, стовпами, вугіллям, скриньками, мішками. У відкритих кадубах інших автомашин везли ув'язнених. Вони сиділи на дні кадуба, щільно, один біля одного, зливаючись в одну сіру масу бушлатів і шапок із сірої матерії. Біля кабін автомашин стояли охоронники, одягнені в теплі кожухи, вальнянки, шапки, тримаючи в руках напготові автомати.

Хоч сонце сяяло яскраво, але повіяв холодний вітер і в повітрі закружляв сніг.

15 кіл. від Салехарду, на правому високому березі р. Полуй, ми побачили будівництво нового табору для в'язнів: майорили вежі для вартових, зона була обгороджена колючим дротом, а всередині вже поставлено величезні

*) Нарти — легкі сибірські санки, запряжені оленями або собаками.

шатра. Від ріки Полуя йшли рядами в'язні в середину зони, навантажені мішками, колодами, дошками. Немов мурашки, підіймалися вони вгору вузькою стежкою, протоптаною у снігу, проходили крізь ворота зони, кидали на сніг тяжкий вантаж і знову вертались до ріки за черговим вантажем. В середині зони також працювали в'язні, будуючи різні споруди.

Минувши табір, ми зупинилися, щоб дати оленям відпочинок.

— Ось і опановують тундру... — промовив Рогожін.

Ненці, що керували оленями, зі страхом розмовляли між собою, вказуючи на великий табір.

— Напевно, там дуже погані люди? — запитав мене ненець.

— Усілякі є там, — я ухилився від прямої відповіді. Жаль було дивитися на в'язнів, що рухалися серед снігових кучугур, були оточені колючим дротом, замерзали в тундрі.

— Як ви думаєте, хто вони? — запитав Рогожін, а згодом додав: — Думаю, роботяги. Бачите, як старанно працюють. Того, хто виріс ледарем, жодним засобом не присилуєш до такої важкої праці.

...Ми поїхали далі. Олені бігли легко й швидко. Перегнали автоколону в'язнів. Головна автомашина стояла на дорозі. Не працювала — мороз «прихопив» радіатор. Шофери перегородили нам шлях.

— Продай оленя на м'ясо! — крикнув до ненця Гарасима один водій.

— Не терпіт, — рішуче відповів Гарасим.

— Продай, — підтримували інші водії. — Дамо борошна, цукру, бери стільки, скільки олені повезуть. Глянь лише, автомашини повні скриньок і мішків. Бери все, що подобається.

Гарасим високо підніс хорей, міцно вдарив ним головного оленя, вигукнув: «Не терпіт!», і повернув оленів у пустельну тундру.

— Злі люди, — промовив Гарасим. — Думав, халмер* буде.

Проїхавши десять кілометрів, ми знову побачили табір. На дорозі стояло багато вантажних авт; в'язні розчищали сніг, переносили з авт різне майно.

...Нарешті ми догнали головний загін, що мав призначення будувати майбутню залізницю. Він мав три трактори, якими прокладали серед снігової тундри дорогу. Два трактори волокли тяжкі залізні клини, що розсували сніг. Третій — величезні сани, навантажені бочками з паливом, а також і вагончик-«теплушку». Трактори не працювали. В одного з них розірвалася гусениця. В'язні-трактористи і механіки, з почервонілими від снігу і вітру очима, намагалися витягнути зі снігу розірвану гусеницю. Працюючи, вони жакливо матюкалися.

Виконроб («вільнонайманий», колишній в'язень, але до європейської частини СРСР МВД заборонило йому повертатися) запросив нас до вагончика-«теплушки», в якому горіла чавунна піч. В одному куті, закутавшись у кожух, спав охоронник («стрелок»); інший охоронник чистив рушницю.

Виконроб сказав нам:

— Рухасмося дуже повільно; трактори часто псуються, а шар снігу понад два метри. Пересічно протягом доби робимо 5-6 кілометрів дороги. А серед тундри напевно будемо просуватися 2-3 кілометри на добу.

*) Халмер — смерть, загибель.

— Скільки ж часу вам треба, щоб дістатися до Надиму? — запитав я.

— Можливо, два-три місяці. Начальство вимагає, щоб за місяць, але на те воно й начальство. Для будівництва залізниці треба перетранспортувати дуже велику кількість в'язнів, збудувати нові табори, доставити різні матеріали, харчі, реманент, устаткування. Кожний табір в'язнів перебуватиме серед тундри, ніби на окремому острові...

Сонце хилилося вже до обрію. Що робити? Треба або вертатись, або думати про ночівлю.

— Салехард олень не терпіт, тундра чум каскать (їхати далі) надо, — звернувся до нас Гарасим.

Він хореем повернув головного оленя у пустелю тундри, де снігу було значно більше, ніж на р. Полуї. Олені провалювалися у снігу аж до черева і ледве тягнули санки. Нарешті один олень цілком загруз, повалився набік і не підводився. Гарасим випряг його, залишив серед тундри і поїхав далі.

Я розхвилювався, але Гарасим пояснив мені: відпочине, сам прийде.

За десять хвилин упав ще один олень. І його ненці кинули напризволяще. Вже зовсім у темряві ми дісталися до ненецької хижі, що стояла на миршавому узліссі...

Вранці я прокинувся від скиглення вітру. В хижі було холодно. Я підкинув до вогнища дров. Підвівся і Гарасим.

— Шібно пугра буде, — сказав він, сідаючи перед вогнищем.

— Що ж будемо робити? — запитав я.

— В чумі сидіти будемо, чай пити будемо, м'ясо їсти будемо, спати будемо. Тундра пугру (завірюху) шібно плохо, пропадай можна, в чумі добре.

... Сніг падав без перерви. Його підхоплювала хуга, вітер скиглив усілякими голосами. Сніг несло в тундру, де клекотів хаос... На мить я уявив собі становище в'язнів, яких таборове начальство примушувало працювати в таку жахливу хуртовину...

... До Салехарду ми повернулися вже з власною уявою про тундру і про транспортування оленями нашої експедиції.

У Салехарді ми довідалися, що з Ігарки вернувся П. Татарінов, начальник об'єднаної Північної експедиції. Наша Надимська залізнична експедиція, згідно з наказом міністра, належала до її складу.

На досліджуванні траси для побудови залізниці Салехард—Ігарка працювало вже дві експедиції — Обська (від Салехарду) і Снісейська (від Ігарки на захід). А 500 кілометрів середньої, найтяжчої неприступної смуги було призначено нашій експедиції.

... Наступного дня вранці я пішов до Татарінова на пораду. Але в установі його не було. Разом із начальником будівництва Барабановим та заступником міністра Чернешевим — він до глибокої ночі сидів на нараді в Окружкомі партії.

Я чекав. О десятій годині вранці прийшов підполковник Борисов — командир авіації Північної експедиції. Він був моїм давнім приятелем.

— Отже, «тралі-валі» говориш ти? — сказав Борисов після того, як я оповів йому про труднощі транспортування експедиції.

— Ніби так, — погодився я. — Може, ти допоможеш мені своїми літаками?

— Літаки маємо, лише аеродромів серед тундри нема, цілковитий «тентель-вентель», — похитав він головою. — Летовища є в Салехарді та в Ігарці, а між ними — порожнеча. Глянь на мапу.

— Але мені треба ось туди, — тицьнув я пальцем у середину білої плями тундри, де маленькою крапкою було позначено факторію Уренгой...»

Далі Побожий описує свою розмову з Борисовим, якого він врешті намовив перетранспортувати експедицію літаками до Уренгою.

«— Гаразд, — заявив Борисов. — Але хто буде в Уренгої площу для літаків розчищувати?

— Як хто? Зі мною буде десять осіб, а також мешканці Уренгою, — відповів я впевнено.

— А чи знаєш ти, що в твоєму граді Уренгої лише чотири мізерні хатки? — запитав Борисов...

Саме в той час прибув Татарінов. Привітавшись, запитав мене:

— Коли ж вибираєшся у далеку дорогу?

Я відповів, що не знаю, яким шляхом їхати.

— Не знаєш? Є постанова Ради міністрів, підписана товаришем Сталіним, щоб радгоспи і колгоспи оленярства приділили вам 1000 оленів. Реалізуйте цю постанову.

Я твердо відповів, що оленями не перетранспортуємо експедиції.

— Тоді тракторами. А в потребі навіть танки, але без гармат, вам дамо, — заявив Татарінов.

Я показав йому розрахунки Рогожіна, які свідчили про те, що в тундрі на таку далеку віддасть трактори навіть пального для власної праці не перетранспортують. Мої тверді докази цілковито заскочили Татарінова...

— Виходить, що тільки влітку можемо перетранспортувати вашу експедицію? Обська і Тазовська затоки аж у червні будуть придатні для пароплавства. Але... але першими пароплавами прибудуть на будівництво залізниці в'язні, інші люди, матеріяли, устаткування. До їхнього прибуття розв'язування залізничної траси мусить бути закінчене. Постанова Ради міністрів про будову залізниці Салехард—Ігарка вказує термін початку і закінчення будівництва. Жоден із нас не має права вказані терміни змінювати. Я запевнив товариша Сталіна і Раду міністрів, що ми своєчасно виконаємо покладені на нас завдання, — урочисто підкреслив Татарінов».

Далі Побожий описує, що йому вдалося переконати Татарінова, щоб літаком перетранспортувати десять осіб експедиції до селища Халмер-Седе, а звідти літун Волохович перетранспортує їх до радгоспу Самбург.

Директор оленярського радгоспу виділив для експедиції десять запряжок оленів, якими доставлено деяке майно до факторії Уренгей.

Там Побожий домовився з ненцями, щоб вони оленями втоптали сніг і таким способом приготували аеродром для літаків.

Нарешті сніг втоптали, але Волохович декілька разів вимірював шар втопаного снігу. Він не хотів ризикувати, бо перебував на «особому обліку» МВД.

В 1940 році на советсько-фінляндському фронті літак Волоховича атакували три фінляндські літаки і збили його. Волохович вискочив із літака на парашуті. Його взяли в полон. По війні Волохович повернувся до ССРСР. Його довгий час допитували в МВД, оскаржуючи в тому, що він живим здався у полон. З військового літунства Волоховича звільнено і лише через сім років йому дозволено літати малими літаками, але на далекій віддалі від советських кордонів. Отже, Волохович літав над тундрою, перебуваючи далі на «особому обліку» МВД.

Побожий досить докладно описує про перебування розвідувальної експедиції на факторії Уренгой та про її життя у наметах і бараках. До складу експедиції приділено радіотелеграфістку Марину, з якою Побожий потім одружився.

Багато разів у тундрі шаліла хуга, не раз знищувала сніговий аеродром. Щоб його відбудувати, наймали ненців-колгоспників з оленями. За кожний квадратний метр утопаного снігу платили по одному карбованцеві.

Досить тяжко було і домовитися з ненцями-колгоспниками. Російську мову вони знали дуже слабо. Ось сценка з розмови з ненцями.

Рогожін тлумачив ненцеві-колгоспникові ціну за утопання одного квадратного метра. Але ненець П'як, член правління колгоспу, не розумів його.

«Ось дивись, — говорив Рогожін до П'яка, — один крок сюди і один крок туди — це метр. Одержиш 1 карбованець. Зрозумів?»

— Не розумію. А якщо так? — і ненець поклав хорей удовжину і хорей* уширину?

Рогожін заміряв рулеткою і відповів:

— За це одержиш 15 карбованців.

— Тепер моя пора. Так хорей і так хорей — 15 карбованців. — П'як сів у нарти і погнав оленів до верхоріччя Пуру...»

Після короткої наради співробітників експедиції вирішено, що Побожий і Волохович поїдуть літаком до районного центру Тарко-Сале, а Рогожін керуватиме ненцями, які розчищатимуть площу під аеродром.

Тарко-Сале — невеличке селище, розташоване в тому місці, де зливаються дві сибірські ріки — П'яку-Пур і Айвосера-Пур. Селище мало 3-4 вулиці. В будинках селища розмістилися переважно районні установи.

Згідно з наказом МВД, літаки, що літали над тундрою без радіостанцій, повинні були літати вдвійку. Тому Побожий перелетів до Тарко-Сале літаком, яким керував Волохович, а поруч летів інший літак під керівництвом літуна Юркіна...

В Тарко-Сале Побожий відбув розмову з районним секретарем партії В. Розановим, якому розповів про завдання експедиції та про будову залізниці. Розанов підійшов до мапи району, що висіла на стіні (район був

*) Хорей — довгий палик, на кінці якого є шкіряна петелька. Хореєм ненці керують у нартах оленями.

такий великий, що в ньому вмістилося б 4-5 Московських областей), хотів щось сказати Побожому, але передумав і запросив його до себе на обід.

— Давно з Салехарду? — запитала дружина Розанова.

— Понад десять днів.

— Швидко. А ми їхали сюди рікою Пуру понад місяць... Мільйони комарів нас гризли. Пароплав малий, тягнув за собою баржу, а в ній повно в'язнів... Ледве доїхали до Сарко-Сале. Кажуть, що пароплав, яким ми їхали, плаває Пуром ще з 1917 року. Один-єдиний.

— Це правда, — підтримав дружину Розанов. — Минулого року він зробив лише один рейс. А потім поплив за течією вниз Пуру і зіпсувався. Цілий рік наш район сидів на голодній харчовій пайці.

— Але тепер у вас буде залізниця, якою привозитимуть усе потрібне, — гордовито сказав я.

— Не залізниці нам треба, а добрих 2-3 пароплави та аеродром. Ось я — секретар райкому партії, але не знаю, що діється у районі. В один кінець району 300 кілометрів віддалі, в другий — 500, а в третій — ще більше.

— Полетимо разом до Урентою, — запропонував я, — а звідти літуни доставлять вас до оленячих черед. Поговорите з ненцями, вони вам розкажуть усю правду про життя колгоспів і факторій на просторах тундри.

— Пропозиція добра, але за три дні у нас відбуватиметься пленум райкому. Пришліть за мною літак через десять днів.

Я пообіцяв... Подякувавши за обід, ми пішли до райкому партії, де перебували ще протягом двох годин.

Вже був час вертатися до Уренгою. Я пішов розшукувати літунів. Зустрічний міліціонер повідомив мене, що вони гостюють у начальника районного управління МВД.

Коли я прийшов до помешкання начальника, побачив, що Волохович і Юркін сидять за столом, п'ють горілку та споживають різноманітні страви. Вони були вже п'яні. Начальник районного управління МВД, старший лейтенант Тимошенко, чекав на мене. Ми познайомилися...

— За ваші успіхи! — промовив Тимошенко, піднісши велику чарку горілки.

Випили й закусили свіжосоленою рибою.

— Щоб не кульгати, треба ще по одній, — запропонував господар.

Я не хотів псувати взаємин з місцевою владою і випив другу чарку.

— Коли я був командиром сотні, — оповідав Тимошенко, — я воював під Сталінградом. Ох, і часи ж були пекучі... Вип'ємо ще по одній перед шашликом...

Я відмовлявся, але Тимошенко образився. Звертаючись безпосередньо до мене, сказав:

— Вип'ємо за наше знайомство... Коли я командував батальйоном і вів своїх орлів в атаку, фріци «драли», не озираючись. А я командував: «Орли, вперед, за мною! Бий, проколюй, ріж супостатів!»

»Після четвертої чарки, подумав я, він командуватиме вже полком, а після п'ятої — дивізією...«

Але Тимошенко раптово звернувся до нас:

— Відтранспортуйте моїх в'язнів літаками до Салехарду! Замучили мене, окаянні. В'язниці тут нема, жратви для них не можу дістати. Роботи для них нема. Всі кльозети, що є у Тарко-Сале, вже вичистили. А тепер сплять і жруть цілими днями, аж опухли.

— За що вони засуджені? — запитав я.

— Дрібниці. Розтратники та п'янюги. Мізерія. Жодного політичного, жодного ворога народу!

— Я можу їх забрати на працю в експедиції, — запропонував я.

— А якщо втечуть?

— Куди ж вони втечуть із тундри, — зауважив я, — а користь для нашої експедиції ми від них матимемо.

— Все це треба добре обміркувати, та й начальство запитати, — відповів Тимошенко. — А розписку мені на них дасте?

— Очевидно. Нікуди від нас вони не втечуть. Їм буде незле.

— Гаразд. Але начальство я мушу запитати.

Четверта чарка горілки виявилася дуже мічною. У мене очманіла голова.

— Не дивуйтеся, — сказав Тимошенко, — ми горілку на тютюні настоюємо... Коли я ішов в атаку на багнети, то перекидав ось так через себе фашистів! Полк, за мною!

Прощаючись із нами, Тимошенко вже висилав армади бомбардувальників на Берлін, але в атаку на багнети — йшов одинцем. На цілий полк фашистів...

(Закінчення у наступному числі)

(За журналом «Новый мир», ч. 8, 1964. З російської на українську мову переклав Д. ШАЛДІЙ)

Увага!

Увага!

Вже появилася і поступила в продаж монументальна книга англійською мовою про московську окупацію України під назвою

RUSSIAN OPPRESSION IN UKRAINE

Книга має 576 сторін друку плюс 24 сторінки ілюстрацій, у твердій полотняній оправі, з мистецько-оформленою обкладинкою.

Ціна (без пересилки) 36 ш., у США і Канаді — 8 дол.

Просимо замовляти в Українській Видавничій Спілці:

*Ukrainian Publishers Ltd.,
200, Liverpool Road,
London, N.1., Great Britain.*

Відгуки і критичні зауваження**ЗАУВАЖЕННЯ ДО 43-го РОЗДІЛУ СПОМИНІВ
ПРОФ. М. ВЕЛИЧКІВСЬКОГО**

(«Сумні часи німецької окупації», «В.Ш.», кн. 5, 1965 р.)

У «Визвольному Шляху» ще з січня цього року друкуються спогади проф. М. Величківського п. з. «Сумні часи німецької окупації». Спогади дуже цікаві та дають матеріал для ознайомлення зі станом в Україні під час німецької окупації. Я з великим зацікавленням слідкував за друком цих спогадів у чч. 1, 2, 3, 4 «Виз. Шляху», дізнавшись сам про деякі справи, що були мені невідомі. Але в 5-му числі журналу надруковані розділи, які стосуються до Української Автокефальної Православної Церкви, і які мене дуже здивували.

Вельмишановний автор, будучи, очевидно, мало ознайомленим із справами УАПЦ, вирішив — замість власних спогадів і висновків — подати друком витяги з «Енциклопедії Українознавства» (видання НТШ), де була поміщена стаття про Українську Православну Церкву. Стаття ця підписана проф. М. Чубатим і проф. Н. Полонською, хоч фактично автором її є проф. Чубатий. В ній проф. М. Чубатий, відомий своєю ворожістю до Православної Церкви, писав явну неправду. В багатьох часописах у 1952-1954 роках друкувалися комунікати церковних організацій і статті з протестами перед видавцями «Енциклопедії Українознавства» — Науковим Товариством ім. Т. Шевченка, з доказами неправдивості і тенденційності статті проф. М. Чубатого.

Ця справа в ті часи набрала такого широкого розголосу, що НТШ, словами д-ра А. Фіголя, змушене було заявити, що трапилася помилка, яка буде усунута в гасловому виданні «Е.У.», як також у виданнях англійською і німецькою мовами.

Річ головним чином у тому, що в статті було написано начебто бл. п. Покійний Митрополит Полікарп був підписав заяву про свою підлеглість Московському патріярхові. Ця справа була роз'яснена ще за життя Покійного Митрополита (див. «Календар УАПЦ на 1948 рік», стор. 68). В Комунікаті Свящ. Синоду УАПЦ від 25. 11. 1952 р., від імені Блаженішого Митрополита Полікарпа Канцелярія Свящ. Синоду подала до відома всіх українців, що Владика Полікарп не давав жодної заяви, ні усної, ні на письмі, нікому, ніколи і в ніякій формі, щоб Московська патріярхія прийняла його під свою канонічну зверхність.

Найкращим доказом того, що Блаженніший Митрополит Полікарп не підписав заяви про свою підлеглість Московському патріярхові, є свідчення самого ворога. Так у посланні Екзарха Московського патріярха в Україні

Митрополита Николая до кліру і мирян Київської та інших єпархій 28 березня 1942 року, на стор. 67, написані такі рядки: «... Я докладав в своє время Блаженнейшему Сергию, Патриаршему Местоблюстителю, об уклонении *Поликарпа Сикорского от письменного виявления своего канонического послушания Московской Патриархии, видя в этом затаенные им особые планы в отношении своей будущей церковной ориентации*» («Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война», офіційне видання Московської патріархії, стор. 66-68).

Отже авторитетна заява нашого ворога спростовує твердження «Енциклопедії Українознавства» (до уваги проф. Чубатому і проф. Величківському). Крім цього, проф. Роман Смаль-Стоцький з Меркетського університету (США), у своїй науково обґрунтованій статті п. з. «У справі св. п. Митрополита Полікарпа», що була надрукована в часописі «Свобода» (10, 11 і 12 лютого 1955 р.), в ім'я наукової правди заявив, що професор Чубатий подав ненаукове і тенденційне твердження.

У відповідь на це, проф. М. Чубатий подав в суд Український Народний Союз у США за те, що на сторінках «Свободи», яку видає УНСоюз, появилася стаття проф. Р. Смаль-Стоцького, яка наносить йому, проф. М. Чубатому, обиду. За це проф. М. Чубатий домагався від УНСоюзу відшкодування в сумі 600.000 доларів. Вищий суд стейту Нью-Джерсі, розглянувши впродовж десятих днів обвинувачення проф. М. Чубатого і докази оборони УНСоюзу, прийшов до висновку, що статті, про які була мова, були справедливою критикою писань проф. М. Чубатого і тому видав присуд у користь УНСоюзу, відхиляючи обвинувачення проф. М. Чубатого.

Проф. М. Чубатий відомий своєю ворожістю до Української Православної Церкви. Хто ж є проф. М. Чубатий? У часописі «Українська Думка» з 21 листопада 1957 року була надрукована замітка, що проф. Чубатий писав листа до Хрущова, в якому звертається до нього словами: «Достойный Микито Сергійовичу!» і закінчує лист словами: «Щиро Ваш Микола Чубатий». Отже, коли проф. М. Чубатий признається, що він «щиро відданий» Хрущову, то це найкраще говорить про те, чому він фальшував науку й історію, обкидаючи брудом світлу пам'ять Великого Українського діяча Блаженнішого Митрополита Полікарпа.

В заключенні подаю текст офіційного спростування наклепів на Покійного Митрополита Полікарпа, що видане Відділом Інформації УАПЦ.

»В «Енциклопедії Українознавства», що її видало Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, у статті під заголовком «Церква», підписаній проф. Н. Полонською і М. Чубатим (т. I, розд. 7, стор. 618) висловлено думку, що в часі першої советської окупації Західної України, Волинські Єпископи Алексій і Полікарп під пресією советської влади «признали над собою зверхність московського патріарха».

На підставі комунікату Канцелярії Свящ. Синоду УАПЦеркви з 25. 11. 1952 року і з доручення Високопреосвященнішого НІКАНОРА, Митрополита УАПЦ, Відділ Інформації УАПЦ подає до відома українського громадянства, що Владика Полікарп нікому, ніколи і ні в якій формі, ні усно,

ні на письмі, не давав жодної заяви, щоб Московська Патріархія прийняла його під свою канонічну зверхність. З доручення Високопреосвященнішого Митрополита НІКАНОРА, який у згадані часи советської окупації був безпосереднім свідком життя і діяльності Митрополита Полікарпа, повідомляємо, що як Владика Архієпископ Александер Пинський, так і Владика Полікарп, Єпископ Луцький, за невідпорядкування Московському Патріарху були позбавлені своїх єпископських катедр. Запропоноване Єпископові Полікарпові становище Єпископа Володимирського він відхилив і перебував приватно в приміщенні Червонохресного братства в Луцькому, в очікуванні еventуальної висилки, яка не наступила лише тому, що територію Волині несподівано окупувала німецька армія.

Вигадка московського середовища про підпорядкування Владики Полікарпа була своєчасно (1942 року) спростована циркулярним листом його до Духовенства і Громадянства, як рівнож була спростована і пізніше на еміграції (Церк. Календар УАПЦ, 1948 рік, стор. 74). Тому треба уважати, що шановні автори — проф. Н. Полонська і М. Чубатий стали жертвами московських фальшивих інформацій. Ми віримо, що вони не мали наміру знеславити добре ім'я Покійного Митрополита Полікарпа, тим більш, що в кількох місцях згаданої праці віддається належне узнання Владиці Полікарпові за його відданість ідеї незалежної Української Православної Церкви.

Згадка про підпорядкування Московському Патріарху Архієпископа Крем'янецького Алексія (Громадського) відповідає правді.

Відділ Інформації УАПЦ*

Участь Покійного Митрополита Полікарпа разом із Митрополитом Московської Церкви Миколаєм у хіротонії єпископа Веніяміна — не є жодним доказом підпорядкованості Владики Полікарпа Московській Патріархії. Це є лише доказом, що на нього дивилися як на канонічного єпископа і в церковній практиці часто буває так, що через відсутність на місці другого єпископа даної Церкви, запрошують до участі в хіротонії єпископа іншої Церкви, якого вважають за канонічного. Але це зовсім не означає, що даний єпископ підпорядковується Церкві, яка його запросила.

Читаючи в цілому розділ про Українську Православну Церкву в спогадах проф. М. Величківського, відчувається недружнє ставлення шановного професора до Української Автокефальної Православної Церкви. Це виявилось у такій, здавалось би, дрібниці:

Закінчуючи розділ про Церкву («Виз. Шлях», кн. 5, стор. 523) шановний автор пише: «Ми подали думку митрополита не католицької й не протестантської Церкви, а митрополита Української Православної Церкви Ніканора Абрамовича, людини освіченої, бо в 1909 році він закінчив у Житомирі Волинську Духовну Семінарію, а в 1910 році був висвячений в ієреї». Невже ж шановний автор не читає українських церковних часописів, у яких багаторазово подавалося біографію ВПР Вл. Митрополита Ніканора? Якщо він читав, то мусів би додати: »...одночасно заочно студіює у

*) Див. «Рідна Церква, ч. 5/13, вересень-жовтень, 1954; »Відомості Ген. Церк. Упр. УАПЦ у Вел. Британії», ч. 11/50, 1954.

Київському Комерційному Інституті, який закінчує в 1914 році та вступає до Київської Духовної Академії, в якій заочно студіює повний курс Академії і закінчує студії в 1918 році (Див. прот. А. Дублянський: «Тернистим шляхом»). Оригінальні документи про студії ВПР Вл. Митрополита Ніканора в Київській Духовній Академії, автор цих рядків бачив своїми очима у ВПР. Вл. Митрополита Ніканора.

Протопресвітер С. М.

З ЕПІЗОДІВ МИНУЛОГО

До Хвальної Редакції «Визвольного Шляху»

Читаючи цінні статті у «В.Ш.», мушу визнати, що це єдиний суспільно-політичний і науково-літературний журнал, що стоїть на високому рівні.

Хоч я не є передплатником «В.Ш.», бож стукнуло мені вже 77 років і я вже довший час на емеритурі, проте користаюся позичкою журналу то у своїх сусідів, то в наших Організацій Визвольного Фронту, під які — прибувши до Канади маючи 60 років — клав разом з іншими підвалини... Та й під сучасну пору, коли по-козацькому звичаю треба вже відмовляти молитви за свої «прогрішення, вольнії і невольнії», тягну цей тяжкий віз побіч молодших членів Управи ЛВУ... Нічого не зробиш, треба сповняти свій національний обов'язок до «скончання віка».

А тепер про те, що спонукало мене написати до Хвальної Редакції. Читаю уважно всі статті таких авторів, як проф. С. Жук і проф. В. Шаян, яких знаю ще зі Львова. Саме тут довелося мені провести свою молодість, спершу як учень, потім як вояк австрійської армії, а з 1-го листопада 1918 року як вояк Української Галицької Армії.

Під час першої світової війни довелося мені промандрувати і шлях полоненого в далекім Сибірі. Написав я і спомини, описав, куди мандрував впродовж 20-ти місяців у ролі матроса — по річці Іртиш і Обу, познайомився і з західньою полозою Сибіру і її мешканцями...

Першу частину спогадів із життя моєї молодости вже друкувало «Світло» (В-во ОО. Василян у Торонті). Був і мій нарис у календарі (на 1964 р.) цього видавництва п. з. «Як м'я в синій кабат вбрали».

Дальші спогади мого життя охоплюють час напередодні великих подій у 1913 році — це життя двірського батрака на маєтку Поршнякова в селі Євдоколія, Стародубського повіту, Чернігівської губернії. На цьому маєтку працював я аж до кінця 1917 року, коли його розгромили місцеві селяни. Потім зустрічався з Юрком Коцюбинським, що вирушив тоді з брянськими босяками на «буржуазну Центральну Раду» в Києві та заохочував і нас, полонених, вступати в їхні босяцькі ряди. Але всі полонені відмовилися...

Потім спомини про підготовку листопадового перевороту у Львові 1918 року, службу в УГА в ролі старшого десятника... Маю і спогади вже з

моєї «бездіяльності», себто з тих часів, коли я став емеритом; написав я їх на пошану моєї вже покійної дружини — хроніка з життя учительки і її рідні... Маю і більше праць, що їх прочитав на наукових сесіях НТШ, членом якого я є ще з львівських часів, із 1931 року, отже автоматично прийнято мене до НТШ і в Канаді. Хоч таких, що «пролізли через ослиний міст», називаю «матурою» (за галицьким висловом), однак міг я десь у глухому селі вчителювати та хвалити Господа й за цю ласку. Але за «панської Польщі» це було неможливе, бо я часто сидів у тюрмах як «вивротовець», почавши з Львівських бригадок у 1919 році...

Врешті поступив на працю до НТШ у Львові в характері управителя переплетні, а цього ремесла навчився у друкарні ОО. Василян у Жовкві у молодечих роках. Сповняв цю функцію прстягом двадцяти років, а потім заснував нову друкарню «на паях». З приходом большевиків на західно-українські області (1939 р.), довелося з усім цим попрощатися. Врятувало мене від висилки «на білі ведмеді» слово «паї», на яких було засноване друкарське підприємство. Мої добрі знайомі, що в тій новій ситуації дістали відповідні посади, своїми впливами допомогли мені влаштуватися на працю завгоспом у філії Академії Наук у Львові. Але коли я почув, що «приятелі» готують на мене наклепи, мовляв, я «буржуй», звільнився з праці завгоспа і пішов працювати бібліотекарем до «Фундаментальної Бібліотеки Університету ім. І. Франка». І тільки завдяки проф. Богданові Барвінському, що був тоді директором Бібліотеки, та проф. І. Крип'якевичеві, я склав іспити з бібліографії з титулом старшого бібліотекаря, а одночасно і керівника університетської палітурні. Цей номінальний документ маю й дотепер, хоч він уже в клаптиках.

Працюючи «між молотом і ковадлом», я все ж таки мав змогу дечому приглянутися і важливіші події запам'ятати. Деякі з них подаю тут, як наочний свідок.

Коли большевики зайняли західно-українські області, першим ректором Львівського університету призначено проф. М. Марченка, що приїхав із Києва. Він подолав важкі перешкоди, що їх чинили польські університетські професори. Вони були навіть проти перейменування університету «Яна Казімежа» на Український університет ім. І. Франка. Особливо спротивлявся «всехполяк» проф. Островський, який пропонував замість назви «Український університет» — «Львівський університет ім. І. Франка». На це не погоджувались професори-українці, яких було вже кілька десятків. Справа опинилася аж у Москві. Москва підтримала становище проф. Островського, але він не діждався тої вістки, бо його заарештували і слід по ньому загинув.

Щоб піднести «освітній рівень» університетських службовців усіх категорій, в університетській авлі почали висвітлювати пропагандивні фільми. Насамперед показано фільм «Богдан Хмельницький». Його висвітлювали три рази в тиждень, напереміну з іншими фільмами, а дивитися безплатно на нього мусіли всі службовці. Українці були вдоволені з цього фільму, побачивши спершу картини висміювання колишньої польщини, але розчарувалися, коли почули слова козацьких послів: «Волиємо піти під православного царя восточного». Польські професори вже по кількох

сеансах цього фільму запротестували — ходили до ректора Марченка з домаганням зняти цей фільм, бо він висміює усю польську суспільність, а не тільки шляхту. Ректор Марченко вияснював їм, що це не його діло, так наказує партія і він мусить виконувати її доручення. Тоді поляки всіх мастей, почавши з професорів Гломбінського і Грабського, що тоді були ще на волі, цілого професорського складу, і скінчивши навіть на професорах Краківського і Варшавського університетів та членах Комуністичної партії Польщі, внесли скаргу на ректора Марченка просто до Сталіна в Москву. Ректорові Марченкові закидали, що він прихований «український фашист», що буває у митрополита А. Шептицького, дуже його величає як ученого і небуденну людину тощо. Щоправда, не забули зазначити, що мит. А. Шептицький також із польського роду, але за весь час існування поверсальської Речі Посполитої працював на її згубу.

Знаючи про всі ті польські затії, ректор Марченко видав обіжники, зазначивши в них, що проминуло вже досить часу, щоб професори-поляки врешті підпорядкувалися розпорядкам влади і викладали для студентів на українській землі українською мовою. Одночасно скликав увесь колектив (як професорський, так і адміністративний) на мітинг до університетської авлі й порушив питання усіх недоліків, що існують в Університеті. При цьому заявив, що «радянська влада» має настільки сили, щоб боротися із саботажем і усунути зло.

В дискусії узяв слово проф. Ганшинець. Він запитав ректора Марченка, чи можна, замість на українському, викладати на «руському языку». Ректор відповів, що можна, але студенти Західньої України не розуміють російської мови, тому треба викладати для них по-українськи. Думаю, — казав він, — що коли ви знаєте російську мову, то мусите знати й українську, але від вас віс наочним шовінізмом, ви навмисне нехтуєте мовою, яку називаєте «мужицькою».

Не зважаючи на заходи ректора Марченка, саботаж української мови з боку польських професорів тривав далі. По-українськи викладали тільки місцеві українці-професори і професори, що прибули з Центральних Українських Земель. Це саме діялося і в Політехнічному Інституті, у Ветеринарному і, частинно, в Медичному Інститутах.

Зазначу, що ректором Ветеринарного Інституту був проф. Ченченко, який, мабуть, перебуває тепер у США, а в Медичному — д-р проф. Лазаренко.

Шкільний рік 1939-40 скінчився у червні. Поширювались чутки, що на місце ректора Марченка приїде новий ректор Биченко, якого вже призначила Москва. Думали, що Биченко може й москвин, бо професори-наддніпрянці не зустрічались з іменем такого професора.

Справді, вже в навчальному 1940-1941 році прийшов новий ректор — Биченко, присланий із Москви. Він був схожий на Леніна — така сама борідка, такі самі косі очі, середній на зріст, худорлявий. Із його поведінки було видно, що має добру опору. Але не зважаючи на це, до професорів-українців із західніх земель ставився дружньо і навіть докоряв професорам-наддніпрянцям, чому вони не беруть прикладу від українців-професорів із західніх областей, що дуже пильно виконують свої обов'язки викладачів для студентів Львівського університету.

Поляки-професори далі викладали на своїх катедрах по-польськи, не зважаючи на наказ ректора Биченка, що викладовою мовою Львівського університету є українська. Тоді в жовтні 1940 року Биченко скликав увесь колектив працівників на мітинг. Нікого не поминув, навіть возних. Так зібралося понад 700 працівників Університету на чолі з деканами. Провід мітингу передав проректорові академікові д-р К. Студинському, а сам зреферував усі недоліки Львівського університету. В своєму довжелезному рефераті він виклав усі дисципліни, які зобов'язують «радянських» професорів високих шкіл і зазначив, що має повновласті від високої влади СССР усі ті недоліки усунути. Похвалив українців-професорів із західних областей, висловив їм співчуття, що під «кормигою панської Польщі» вони мали закритий шлях до професорських катедр, не зважаючи на те, що їхні кваліфікації повністю вистачали, щоб зайняти відповідні посади у високих школах. Усе це, казав він, було наслідком «шляхетської нетерпимости» до цієї вітки українського народу, було, отже, виявом крайньої ворожості до українських учених.

Звертаючись до професорів-поляків, продовжував: Я приїхав на ці терени і буду сам старатися опанувати мову ваших славних геніїв — Раймонда, Міцкевича, Жеромського, Висп'янського, Каспровича, Запольської, а ви товариші, професори-поляки, встидаєтесь навіть мови патрона Університету (І. Франка), у якому викладаєте. Це нечуване явище, тому рішуче заявляю вам, що зроблю всі заходи, щоб цьому покласти край. Остаточного попереджаю, що до трьох місяців на всіх катедрах має лунати українська мова. (Переповідаю з пам'яті, але як свідок, що був на цьому мітингові в ролі службовця Фундаментальної Бібліотеки Університету ім. Івана Франка).

З першим ректором М. Марченком я був більше знайомий, бо разом із директором Бібліотеки д-р Б. Барвінським бував у нього на приватній квартирі (дім при вул. Супінського) в справі комплектування Записок НТШ. Отже мав можливість повністю пригланутися йому ближче. Проф. М. Марченко в душі був українським державником, хоч мусів маскувати себе більшовицьким плащиком (колишній працівник ВУАН). Двократно був репресований органами НКВД. Відбувши п'ятирічне заслання на Соловках і одружившись із жидівкою, він, врешті, лишився незайманим. З розмови з ним я бачив, що він часто бував у митрополита А. Шептицького, бо висловлювався про нього з захопленням як про величню постать. По закінченні одного навчального року, його відкликали до Києва. Потім були чутки (про це розповідав мені проф. д-р В. Сімович), що його зліквідували за «націоналістичні ухили».

Другий ректор, Биченко, був тільки урядовцем Львівського університету. Вже в травні 1941 року було видно, що війна між Німеччиною і СССР — неминуха, хоч ніхто про це голосно не говорив. Але, тому і швидше закінчився навчальний університетський рік. Такі відділи, як Червоний Хрест, Протилітунська оборона та інші, почали поспішно приготуватися до конфлікту, що мусів наступити між цими двома «союзниками». Вже в квітні багато працівників Університету «воєнкомати» покликали до військової служби. Ті, що їх не зобов'язувала військова служба, сповняли нічну службу біля державних будинків, у Бібліотеці, Університеті тощо.

Ми, старші, були вдоволені з того, що не ночуємо вдома у своїх квартирах. Тільки вночі, зачувши гуркіт моторів і заглянувши крадькома у вікно, ми бачили, як розгулюється «чорний ворон». А вранці, прийшовши до праці, констатували, що бракує деяких працівників, яких уночі забрав «чорний ворон».

Майже три останні тижні перед війною я і моя родина жили, мов вовки, поза своїм помешканням — дружина у знайомих, доня — між своїми шкільними товаришками, а я блукав на дижурах, навіть поза чергою, найбільше у Бібліотеці. Був свідком, як уже після 21 червня 1941 року відділ НКВД у будинку напроти Бібліотеки палив свої акти в печах бюр.

Побіч моєї квартири містилося бюро Філіялу Академії Наук Статистичного відділу. Вільшість працівників цього відділу була з Київської Академії Наук, а керівником його був комуніст Гак. Він часто, майже щодня, заходив до нас для «отдыха», запитуючи дружину, що вона таке смачне готує, що «запахи» розносяться в цілому коридорі. Вже в ті дні «грози» я бачив його, як він, у цивільному одязі, не розлучався з рушницею, навіть ідучи до бюро. Востаннє я зустрів його, коли німецька бомба поцілила в будинок НТШ, де містилася і Бібліотека та Музеї. Почувши вибух бомби, я кинувся туди, бо мене турбувала доля моїх рідних (ми жили в сусіднім будинку ч. 26). Зустрів Гака з рушницею і він сказав мені: «Будьте спокійні, вашій дружині нічого не сталося, ось я бачив її на коридорі, як перталася з підвалу-схову».

З дружиною я не мав безпосереднього контакту впродовж кількох тижнів, нашим посередником була лише донька, що тоді кінчила останній рік студій на природничо-математичнім факультеті. Фактично вона закінчила студії ще в 1939 році, але з приходом большевиків усі абсолювенти мусіли далі продовжувати студії, щоб вивчити предмет лєнінізму-марксизму.

В такому страхітливому напруженні довелося провести кілька днів, аж врешті до Львова ввійшли перші німецькі відділи. Перший відділ, що його ми всі привітали з захопленням, це був наш український відділ «Норд Нахтігаль» під командою «Шуха». Романа Шухевича я добре знав, часто бачив його у його стрийка адвоката, д-ра С. Шухевича. З уст вояків лунала пісня — «Смерть, смерть московсько-большевицькій комуні...» Люди обсипали їх квітами, вдячні за визволення з-під московсько-большевицького терору...

Цей радісний день 30-го червня 1941 року глибоко врізався у мою пам'ять. Нас повідомили, що в катедрі Св. Юра має відбутися торжественне Богослуження. Після Богослуження, вже на подвір'ї, стояли столики, де відбувалася реєстрація зголошених до української поліції.

По полудні з'явився нотар Заячківський, що жив біля мене — напроти. Він вручив мені запрошення прибути на проголошення Акту відновлення Української держави і її Тимчасового правління. Перед четвертою годиною ми вдвійку вибрались до «Просвіти», де мало відбутися зібрання. Заля на першому поверсі вже була переповнена визначними представниками української громадськості. Між ними були й «уцілілі» від большевицького терору, а також і ті, що недавно опустили тюрму московської Луб'янки, як сеньйор

політичних діячів д-р Кость Левицький, редактор «Діла» Іван Німчук та інші.

По довгих нарадах прочитано листу членів Тимчасового правління на чолі з Ярославом Стецьком. Було багато промов, від німецького війська говорив полк. Бізанц, знаний мені з визвольних змагань УГА. Нарadi докінчувались при свічках, бо освітлення Львова було пошкоджене воєнними діями.

Кілька днів пізніше запросив мене до себе проф. Василь Сімович. Коли я ввійшов до кімнати і сів біля столу, відчинилися двері з іншої кімнати і вийшов... ректор Львівського Університету проф. Биченко, а з ним і проф. Константин Гупало, з яким я вже раніше був знайомий, бувши в нього в урядовій справі. Побачивши їх, я просто остовпів, не міг очам своїм повірити, що такі визначні люди з большевицької ієрархії могли залишитися. Ми розговорилися і я зрозумів, що обидва професори-наддніпрянці вже скоріше планували залишитись.

Потім, коли Биченко і Гупало вийшли, проф. В. Сімович розповів мені, як залишилися обидва професори-наддніпрянці. Проф. Гупало мав залишитися у Львові довше, щоб написати драматичну п'єсу «Тріумф прокурора Дольського» для Львівського драматичного театру. Як тільки Київ буде визволений, проф. Биченко і проф. Гупало мають виїхати до Києва, щоб працювати для відродження українського життя в Українській державі.

Працюючи за большевицьких часів в Університетській бібліотеці, я мав можливість познайомитися з різними професорами, що прибули з Центральної України. Між ними були такі визначні, як Білодід і Скаба, що сьогодні займають високі становища в УРСР. Між іншим (мимовільна згадка), саме проф. А. Скабі завдячую, що сьогодні знаходжуся між живими. Обидва згадані професори виїхали зі Львова скоріше, зараз по подіях, коли в Університеті вбито провідника комсомольців (прізвище забув).

Від проф. В. Сімовича я довідався, що сталим гостем у митр. Андрія Шептицького був не тільки проф. М. Марченко, а й ректор Биченко та ректор ветеринарії д-р Чинченко, який тепер, мабуть, є професором в одному з американських університетів. Тому нічого дивного, що коли читаю спомини, мене сильно вражає їх неточність, але про це пізніше.

Мені відомо, що митрополита відвідували не тільки люди, що стояли на чолі Управи західньо-української області, а навіть і приїжджі, абсолювенти московських університетів. Про один такий факт хочу розказати.

На початку березня 1941 року приїхала велика група абсолювентів, які мали за завдання написати дисертаційні праці про західньо-українські землі під польською окупацією. Директор Бібліотеки призначив мене провідником цієї групи, бо я знав російську мову, опанувавши її ще в Сибірі. Абсолювенти одержали від ректора Биченка дозвіл користуватися тими фондами Бібліотеки, що звичайно були під замком. Тому я показував їм і те, що було «сконфісковане» як за Польщі, так і за большевиків. Запізнавшись з абсолювентами, я довідався, що вони хочуть відвідати і митрополита. Кажуть, — говорив мені один із них, — що «что он очень

умний», але між нами є такі, що відразу його «загнуть». Перед самими відвідинами митрополита він розпитував мене, чи справді митрополит такий «умний». Я відповів, що самі побачать, митрополит справді дуже мудра людина, але він хворий, не ходить і не володіє руками.

На другий день після відвідин митрополита, абсолювенти знову прийшли до Бібліотеки. Про зустріч з митрополитом не згадували ні словом, але я не втерпів і запитав того, що обіцяв «загнути» митрополита: Скажіть, будь ласка, загнули ви митрополита?

— Ні, — відповів він, — не вдалось нікому з нас загнути його. Це особливо розумна людина; коли ми питали його про марксизм і ленінізм, він відповідав нам цитатами з творів Леніна і Маркса, подаючи навіть сторінки. Студенти-євреї запитували його про біблійні писання, він відповідав їм єврейською мовою, якою добре володіє. На всі наші запитання, відповідав ясно, без будь-якої надуми. І ось ми достовірно переконалися, що це людина великого розуму, з величезним знанням. Ви, галичани, можете бути горді, що маєте таку людину.

З приходом німців я заходив до проф. В. Сімовича і завжди зустрічав у нього професорів Биченка і Гупала. Вони нетерпляче чекали визволення Києва. Вибралися у дорогу, мабуть, у другій половині жовтня. В той час я вже працював управителем першої львівської фабрики взуття. Ще в липні з цієї фабрики наділив взуттям наші Похідні групи, професорів Биченка і Гупала та весь бібліотечний персонал. Відвідав цю фабрику взуття і Улас Самчук разом з Оленою Телігою, яких прислав до мене д-р Ростислав Єндик. Про це Улас Самчук згадував у статті «Через третю границю» (жур. «Сучасність»), описуючи, як Олена Теліга вибирала взуття для свого Михася, запитуючи поради в У. Самчука.

З того часу минає вже 25 років, але деякі епізоди минулого так залишилися у моїй пам'яті, що тепер, читаючи спогади тих, що ще залишилися у живих, мене дуже вражає, коли певні справи наświetлюються у кривому дзеркалі. І ось саме в тій справі пишу.

Прочитав я друковані спогади проф. М. Величківського «Сумні часи німецької окупації у 1941-1944 роках». Спогади цікаво написані, приємно читаються, але ось у розділі 15-му «Моя праця в різних установах» я натрапив на таке, що мушу дослівно повторити:

«Деся у перших днях листопада 1941 року, — пише проф. М. Величківський, — здається, 2-го, коли я після праці в Політехнічному інституті прийшов до свого кабінету в будинку УНРади, секретар сказав, що на мене чекає ректор Львівського університету і хоче зі мною говорити. Я попросив, щоб той ректор зайшов до мого кабінету. За хвилину увійшов чоловік, що відрекомендував себе як ректор Львівського університету, Криленко. Я зрадів, що зустрівся з ректором Львівського університету й запитав: «А як же у вашому університеті йдуть справи?» — «Не знаю, — відповів Криленко, — я був ректором цього університету за большевиків». — То ви, очевидно, член комуністичної партії?» — спитав я здивовано. Криленко відповів, що він не тільки член партії, а й визначний комуніст, на ректора Львівського університету був призначений самим Сталінім.

Дуже здивований тим, що до мене в Українську Національну Раду прибув визначний комуніст, я запитав далі: «А чого ж ви прийшли до мене?». Криленко, назвавши мене, знову ж на моє здивування, «колегою», відповів, що прийшов тому, щоб я реабілітував його перед німцями, бо він, будучи ректором Львівського університету, добре ставився до різних професорів і має від них «виправдальний» документ. Криленко потягнувся до кишені за цими «документами», але я спинив його і сказав, що як колишній професор за советських часів, я добре знаю роллю партійного ректора університету. «Ви звернулися не на властиву адресу, — закінчив я, — вам слід звернутися до Гестапо і там себе реабілітувати. А в мене — вам нічого робити». На цьому ми розійшлися».

Так, все те, що пише проф. М. Величківський правдиве, але тільки частинно. Поперше, той ректор Львівського університету називався *Биченко*, а не Криленко. Подруге, правдою є, що він був ставлеником самого Сталіна, але правдою є і те, що до українських професорів Львівського університету він ставився прихильно й доброзичливо. І жалко лише, що проф. М. Величківський не подивився таки на ці рекомендації, що їх Биченко приніс із собою. Знаю про ці рекомендації, і був би проф. М. Величківський побачив рекомендації і від митрополита А. Шептицького, князя Церкви, і від українських професорів Галицької волости.

Професор Биченко міг виїхати зі Львова так, як і інші професори-наддніпрянці перед приходом німців, але він не раз, зустрічаючись із проф. Сімовичем, говорив, що буде щасливий, коли вирветься з рабської неволі.

І справді вирвався, але... Вже в половині 1942 року проф. Сімович сказав мені, що проф. Биченка і проф. Гупала розстріляли німці. Ні він, ні я не знали тоді причини, про причину я довідався по стільки роках із споминів проф. М. Величківського.

Про «нахабно-відверту роботу большевицьких агентів» у Києві не можу нічого казати, бо нічого не знаю, але знаю, що коли йде мова про Криленка, то це не міг бути Криленко, бо не було ректора Львівського університету з таким прізвиськом, не було такого прізвиська і між професорами-наддніпрянцями, натомість кожний, хто знає ті часи і ще живий, пам'ятає, що ректором був проф. Биченко...

Дивно мені, що колишні викладачі Львівського університету, а також професори, як проф. Ю. Полянський, проф. Я. Пастернак, що тепер на цьому боці залізної заслони, не скажуть свого слова. І ось я, ненауковець, такий собі звичайний палітурник, в ім'я правди мусів нашкрябати свого листа, щоб сказати, де є правда, а де кривда для тих, що згинули з рук скупанта, брунатного чи червоного. Бо всі ті окупанти однакової масті, всі вони несуть загибель нашому народові. А про тих, що вже 25 років тому згинули з рук окупантів, таки варто згадати «не злим, тихим», правдивим словом.

Таких невияснених справ є значно більше. Хотів би я бодай частинно вияснити «окутане таємницею» для майбутніх поколінь. Може, це прагнення до правди викликане в мене позагробовим духом тих, що я про них згадував.

Степан ГЕВАК

I. СВІТ

»АК'Ю« — КИТАЙСЬКА НОВЕЛЯ

»АК'Ю«, китайська новеля в перекладі *Лідії Голубничої*, з передмовою та пояснювальними примітками. Видання «На горі», Мюнхен, 1963 р., стор. 63, з бібліографією.

Приємно взяти до рук цю рідку гостю серед наших видань. Самий вибір цієї новели «Ак'ю» для перекладу був, очевидно, не випадковим, бо між модерними китайськими авторами Лу Сінь займає виїмкове становище.

Не будемо повторювати характеристики згаданого твору, бо це зробила перекладачка в передмові. Але скажемо кілька загальних слів про модерну китайську літературу, щоб для читачів було ясніше, чому ця новеля увійшла сьогодні до літератури, як класичний твір.

»Модерна література в Китаї не з'явилася спонтанно; вона є кульмінаційним процесом впливів Заходу на Китай, що почався у 1860 році, ще перед китайською революцією в 1911-1912 роках. Можна сказати, що ця модерна література є повністю дитиною Заходу, себто, головню, Європи»¹.

В т. зв. Українській Радянській Енциклопедії (т. 6, стор. 399) є також стаття про китайську модерну літературу, але написана вона з характеристичною для большевиків тенденцією. Напр., згадується у ній «Ліга лівих письменників», що була заснована в 1930 році, і сказано, що в 30-их роках вона самоліквідувалася. Але чому? — жодних пояснень не подано.

Таке твердження цілком неточне, зокрема коли говорити про Лу Сіня, про якого один західний критик пише, що «він був втягнений до китайського крайнього табору письменників не так через свої переконання, як через свої тяжкі обставини». Очевидно, це інша тема й не будемо тут писати про неї. Цікаве лише те, що ліві й комуністи ще й сьогодні намагаються зробити його своїм і пишуть про нього, як про «революційного класика»².

У двох книжках («Момент у Пекіні» і «Чому я став християнином?») відомого письменника і філософа Лін Ю-танга, можна добре прослідкувати процес великої зміни в духовому кліматі модерного Китаю, особливо в останні книзі. (Див. наша стаття «Від поганина до християнина», «Українське Православне Слово», травень, 1960).

Реформатор і вчений Лянг Чі-чао (помер 1929 р.) був одною з тих рушійних сил, що сприяла підчиненню китайського суспільства впливам західної літератури. Цікаво, що китайська література до 1860 року фактично не знала роману в значенні цього слова, як не знають його і в значній частині мусулманського світу.

¹) Енциклопедія Chambers'a.

²) Encyclopaediae Britannica.

Лянґ дуже високо ставив роль роману на Заході, як засіб для загальних реформ у житті народів. У своїм журналі, який почав видавати в 1898 році, він писав, що англійські реформи XIX-го століття були можливі лише завдяки появі романів Дікенса.

В 1910 році в Китаї почали появлятися різні журнали, в яких друкувалися сотки перекладів з англійської та американської літератур, особливо романів та драматичних творів, переважно утопічного характеру. Ця перекладна література захоплювала китайську молодь своїми новими сюжетами та методами, але цей ентузіазм швидко вичерпався і перейшов у повільну, регулярну працю — почали перекладати романи Конан Дойля, Хагарда та інших.

В 1917 році в Китаї прийшла правдива літературна революція. Але правдиво вартісне принесла вона лише в романах, зокрема в оповіданнях Лу Сіня та новелях Мао Дана, Па-чінґа і інших.

В старій китайській літературі є кілька творів типу роману. Проте найліпший із них із кінця XVI-го століття настільки реалістичний з амурних звичаїв та життя, що не надається до розповсюдження. Твори Боккаччо в порівнянні з «Чін П'інґ Меї» видаються наївними і дуже стриманими. Недавно цей твір з'явився у перекладі на англійську мову.

До появи модерної китайської літератури дуже спричинився відомий учений і реформатор Гу Ші (див. нашу статтю: «Великий реформатор», «Свобода», ч. 62, 1962, — некролог). Він провів реформу наближення китайської літературної мови до мови розговорної, т. зв. «Па-хуа».

В обширній передмові до свого перекладу пані Л. Голубнича подає цікаві пояснення до трагедії «Ак'ю», і саме до цих пояснень хочемо дати кілька доповнень. Напр., на сторінці 15-ій авторка каже, що твір є збірним образом «китайського суспільства напередодні республікансько-демократичної революції 1911 року». Але річ у тому, що згадана революція не мала тоді такого характеру, не мала вона і ясної політичної програми. Це був рух незадоволених людей проти чужої манджурської династії, що була в руках жінки померлого імператора та її оточення — евнухів. Вона правила в імені свого сина Пу-ї, майбутнього імператора Манджу-го. Доказом цього є роля Юань Ші-кая, що потім оголосив себе імператором.

Далі авторка каже, що «ак'юстичний спосіб думання, опускання рук, приреченість — притаманні китайцям...» На нашу думку, ці прикмети не можуть бути приписані *всім народам* Китаю. Така характеристика може стосуватися лише до півночі, що завжди була тереном чужих інвазій, була під чужим пануванням, але не до центральної або південної частини, де відбувалися революції, повстання тощо. Згадати хоч би повстання з релігійним підґрунтям тайпінгів, чи хоч би саму революцію в 1911 році, яка розпочалася на півдні в Квантунській провінції — Кантоні. Рух проти японців у ті часи теж проявився там, а не на півночі.

Як відомо, Китай не складається з одного суцільного народу; принаймні є чотири головні народи *Хан*, не рахуючи окремих племен, головню на

півдні, які різняться між собою своїми мовами і звичаями. Пов'язує їх в одну цілість лише характер письма, яке вони по-різному вимовляють. Для освіченої верстви домінуючою вимовою є, т. зв. «мандарінська», якої звичайна людина майже не розуміє, читає лише на письмі по-своєму. Тому перехід китайського письма на абетку майже неможливий, бо таких абеток мусіло б бути кілька, а не одна. Очевидно, цього не бажають собі ані комуністичний табір, ані націоналістичний, ані централістичні кола, але це вже інша тема.

Друге наше зауваження таке: ми не погоджуємось із транскрипцією китайських слів, зокрема назв місцевостей, що її вживають у т. зв. «радянських» українських виданнях або енциклопедіях. Основою цієї транскрипції є московська транслітерація, яка не може передати правдиво звучання, що в китайській мові має першорядне значення з огляду на систему тонів. Ми говоримо тут про т. зв. «мандарінську» вимову. Нам треба вживати загальноприйнятої європейською наукою транслітерації, що дуже точна і на протязі довшого часу показала себе досконало пожиточною.

Наприклад, назва провінцій. У перекладі звучить: «...чоловік Тен-шую, провінції Ганьсу», а краще було б — «чоловік Тіен-шуї, провінції Кансу» (провінція на північному далекому заході, до речі, переважає у ній мусулманське населення).

На стор. 15-ій зазначено, що А'ю «косив пшеницю»... В Китаї не вживають коси, користаються лише серпом.

На стор. 24-ій є примітка ч. 8 про «варварів-європейців». Справді в розумінні китайців, особливо в минулому, європейці були «варварами», але таке окреслення стосується також і до японців та інших азійських народів. Тут віддзеркалюються почуття і традиції тисячолітніх культур, а для Китаю ця культура має понад чотири тисячі років. Але на півночі Китаю варварами (ще й «червоними») називали москалів, що в китайській мові звучить як «хунгуз—розбійник», бо москалі справді показали себе такими в XVII стол., а також і пізніше під час своєї експансії. Вони застосовували правдиві грабіжницькі методи. Ще й тепер у пам'яті китайців збереглися московські варварські вчинки: напр., масакра китайців у Благовіщенську в 1900 році, грабунки червоної армії в 1945-1946 роках під час окупації Манджурії тощо. Червоні москалі грабували і нищили не тільки колишні японські промислово-торговельні установи, а також звичайне китайське та європейське населення, не згадуючи про арештування, тортури і т. п.

Новела «Ак'ю» відразу знайшла своє визначне місце в китайській модерній літературі та швидко стала відома на Заході, де появились її численні переклади, з яких, мабуть, Кин Ін-ю «Трагедія Ак'ю та інші оповідання» — найліпший.

Цікаво занотувати, що серед сучасних комуністичних письменників ведеться боротьба за те, щоб шукати в старій літературі соціальних та інших тем, бо сучасність, мабуть, не дає об'єктивних даних для дійсної літературної творчости. Цю боротьбу за використання старої літератури

для своїх забобонних ідей, комуністи ведуть завзято, передрукують старі книжки, перед тим «переробивши» їх, та висилають за кордон.

На Формозі за той час не появилось нічого нового, що мало б коріння на старій землі. Але свободні умови творчості сприяли тут розвиткові, на високому рівні, об'єктивної критики та вивченню класиків. Так, напр., в одному з останніх чисел квартальника «Китайська культура» (березень, 1964) є нові переклади 40 поем періоду Т'анґа і одна критична стаття. В поезії, як стверджують спеціалісти, помітне широке вживання модерної європейської форми, замість старих форм, класичних. Особливо помітний вплив імаженістів та американського поета В. Вітмена.

Чим захоплюються молоді китайські поети? Головне, чим захоплює їх творчість Вітмена, — це індивідуальна свобода, гідність звичайної людини та ідеали демократичного братерства. Пристрасна боротьба за свободу людини і ненависть до всяких спроб поневолення. Саме ці моменти найбільше притягають молодих китайських поетів. На жаль, не знаємо, чи ті впливи поширюються і на китайський материк, опанований комуністами.

Наприкінці перекладачка подає досить велику бібліографію перекладів із китайської мови на українську. Більшість із них друкувалися в т. зв. радянській Україні, але є й такі, що появились на еміграції. Між останніми немає згадки про видрукувані переклади на Далекому Сході, зокрема в Харбіні. Може, ці переклади і не мають високого літературного рівня, але вони були оригінальні, зроблені добрими знавцями китайської мови і китайських звичаїв, як і методу перекладів із цієї трудної для європейців літератури. Про ці труднощі можна б багато говорити. Згадані переклади зробили Ф. Ф. Даниленко, В. Одинець, Д. Барченко (поезії) та інші.

Авторка згадує і переклад з Е. Паунда (зроблений І. Костецьким). Це знана «Канта XIII», побудована на висловах Конфуція. Саме цій «Канті» є присвячена окрема стаття у «Китайській літературі», де двічі згадується Україна, про яку згадував у «Канті» Е. Паунд. На жаль, наша стаття про цю «Канту» не знайшла прихильності у свій час в одній редакції, куди була передана до друку.

Було б побажаним, щоб у майбутньому пані Л. Голубнича у своїх передмовах і коментарях до перекладів із китайської мови не обмежувалася, навпаки — поширювала їх. Ці теми мало відомі українському читачеві. Не має сумніву, що варто більше зацікавитися нам розвитком культурного, політичного й соціального життя цієї великої країни. Китай все більше набирає значення у світовій політиці, тому знання Китаю є для нас просто необхідне.

ХРОНІКА

3 українського життя в діаспорі

* *Собор Української Греко-Православної Церкви в Канаді.* В днях 22, 23 і 24 травня ц. р. у Вінніпезі відбувся Собор Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Собор попередила конференція духовництва з участю усіх ієрархів. 21 травня відбула свої наради Консисторія.

На Соборі було 450 делегатів і гостей. Відкрив його митрополит Іларіон. На соборових нарадах проаналізовано також сучасний стан Церкви і наступ комунізму на християнський світ. 23 травня загальна сесія Собору схвалила резолюції. Увечері того ж дня учасники Собору вшанували митрополита Іларіона з нагоди 25-тиріччя його архипастирської праці та о. *д-ра Савчука* з нагоди 45-річчя його священства. 24 травня митрополит Іларіон виголосив промову, яку *Сі-Бі-Сі* набрала на магнітонну плівку для передання в Україну. В цій промові митрополит Іларіон гостро засудив знущання комуністів над Церквою і релігією та порушив питання різних екуменічних рухів.

* *Відзначення митрополита А. Сенишина.* Апостольський делегат у США повідомив про найменування митрополита Української Католицької Церкви у США, *Кир Амвросія Сенишина*, асистентом папського престолу. Це високе відзначення *Кир Амвросій* одержав за «довгу, віддану та найуспішнішу працю для Церкви в США».

* *25 років на службі Богові й Україні.* 19-го травня ц. р. минуло 25 років з дня єрейських свячень о. *Семена Їжика*, що перебуває тепер у Канаді. Отець Семен Їжик відомий не тільки як зразковий український священник, а також як активний громадський і політичний діяч. По закінченні другої світової війни, вийшовши на волю з німецьких концтаборів, він далі жертвовно працює для Рідної Церкви і України. Про свої переживання у концтаборах він описав у книжці «Сміх крізь сльози». Ювілят є провідним діячем багатьох українських організацій, а з 1961 року і головним редактором тижневика «Поступ». З своєї політичної діяльності він особливо відомий як організатор і діяч АБН на канадському терені. Ювілей о. С. Їжика — це передусім підсумки невтомної праці українського священника-патріота на службі Богові й Україні.

* *Українська Мистецька Галерія у Нью-Йорку.* В Нью-Йорку на 2-ій Евеню в будинку ч. 149 приміщується Літературно-Мистецький Клуб, а зараз біля нього інша культурна установа — Українська Мистецька Галерія. Зорганізувала її і керує нею відома українська культурна діячка *Ольга Соневицька*. Ця галерія є місцем постійної виставки праць різних українських мистців. Є в ній твори: *А. Грищенка, С. Зарицької, М. і К. Кричевських, Галини Мазе-*

ни, Б. Божемського, М. Бутовича, Я. Гніздовського, О. Дядинюка, Е. Козака, М. Кузьми, С. Литвиненка, А. Малюци, М. Мороза, М. Осінчука, Р. Пачовського, Л. Морозової, Ю. Соловія та інших українських мистців з Європи й Америки. Галерія дає можливість українській громадськості бути в контакті з творчістю наших мистців та доповнювати свої колекції малярськими творами.

* *Праці українських мистців у Салоні Незалежних у Парижі.* Цього року, як і в минулих роках, у Салоні Незалежних у Парижі були показані праці таких українських мистців: Л. Гуцуляка, С. Заприцької, А. Сологуба і Т. Вирсти. Виставка тривала до 16-го травня.

* *Річна виставка праць учнів школи проф. К. Антонович.* В днях 22-24 травня ц. р. у Вінніпезі (Канада) відбулася одинадцята з черги річна виставка праць учнів школи малювання і рисування, що її провадить проф. Катерина Антонович. У виставці брали участь 21 учень, з яких наймолодші мають 7 років, а найстарші 18. Тематично виставка складалася з рисунків, малюнків, пейзажів, портретів, екскурсів та деяких абстракціоністичних спроб.

* *Медалі НТШ.* Головна Рада Наукового Товариства ім. Т. Шевченка нагородила Шевченківськими медалями таких осіб: *ген. Д. Айзенгауера* за заслуги при схвалюванні закону в справі побудови пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні, *проф. д-ра Л. Добрянського* за заслуги в побудові пам'ятника Шевченкові, *проф. Р. Смаль-Стоцького* за заслуги для української культури і науки у вільному світі.

* *»Просвіта« в Парагваї.* Центральне Товариство «Просвіта» в Парагваї репрезентує поселених у цій країні українців перед парагвайським урядом. 27-го лютого ц. р. в Енкарнаціон відбулися Загальні збори Т-ва «Просвіта». З діяльності «Просвіти» треба відмітити особливо те, що вона відзначила 150-тиліття з дня народження Тараса Шевченка окремим концертом і подала через місцеву радіостанцію короткий нарис з історії України та відомості про життя, творчість і значення Т. Шевченка. Нову Управу Централі Т-ва «Просвіта» обрано в такому складі: голова — *Степан Худик*, секретар — *Г. Шостака*, скарбник — *К. Баранський*, референт молоді — *С. Чаралюк*, господарський референт — *М. Івасючина*.

* *5-ий З'їзд Українських Ветеранів.* 22-го травня ц. р. в Торонті відбувся 5-ий З'їзд Союзу бувших Українських Вояків (СБУВ). Нову Управу обрано в такому складі: комендант — *майор І. Литовецький*, генеральний секретар — *сот. Д. Сачківський*, скарбник — *І. Радкевич*, члени — *д-р К. Бризгун*, *інж. І. Янішевський*, *ст. лейтенант М. Деркач* і *сот. М. Годованяк*. Контрольну Комісію очолив *пор. І. Кириченко*, а Суд Чести — *ген. О. Кузьмінський*.

* *6-ий З'їзд Братства Карпатських Січовиків.* 22-го травня ц. р. в Торонті відбувся і 6-ий З'їзд Братства Карпатських Січовиків, на якому обрано такий Центральний Провід: голова — *д-р С. Росота*, 1-ий заступник — *майор А. Кущинський*, 2-ий заступ. — *сот. Д. Троян*, 3-ій заступ. — *хор. Сидор*, генеральний секретар — *поруч. В. Тимко*, скарбник — *хор. П. Баєр*, члени — *М.*

Петрук, П. Копчак та І. Коцан. Контрольну Комісію очолив інж. *Юрій Шанта*, а Товариський Суд — проф. *д-р Петро Стерчо*.

* *Студійна Конференція.* 5-го червня ц. р. у Мюнхені (Німеччина) відбулася чергова Студійна Конференція Фундації для дослідів життя і діяльності полк. Євгена Коновальця. Програма Конференції складалася з двох доповідей: проф. *д-р В. Яніз* говорив про «Зустрічі з полк. Є. Коновальцем на тлі настроїв доби», а проф. *Юрій Бойко* — про «Євгена Коновальця і східноукраїнські землі». Обидві доповіді викликали велике зацікавлення і були обговорені аудиторією.

* *Українська мова в Університеті Британської Колумбії.* В травні ц. р. відповідні чинники остаточно вирішили, що в Славистичному відділі Університету Британської Колумбії (у Ванкувері) буде запроваджена українська мова з повним кредитом на четвертому році філософського відділу. Буде також два курси (мова і література) для тих, що бажають досягнути ступень магістра.

* *Дві публікації з історії УСС.* З нагоди 50-тиліття збройного виступу Українських Січових Стрільців появилися дві друковані праці, а саме: книжка відомого історика УСС *д-ра С. Ріпецького* п. з. «Бібліографія джерел до історії Українських Січових Стрільців» та 34-сторінкова праця *д-ра Луки Луцєва* п. з. «Слідами стрілецької слави». Перша книжка має 116 сторін і подає бібліографічні джерела (1331 позиції) до 1964 року. В другій книжці подано коротку історію Українських Січових Стрільців.

* *Проф. В. Чапленкові 65 років.* *Василеві Чапленкові* — відомому українському мовознавцеві, письмен-

никові та літературному критикові в березні ц. р. сповнилося 65 років із дня народження. В. Чапленко підписувався під своїми працями ще й такими псевдонімами: *В. Чапля, В. Гірчак, В. Світайло, В. Вартослав, В. Кириленко, В. Кубанець і В. Надолобень*. Дорібок В. Чапленка чималий: один роман, вісім повістей, десять п'єс, 62 оповідання, більша праця «Українська літературна мова, її виникнення і розвиток», віршовані твори, багато статей, рецензій, полемік тощо.

* *Праця українського науковця про марксизм.* У видавництві «Добл-дэй Гарден Сіті» (Нью-Йорк) вийшла недавно наукова праця англійського мовою українця, докторанта Колумбійського університету, *Володимира Одайника* п. з. «Марксизм і екзистенціалізм». У книжці, на окремій сторінці перед передмовою, надрукована присвята праці Т. Шевченкові з нагоди 150 роковин із дня його народження.

* *Українські радіопередавання в Аргентині.* Заходами Української Центральної Репрезентації в Аргентині радіостанція «Націонал» у Буенос-Айрес подає раз на тиждень радіопередачу, присвячену українській культурі, зокрема українській музиці.

* *УВАН і 100-ліття Канади.* З нагоди 100-ліття Канади УВАН планує видати такі праці: Історія українського населення у Канаді (5 томів), бібліографія українських видань у Канаді та літопис українського життя у Канаді.

13-ий Крайовий З'їзд СУМ у Канаді

В днях 22 і 23 травня ц. р. в Торонті відбувся 13-ий З'їзд СУМ-у в Канаді. З'їздом проводила Президія в складі: *дир. Ярослав Сербин* (го-

лова), *Володимир Майковський* і *Оксана Жила* (заступники), *Петро Мицак* і *Євген Колісник* (члени), *Володимир Давидяк* і *Наталка Бейба* — секретарі.

З'їзд прийняв звідомлення уступаючих керівних органів СУМ-у і схвалив резолюції, що були наслідком праці організаційно-виховної і фінансово-господарської комісії, програмової доповіді голови КУ СУМ-у *д-р М. Гутя* («Ствердження і спроба розв'язання проблем»), звітної доповіді *П. Башука* («Організаційно-виховні основи СУМ-у») та інформаційної доповіді *д-ра Б. Стебельського* про «Правильник дружинників». Нову Крайову Управу СУМ-у в Канаді обрано в такому складі: голова — *д-р Матей Гута*, заступники голови — *м-р Т. Буйняк*, *дир. Я. Сербин*, *П. Башук*, секретар — *м-р Т. Волошин*, крайовий виховник — *д-р Б. Стебельський*, фінансовий референт — *В. Куций*, вільні члени — *д-р Микола Остафійчук* і *Микола Бартків*.

До Крайової Булави обрано: *П. Башука* (булавний), *Ярослава Космина*, *м-р Івана Кузіва*, *м-р Юрія Шимка*, *Романа Сенькова*, *Володимира Онуфрика*, *Івана Березовського*, *Наталку Бейбу*, *Юрія Горіха* і *проф. Євгена Оришина* (кооптовано). Контрольна Комісія: *Богдан Гірник* (голова), *Степан Федуньків* та *Іван Мельник*. Товариський Суд: *Ярослав Вільк*, *Володимир Майковський* та *Ігор Яріш*.

З'їзд привітали: Їх Еміненція Кардинал *Йосиф Сліпий*, Блаженніший Митрополит *Іларіон*, Високопреосвященний Митрополит *Максим*, Преосвященний Кир *Ніль*, численні громадські й молодіжні організації та поодинокі визначні діячі.

Преосвященний Кир *Ісидор* особисто брав участь у бенкеті, організованому в рамках З'їзду.

13-ий З'їзд СУМ-у в Канаді проходив у діловій атмосфері та схвалив ряд важливих постанов. Незвичайно відрадним явищем було те, що в З'їзді брала участь і інтенсивно працювала «нова зміна» — старша сумівська молодь.

Комунікат СУСТА

Згідно з рішенням засідання Управи СУСТА з 3-го квітня ц. р., що відбулося (засідання) в Нью-Йорку, подаємо до відома Управам членських організацій Союзу та всім українським студентам у США, що:

1. Союз Українських Студентських Товариств Америки повторно підкреслює, що Український Конгресовий Комітет Америки є найвищим керівним і репрезентативним органом американських українців, який діє згідно з вимогами визнаного нами постулату про «працю для добра Америки і визволення України».

2. Розглянувши на згаданому засіданні текст Резолюції Ради Директорів УККА в справі контактів із представниками режиму УССР та культуробміну, Управа СУСТА одногослосно і солідарно вирішила підтримувати ці резолюції та дбати про їхню реалізацію в практичній діяльності.

3. З уваги на це, Управа Союзу закликає всі клітини СУСТА та все українське студентство діяти по лінії і в дусі відомих резолюцій УККА для скріплення наших дій у боротьбі проти московсько-комуністичного імперіалізму і колоніалізму.

За Управу:

Богдан Футей
голова

Зеня Тарчанин
секретар

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

*В калейдоскопі світу***Дума про Марусю Богуславку**

Кілька століть підряд співали кобзарі та лірники українську народну думу про «Марусю Богуславку». Відома ця дума й сьогодні. Це зображення українки, «дівчини-бранки», що стала жінкою турецького паші й допомагала своїм братам-козакам, турецьким невольникам.

Дуже терпіла Україна від турецьких і татарських нападів. Татари руйнували і спалювали українські міста й села, грабували багатства України, забирали десятки тисяч населення у неволю. Про страхіття турецько-татарського рабства розповідають нам архівні документальні матеріали і «невільницькі плачі» — історичні думи, складені невольниками.

Український народ чинив героїчний опір турецько-татарським загарбникам. Особливо прославилось в цій боротьбі українське козацтво, яке в XVII стол. заснувало свою Запорізьку Січ. Козацькі походи на турецькі й татарські володіння приносили і волю численним українським невольникам. Багато невольників власними силами виривалися на волю — тікали з татарського полону. Часом організувались і гуртові втечі козаків, особливо з каторг.

Але рятуватися з турецько-татарської неволі могли лише чоловіки. Українські жінки-невільниці одержували волю лише з рук козаків під час їх походів і, часом, у результаті викупу. Татари забирали українських жінок у ясир не менше,

ніж чоловіків. Не було легшим і їх становище, навпаки, їх доля — трагічніша. Невільниць чекала тяжка, виснажлива невольнича праця, а наймолодші та найгарніші з них потрапляли в гареми. Жінки-невільниці з України були розсіяні по всіх тодішніх володіннях Туреччини і Кримського ханства, навіть у далекому Єгипті. По-різному складалася їх доля.

Автор хроніки XVI століття Михайло Литвин писав, що гарних українських дівчат «купують іноді, як золото, а іноді тут же, на місці, перепродують із баришем... У нинішнього турецького імператора улюблена супруга, мати його первістка і наслідника, викрадена з нашої землі». Останні слова Михайла Литвина відбивають справжній історичний факт.

Дружина турецького султана Сулеймана I, якого в Туреччині звали Законодавцем, а в Європі — Велеліпним, походила з України. Вона була відома під іменем Роксоляни, що означає «русинка», себто українка. По-турецьки її ще звали Хуррем, що в перекладі означає — «радісна». Але справжнє її ім'я було Настя Лісовська.

Народилась вона 1505 року в місті Рогатині (Галичина) в родині священика. В 1520 році під час нападу татарів Роксоляна попала в полон. Продали її до султанського гарему в Константинополі. Згодом вона стала жінкою султана. Протягом

тридцяти років, аж до самої смерти Роксоляни, владний Сулейман перебував під її необмеженим впливом.

Вона домоглася того, що султан наказав стратити свого впливового візира Ібрагіма, головнокомандуючого султанської армії, першої особи після султана, і старшого сина султана Мустафу. Вона навіть організувала змову проти самого султана Сулеймана. І хоч змову розкрили, Роксоляни не покарано — таким великим був її вплив на султана.

Польський історик Немцевіч думає, що мирна політика Сулеймана у 20-50-их роках XVI століття супроти Речі Посполитої, до складу якої входила і Галичина, була наслідком впливу Роксоляни на султана. Відоме і листування Роксоляни з польським королем Сигізмундом-Августом.

За свідченням сучасників, Роксоляна відзначалась незвичайною красою, розумом, музичними здібностями і веселою вдачею. З її ім'ям зв'язане будівництво багатьох архітектурних споруд у Константинополі. Вона була прихильна до вчених і артистів.

Роксоляна померла 1561 року. В Україні доля невольниці Роксоляни була справила велике враження. З'явилося чимало її портретів; на деяких із них її малювали у вигляді святої мучениці або месниці з кинджалом у руці. Один із таких портретів, виконаний, як думають, за вказівкою людей, які її особисто знали і пам'ятали, досьогодні зберігається у Львівському історичному музеї. Роксоляна зображена на цьому портреті у вигляді гарної сумної дівчини, в українській сорочці та турецькому тюрбані. Картина виконана в дусі італійського відроджен-

ня і є одним із перших станкових портретів, створених в Україні.

І в іншого султана, в Османа II, який жив у першій чверті XVII століття, улюбленою його дружиною була теж українка.

Скупі історичні дані мало дають свідчень про почуття і настрої цих українських жінок, що були біля самої вершини влади могутньої тоді Турецької імперії. Є, проте, документальні свідчення про деяких інших українських полонянок. Приймаючи, часто під тиском і насильством мусульманство, назавжди відірвані від рідної землі, вони тужили за нею, ризикували життям, щоб допомогти своїм братам-невільникам, помститися на гнобителях. Так, напри., улюблена дружина кримського хана Іслан-Гірея, українка, отруїла свого чоловіка за те, що він зрадив козаків.

А ось такий достовірний факт, встановлений на основі архівних документів і вперше опублікований. Захоплена в неволю і закинута аж до Єгипту українка, ставши жінкою паші, протягом усього свого життя зберігала пам'ять про свою батьківщину-Україну. Позбавлена найменшої можливості повернутися додому, вона вирішила, що принаймні її син мусить жити в рідній Україні. Вона навчила його української мови, виховала по-українськи і, коли він виріс, вирядила в далеку дорогу. В документі зафіксована і розповідь цього сина єгипетського паші, який — подолавши довгий шлях — дістався в Україну.

Доля однієї з таких українських полонянок-патріоток і лягла в основу народної думи про Марусю Богуславку.

Про походження Марусі Богуславки говорить її ім'я. Жила вона ко-

лись у місті Богуславі. Налетіли хмарою татари і захопили її в полон. Подолала Маруся тяжкий шлях із рідного міста до Криму, пережила весь жах невольницького торгу і була продана в Туреччину.

В думі, що налічує біля ста віршованих рядків, відзначається лаконічністю і поетичною довершеністю, не висвітлюється життя Марусі Богуславки. Там є тільки натяк, що вона походить із сім'ї священика. В думі нічого не сказано й про те, коли і як Маруся Богуславка потрапила до турків, Дума лиш називає її «дівчиною-бранкою». Можна припускати, що вона стала жінкою турецького паші, і що паша довірив їй ключі від тюрми-темниці, в якій 30 років мучилися 700 українських козаків-невільників.

Дума свідчить про те, що в Марусі Богуславки не згасла любов до рідної землі, до України, про яку вона незмінно каже «наша». Вона вболіває за долю невольників і прагне їм допомогти. Але одночасно вона обережна й передбачлива, ні з ким не ділиться своїми намірами, а тільки чекає слушного часу, щоб визволити своїх братів-козаків. Вона старанно готується до цього і вирішує, що у Великдень, коли «турок» поїде до мечеті та залишить їй ключі, вона здійснить свій ризикований задум.

Свій намір Маруся Богуславка виконала. Ключами вона відімкнула темницю і випустила всіх невольників.

На прощання просить козаків, звільнених невольників, заїхати до Богуслава і сказати їй батькам, щоб вони не старались уже викупити її з неволі:

*«Тільки, прошу я вас, одного
Города Богуслава не минайте,*

*Моему батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай не
збуває,*

*Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівки-Богуславки,
З неволі не викупляє,
Бо вже я потурчилась,
побусурманилась,*

*Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного».*

І ось саме те, що автори думи не спрощено, а в складній психологічній і драматичній життєвій ситуації показали патріотизм української жінки-полонянки, робить образ Марусі Богуславки особливо цікавим і привабливим. І хоч Маруся «побусурманилась, потурчилась», автори думи не дорікають їй за це. Бо в цій думі говориться про українську жінку, яка не може покинути життя, накиненого їй долею, але в душі якої горить незгасний огонь любови до свого рідного народу, до своїх братів і сестер. Тому з такою великою теплотою і симпатією говорить про Марусю Богуславку дума. Тому й образ Марусі Богуславки, створений поетичним генієм українського народу, не раз привертав увагу і хвилював уяву літераторів, художників, музиків, які — не зміняючи суті образу — кожний по-своєму зображували її.

Дума про Марусю Богуславку є історично правдивою і характером своєї героїні, і сюжетом, і побутовими подробицями, і загальним кс-льоритом подій. Вона правдиво відбиває добу, її дух, втілює життєві явища тих далеких часів, для яких знаходимо підтвердження в історичних документах.

О. А.

Леґенда про Поліське море

Кому доводилося блукати поліськими стежками, той напевно милувався неповторною красою Полісся, пив солону воду з чистих, як сльоза, лісових джерел.

Полісся — край лісів і боліт, край леґенд і повір'їв. І вони, як зідблиск далеких років, як свідки минулого, малюють перед очима неповторні картини прадідівської історії нашого рідного краю. Серед цих повір'їв особливо запам'ятується леґенда про Поліське море. Мабуть, немає тут такого села, де б не говорили про таємниче гігантське озеро, від якого нині залишилися тільки численні болота та острівці морського ліску.

Поліський край мало визчений, хоч ще в сиву давнину до цієї географічної частини нашої землі була прикута увага багатьох «мужів науки». І в їхніх працях, між іншими цінними дослідженнями, є цікаві висловлювання про Поліське море.

Багато дослідників, що пивчали питання про таємниче море Полісся, покликалися на праці середньовічних учених. Геродот, наприклад, писав так: «Ріка Тіра бере свій початок із великого озера, яке служить кордоном між Скитією і Невридою». Тірою — Геродот називає Дніпрс

Те ж саме твердить географ Птоломей. На своїй карті він зазначив Бористен (тепер Дніпро), який витікає з великого озера, що розкинулось на місці теперішнього Полісся.

Щоправда, згодом з'явилися й інші географічні карти, які категорично відкидали гіпотези попередніх дослідників. Поступово міти по-

ступилися перед логікою наукової методи пізнання. Але згадки про таємниче Поліське море все ж не забувалися. Напр., П. Іванов у своєму щоденнику писав: «Болота Полісся примушують думати про існування колись на півночі Волині моря». Цю думку підтримували й інші вчені.

Що ж примушує до таких здогадів багатьох людей, між ними і вчених? Передусім те, що всюди на Поліссі зустрічаються дрібні жовті піски, ніби перемиті морем, і що в усіх колодязях — солоня вода, а далі — тисячі боліт, величезна кількість підземних струмків. Все це факти.

Сотні років інтенсивно вивчають дослідники Полісся, але й до цього часу немає єдиної думки, як саме виникла ця географічна область.

Заперечуючи ідею існування Поліського моря, деякі вчені кажуть, що після відступу льодовика на Поліссі утворилася пустеля. Але пустеля, звичайно, тут ні при чому. Існування піщаних островів, схвжих на кучугури піску, не є найголовнішою деталлю для наукової гіпотези.

Нарешті в геологів виробилася більш-менш така стала думка: Вся територія теперішнього Полісся була покрита могутньою товщиною льоду. Але сонце виявилось сильнішим і лід поступово відступав на північ, залишаючи на шляху, що очистився, каміння, принесене з Скандинавії. По дорозі він вивертав землю, утворюючи глибокі ями. Води з розташеного льоду шукали собі шляхів, протікаючи струмками і річками далі на південь. Тут, на зем-

лях Полісся, вони натрапляли на утворені глибокі ями і розливались у великі й малі озера. Так утворився поліський пейзаж.

Історія знає, скільки бід принесли поліщукам численні болота й озера. Численні масиви землі марно пропадали, а незначні клаптики орної землі заливались по весні водою. Можливо, що ось ті розливи породили і віковичну легенду про Поліське море привернула увагу багатьох дослідників і була стимулом до вивчення Полісся. Сьогодні геологи вже визначили, що поклади калійних солей на території Полісся, перевищують усі ресурси калійних солей деяких великодержав, наприклад, США.

Що ж тоді з легендою? Вона далі живе. Адже на Поліссі залишилися багато деталей, які змушують думати про існування давнього моря.

Льодовик залишив Полісся близько десяти тисяч літ тому. За кілька тисячоліть Полісся суттєво, звичайно, не змінилося. Отже, з'являються нові гіпотези. Можливо, йдеться про море, що існувало тут не кілька тисячоліть тому, а далеко раніше — п'ятсот мільйонів років тому. Саме воно залишило й шар солі, що глибоко просякнув у землю.

Ясне одне, що ця легенда про Поліське море привернула увагу багатьох дослідників і була стимулом до вивчення Полісся. Сьогодні геологи вже визначили, що поклади калійних солей на території Полісся, перевищують усі ресурси калійних солей деяких великодержав, наприклад, США.

Є. Ш.

Казкові печери в Україні

Хто народився і жив в Україні, той, без сумніву, милувався чудовою природою нашої батьківщини — її безкрайними степами, мальовничими селами в цвітінні вишневих садів, веселою зеленню напоєних сонцем гаїв, суворою красою темних, зелених смerek, що велично підіймаються на гірських схилах. Але мало хто знає і інший світ нашої батьківщини, світ чарівний і гасмничий, що ніколи не бачив проміння сонця, бо захований глибоко під землею. Це печери.

Цей казковий підземний світ створила й прикрасила примхливими оздобами звичайна вода! Випавши на поверхню землі, як дощ, або утворившись від танення снігу, вона продістається углиб і не минає жодної щілини в гірських породах, щоб

просочитись далі. Зустрівши на своєму шляху вапняк, гіпс, кам'яну сіль — вода розчиняє їх, перетворює вузьенькі тріщини на великі підземні порожнечі, так звані карстові печери. Так минають тисячі, мільйони років. Глибоко під землею утворюються величезні залі, довгі галерії, здовж яких течуть справжні ріки. Якщо товщина розчинених порід велика, вода поступово прорізує її, формуючи все нові й нові поверхні печери. Так утворюються багатоповерхові системи підземних порожнин.

Але вода не тільки «будівничий», вона й «мистець». Відкладаючи розчинений у ній карбонат, вона прикрашає склепіння і стіни печер вибагливим мереживом сталоктитів (вапнякові наросні на стелях печер,

що стирчать униз і мають вигляд бурульок), кам'яних «водоспадів», «прапорів», «заслон» і «драпіровок». Там, де сталактити зливаються із сталагмітами (нароснями на дні печер), що «ростуть» їм назустріч, утворюється цілий ліс колон, що іноді нагадують буддійські пагоди (храми). На стінах гіпсових печер розквітають пишні кам'яні квіти — своєрідні блискучі, напівпрозорі кристали гіпсу.

Всі ці дивовижні явища, оці найтаємніші сторінки книги природи читають і подають до відома спелеологи — дослідники печер.

Підземне царство приваблює їх не лише своєю таємничістю, не лише своєю своєрідною, незвичайною красою. Виявлення таємниць підземної природи має і своє практичне значення у господарському й промисловому житті. А головне — в глибинах печер сотні тисяч і навіть мільйони років зберігаються непорушними рештки давніх вимерлих тварин, вивчення яких допомагає відтворити історію розвитку органічного життя на землі, палеогеографію минулих геологічних епох.

В підземних водах живуть дивні невеличкі білі, сліпі істоти, вивчення яких викликає велике зацікавлення для наукових дослідів. Нарешті, з печерами пов'язаний світанок людства. Первісні люди не тільки жили у входовій частині печер та гротів, а іноді й у їх глибинах. Тут вони виконували свої магічні обряди, малювали на стінах, залишаючи неоціненні зразки стародавнього мистецтва. Тому підземелля-печери досліджують люди різних професій: карстологи, гідрогеологи, палеологи, зоологи, археологи, геофізики, а навіть і спортсмени, яких називають «альпіністами в темряву».

Дослідження печер — справа не легка, іноді десятки, а то й сотні метрів доводиться спускатись углиб підземель тросовими драбинами і капроновими мотузками, по кілька кілометрів треба проходити або навіть проповзати в заплутаних лябіринтах, перепливати підземні озера, долати підземні водоспади, підійматися стрімкими стінами. Тільки той, хто має відповідну підготовку і відповідний виряд, може «штурмувати» цей підземний світ.

Ще донедавна уважали, що в Україні немає великих і гарних печер. Звичайно печерами славилися Урал і Кавказ. Наприклад, Кургурська печера на Уралі, що довга на 4,6 кілометра. З нею, очевидно, не могли рівнятися невеличкі печери і гроти в Кримських горах, такі як Скеля, Мамина, Бузлук, Кіік-Коба, Кизил-Коба, Сюрень, Тисячоголова, Холодна. Адже довжина відомих ходів навіть найбільшої із них — Кизил-Коби — не перевищувала кілька сотень метрів.

Але коли в 1958 році т. зв. Комплексна карстова експедиція Академії Наук УРСР почала свої дослідження підземель України, відразу почали виявлятися несподівані відкриття — стало очевидним, що в Україні знаходяться найбільші й найцікавіші печери, з-поміж усіх інших на території московсько-большевицької імперії. Тоді почалися творити і т. зв. «молодіжні спортивні спелеологічні секції» в різних містах України — в Сімферополі, Ялті, Тернополі, Львові, Києві, Харкові, Ужгороді, Севастополі і т. д. Їх завданням було також «штурмувати» підземне царство.

Насамперед знайдено продовження, здавалось би, вже добре відомої печери Кизил-Коби (Червоної) по-

близу Сімферополя. Вузький хід вивів до величезних підземних палаців, оздоблених білосніжними вапняковими нароснями, яких ніколи не торкався навіть погляд людини. Далі прохід закінчувався сифоном («трубкою» з двома, неоднакової довжини колінами): стеля галерії занурювалась в озеро. Але за цим озером виявилась багатокілометрова величезна галерія з підземною річкою, водоспадами, велетенськими залями і новими сифонами. Досліді цієї печери продовжуються. В 1962 році встановлено, що довжина цієї підземної порожнини досягає 11,25 км. Дослідники зупинились перед непрохідними сифонами і завалами.

Здавалось, що відкриттям у Кизил-Коби настав кінець. Але в наступні роки знайдено до Кизил-Коби «чорний хід» — із шахти Провал, куди поринає річка Соботхан. Тепер уже просліджено 12,5 км печери Кизил-Коби.

В багатьох кримських глибинних печерах знайдено рештки тварин, а в печерах Кизил-Коба, Ман і Єні-Сала — святилища давніх людей.

Важко навіть повірити, що в ті глибочезні прірви можна іноді потрапити крізь невеличкий отвір. Кинеш туди камінь — він протягом багатьох секунд гуркотить, падаючи вниз. А за ним спускається людина. Під ногами тремтять хисткі щаблі тросової драбини, яка спускається кудись у глибину, у таємничу темряву. Світло ліхтаря, прикріпленого на лобі, вихоплює з півми вертикальні стіни природного колодязя, темні, похмурі, вкриті мохом і порізані жолобами, якими колись вода з гуркотом падала вниз. Скільки ще до дна? Десять метрів або може, сто? Чи вистачить драбини? І що чекає внизу: гострі виступи скель

чи холодні глибини підземного озера? Нарешті ноги ступають на твердий ґрунт — дно величезної залі, склепіння якої куполом підносяться вгору і зникає в темряві.

Дотепер у Кримських горах відкрито понад 500 карстових колодязів та шахт, глибоких від 100 до 200 метрів.

Велику несподіванку приховувало і Поділля. Виявилося, що подільські печери — найбільші в світі в гіпсових породах. Вони своєрідні ще й тим, що розташовані не в горах, а на рівнині. Найбільші з подільських печер знаходяться на території Борщівського і Чортківського районів на Тернопільщині. Це величезні лабіринти, що перетинаються між собою.

Відсвічують блакитним сяйвом казкові підземні водоймища в печері Блакитних озер, довжина якої становить 26,36 кілометра. На стінах заль і нескінченних галерій Кришталової печери, що довга на 18,8 кілометра, мерехтять білі, жовтуваті, медово-жовті прозорі й напівпрозорі гіпсові кристали. Сяють безліччю алмазних блискіток стіни величезних, понад 100 метрів, заль 10-тикілометрової Млинківської печери. Лябіринт низьких ходів печери Вертеби, що довга на 7,8 кілометра, похмурий, непривітний. Вітрова печера, порівняно невелика, лише 1,7 кілометра завдовжки. В ній нема заль, а чотири галерії досить вузькі, але довжина сухого річища тимчасового підземного потоку досягає 400 метрів.

Згадаймо ще про печери в українських Карпатах. Їх відкрито декілька у верхів'ях річок Мала і Велика Угольки. Спускаєшся вниз і потрапляєш до таємничих заль із численними мальовничими наростя-

ми. Мов куці дивовижних коралів, ростуть на стінах загадкові гелікти, аномальні сталактити, які начебто забули про закони тяжіння і почали рости в різні боки. Великим гротом починається печера Молочний камінь. В глибині горизонтальна галерія виводить до величного кам'яного водоспаду: біла наливна вапнякова завіса спадає з 10-метрової висоти. А над нею — справжній балькон, який веде до іншої, верхньої залі.

В печері Гребінь, що стрімко спускається у глиб масиву, мов зубці велетенського гребеня, звисають над головою ряди великих сталактитів. В печері Перлинній, вперше в українських Карпатах знайдено давнє лігво печерних ведмедів із викопними рештками мешканців, які жили в ньому десятки тисяч років тому в плейстоценовій добі.

У Передкарпатті приваблюють мальовничі печери Мокра і Сталактитова біля с. Локітки, Станиславівської (тепер Івано-Франківської) області.

Про українські печери можна розповідати дуже багато. Взагалі до сьогодні в Україні відкрито і досліджено 745 карстових порожнин, більшість з яких ще донедавна не була відома.

Очевидно, не всі печери в Україні вже відкриті, це тільки початок цього казкового підземного світу нашої Батьківщини.

Отже Україна — країна печер, але доля їх така, як і цілої уярмленої України. Ніхто їх не охороняє, напaки — грабують їх »свої« і чужі. В більш приступних печерах часто товпляться відвідувачі-туристи: пишуть на стінах, задимлюють їх свічками, відбивають кристали і сталактити, назавжди нищать красу підземних палаців. Чи візьме хтось під охорону ці підземні казкові палаци української землі, щоб запобігти їх руйнуванню? А чи станеться так, як і з надземними багатствами української природи? З тими дороговцінними скарбами української землі, що їх так по-варварськи грабують московські канібали двадцятого століття.

Г. Б.

Імперія Інків

Імперія південно-американських індіан Кінчуа займала колись простори таких теперішніх держав: Перу, Болівії, Еквадору та, частинно, Аргентини, Чіле й Колумбії. Початок її існування припадає на половину XI стол. нашої ери. Вона була останньою з цілого роду культур, що процвітали на протязі десятків тисячоліть на територіях, що мають різний топографічний характер, бо охоплюють і низини на берегах Тихого океану, і плоскорівні

в гірських областях, і навіть гірські шпилі та провалля.

Вчені археологи, досліджуючи ці наверствування культур, менш-більш прослідкували деякі з них. Це культури Тіагуанако, Мочіка, Чіму і Наска. Дехто думає, що культура Тіагуанако була колискою американської людини. Науковці оцінюють вік тої доісторичної метрополії на більш ніж десять тисяч літ і кажуть, що вона знаходилася на терені сьогоднішньої Болівії. Біль-

шість пам'яток цієї величавої культури ще не відкрита, захована в околицях озера Тітікака. Але й тих, що приступні для глядача досить, щоб викликати подив і пошану до творців цієї культури.

Наприклад, оглядаючи некропіль, побудований на височині Сіллюстану, захоплений мандрівник просто губиться у рефлексіях. Констатуюючи циклопічні будівлі, руїни яких залишилися до сьогодні, тодішні будівничі вживали велетенських брил незвичайно твердого каменя, але оброблення цих брил таке перфектне, що заслужовує на найбільший подив. Будуючи фортеці, палати і святині вживано матеріал незвичайної тривалости й твердоти, що був так докладно відшліфований і допасований, що спаювався без будь-якого спайного матеріалу.

Згадані культури на просторах сьогодишнього Перу й сумежних країн зроджувалися і процвітали, а потім падали з різних причин. Останньою культурою у тому наверствуванні була імперія інків, що впала під ударами еспанських конкістадорів. Початок цієї культури, як сказано вище, припадає на половину XI-го століття і губиться у переказах та легендах.

Один із переказів каже, що засновники імперії інків Манко Капак і Мама Окллю, виринули з блакитних глибин озера Тітікака і пішли шукати земель придатних для утворення культури, державного правління і для домашнього вогнища. Їхній батько Інті-Сонце наказав їм іти в північному напрямі й шукати землі, у якій без труда може заглибитися золотий скіпетр, що його вони одержали на дорогу. Таку землю

Капак і Окллю знайшли в долині Кузко. Там заглибився у землю золотий скіпетр і на тому місці була заснована столиця імперії інків — Кузко, призначенням якої було володіти над цілим майже заходом Південної Америки.

Інки перевищували дотогочасні та сучасні їм культури з погляду соціального, політичного й економічного. В них краще була розвинена і архітектура та інженерія. Їхні фортеці, святині, палати, шляхи, акведуки, мости та тераси для агрикультури свідчать про дуже високу технічну майстерність. Але спосіб виробу їхніх тканин, особливо їх крашення, вже не дорівнював попереднім культурам, що їх завоювали і опанували інки.

Шляхи інків були вимощені камінними плитами у дві верстви, нівельовані й прямобіжні на десятки кілометрів, не зважаючи на різні теренові нерівності та перешкоди. Понад ріками інки будували висячі мости із плетених рослинних волокон і вигладжених дощок. Цілий край перетинали дві головні артерії шляхів, від яких розгалужувалися безчисленні бічні шляхи. Транспорт відбувався верхи на ляхах, бо індіани кічуа-інки не знали колеса. В Болівії, країні, де ніколи немає снігу, ще й досі можна побачити сани, що їх тягне пара корів чи інших тварин по камінній дорозі.

З релігійного погляду кічуа-інки були ідолопоклонниками. Їх політичний устрій мав характер теократичний і базувався на консерватизмі, який запевняв владу королівському родові. За божества інки уважали зорі; над ними найголовнішим було сонце, сином якого на землі уважався монарх. Атмосфера таємничости,

містерії і легендарности окутувала святиню бога Пачака-мака, що стояла близько міста Ліми. В цій святині був оракул, що пророкував людям їхню долю і їхнє призначення. Бог Пачака-мак уважався за бога невидимого, а бог Інті-Сонце був богом видимим.

Святині богів інків відзначалися багатством прикрас. Напр., святиня бога Сонця в Кузко — Коріканча — мала стіни вкриті золотими плитами, а величезний золотий диск був уосібленням тої божеської зорі. Святиня бога Місяця була оздоблена сріблом. Жреці творили собою численну й впливову касту. Були теж і жрекині — жінки незвичайної краси-вроди, що жили замкнені, доглядаючи святого вогню і готуючи ризи для інка та жреців. Як весталки стародавнього Риму, вони складали обітницю, за зламання якої їх закопували в землю живцем.

Малярство інків не відзначалося високим рівнем. Не стояла високо і їхня скульптура. Натомість інки були прекрасними майстрами в кераміці. Їхні вазы і фігурки неперевершеної краси і перфекції і можуть, без сумніву, рівнятися з керамікою античної Греції.

Інки-кічуа культивували музику. Їхня музична гама мала п'ять нот. Найбільш знаним музичним інструментом інків була флейта-кена. Пісні — любовні, епічні, релігійні та жартівливі, відповідно до потреб.

Мова інків-кічуа — одна з найбільш милозвучних і багатих мов Америки, яку запозичило багато інших індіанських племен. Письма інки не знали, а для рахування уживали мотузків різних красок, на

яких зав'язували вузли. Система числення була десяткова. Мали вони й систему мір та ваг.

Знання зоології і ботаніки в інків було мало розвинене. Їхня календарна система поділялася на дванадцять місяців. Астрономія, географія і медицина в інків були на низькому рівні. Скотарство обмежувалося у них вікунами, альпаками, гуанаками і лямами. З управних рослин знали кукурудзу, картоплю, кока, бавовну і ще деякі.

Ці дві ділянки, рільництво і скотарство, були головними заняттями населення, що замешкувало долини і гірські узбіччя. Славні були їх управні поля-тераси, споруджені на схилах гір, наводнювані каналами, які були справжнім мистецьким твором, як своєю довжиною, так і помислом їхньої побудови.

Коли Колумб відкрив Америку, еспанці, що мали вже свої оселі в середній Америці, робили нові виправи в різних напрямках. Різні авантюристи й очайдухи, між якими були цивільні, військові, а навіть і духовні особи, мандрували в неznані землі, надіючись здобути славу, багатство, а особливо — золото. Одною з таких виправ була виправа Франціска Пізарро. Саме вістки про існування багатой держави індіан, розпалили уяву двох, з не дуже-то славною минувиною, військовиків — Ф. Пізарро і Дієго де Альмагро та клерика Гернандо де Люке, всі три — з околиць Панамы. Вони зібрали 180 людей, ласих на здобич, і кількакратно пробували знайти цю легендарну, багату країну індіан. Після безуспішних виправ і заборони продовжувати їх, яку видав Панам-

ський губернатор, Пізарро поїхав особисто до еспанського короля Карла V-го, щоб одержати від нього дозвіл на здобуття цієї країни. Він був переконаний на досвіді зі своїх попередніх виправ, що така країна індіан існує.

Одержавши дозвіл від еспанського короля, Пізарро разом із своїми попередніми співниками вирушив здобувати імперію інків чи пак Перу. В січні 1531 року він уже був у до-розі, маючи з собою біля 200 людей, але до нього потім мали долучитися загони вже згаданих Дієго де Альмагро та Гернанда де Люке.

В той час в імперії інків закінчилася громадянська війна між двома наслідниками недавно померлого володаря Гуаїна Капака. Умираючи, він поділив імперію між двох синів. Але один із них, Атагуальпа, не підкорився волі померлого батька і розпочав війну з братом. Переміг його і, як полоненого, казав замкнути в столиці Кузко.

Переможець Атагуальпа з 30-тисячним військом був недалеко міста Кахамарка, коли Пізарро 15-го листопада 1532 року ввійшов до цього міста, не зустрівши опору. Атагуальпа, попереджений про невелику кількість чужинців, що зближаються до міста, прийняв їх за мирних людей, з якими хотів познайомитися. Він гостинно прийняв послів Пізарра і навіть обіцяв, що наступного дня відвідає Пізарра особисто. З цього скористався Пізарро. Він вирішив схопити Атагуальпа і затримати його як закладника. Так і зробив.

Опинившись у неволі, Атагуальпа продовжував правити своїм краєм, але вже згідно з волею наїзників.

У той час він наказав убити свого брата, що був замкнений у Кузко. Він сподівався здобути волю у жадібних золота еспанців, обіцяючи їм дати стільки золота, скільки зміститься в одній великій кімнаті до висоти кінців пальців піднесеної вгору руки. Крім цього обіцяв заповнити дві сусідні кімнати сріблом.

Дорогоцінні прикраси, посуд, ідоли, мистецькі твори, все — за малими вийнятками — було перетоплене на брили золота і срібла. Але збирання, транспорт і перетоплювання усіх золотих речей забрали більше часу, ніж передбачав Атагуальпа. І хоч кількість нагромадженого золота і срібла ще не досягнула була визначеного рівня, проте нетерплячі еспанці в червні 1533 року вирішили розподілити те, що вже було зібране. Одну п'яту частину золота і срібла призначено для короля, велику кількість забрав Пізарро та інші ватажки виправи. Решту розподілено між вояків і вже першої ночі багато з них програли свої уділи в карти чи кості.

Атагуальпу еспанці оскаржили за змову проти них, за вбивство брата, ідолопоклонство тощо. Засудили його на смерть, вирішивши спалити на кострі. Щоб уникнути цієї ганебної смерті з руки ката, Атагуальпа прийняв християнство і був охрещений ім'ям Іван. Але це мало йому допомогло, його таки вбили, тільки замість спалити на кострі, повісили на шибениці.

Після вбивства Атагуальпи, Пізарро призначив володарем інків Манка.

Переклав з еспанської

О. Буній

Загадкові таємниці

На східньому узбережжі Середземного моря, в горах Антілівану, на відстані 60 кілометрів від міста Баальбек, уже давно люди знайшли загадковий майдан, викладений величезними кам'яними плитами. Ширина кожної плити має понад двадцять метрів, а вага — близько двох тисяч тонн. Там же в горах, неподалік від кам'яного майдану, знайдено кам'яницю, в якій збереглася ще одна така плита. Хто, коли і для чого виготовляв ці плити з граніту, будував у горах такий кам'яний майдан?

Довгі роки вчені різних країн мріють розв'язати таємницю цієї Баальбецької тераси — і безрезультатно. За однією з гіпотез, багато тисяч років тому землю ніби відвідали мешканці якоїсь невідомої планети Всесвіту. Перебуваючи на більш високому ступені розвитку цивілізації, вони мали при собі невідомі нам джерела енергії і механізми. І ось ті «гості» могли спорудити собі ракетодром у горах для польоту в космос.

До всього цього додають, що таке могло трапитися ще до виникнення на землі людства або в період ранньої стадії його розвитку. Адже цим могли бути й викликані первісні уявлення про богів, які начебто спустилися з неба і знову підіймалися.

Тектити — склоподібні тіла, розміщені поодинокими брилами або цілими гніздами. Це — звичайний пісок пустелі, який обплавився під впливом дуже високої температури та величезного тиску. Таких умов у природі не буває, в усякому разі не було після утворення земної кори

нашої планети. У тектитах виявлено радіоактивні ізотопи алюмінію та берилію. Вони — своєрідна метрична довідка про народження тектитів. Беручи до уваги відомий у науці період напіврозпаду радіоактивних елементів, за їхніми ізотопами вираховують вік матеріалів. На основі цього стверджують, що тектити з'явилися на землі майже мільйон років тому, себто тоді, коли процес утворення твердих порід уже повністю був завершився. Отже, звідки тоді взяли тектити?

Вивчення тектитів показало, що вони не можуть бути також і метеоритного походження, як вважали раніше деякі вчені. І знову гіпотеза: цілком можливо, що невідомі гості з космосу робили навколо нашої планети польоти і приземлилися в Лівані або Лівії. Вогняні струмені, що витікали з їхніх кораблів, потрапляли в пісок і утворювали тектити. У загадці Баальбецької тераси і в створенні тектитів є щось спільне.

Разом із тим у Коста-Ріці знайдено велетенські кам'яні кулі діаметром у багато метрів. Розміщені вони групами, утворюючи правильні геометричні фігури. Хто і коли виготовляв ці кулі, з якою метою? Це теж покищо загадка, але деякі вчені висувають гіпотезу, що кам'яні кулі могли служити як орієнтири для посадки космічних кораблів.

В цих місцях натрапили на ще одну загадку. На території Сирії і Палестини розкинулося довжиною на сімдесят шість кілометрів так зване Мертве море, арабська назва якого — Бар-Лут, у перекладі Море Літа. Концентрація різних солей у

воді цього моря така велика, що в ній немає нічого живого. Втопитися у ньому теж не можна.

В березні 1947 року чабан-бедуїн Мухамед Наїб загубив козу і почав розшукувати її. Оглядав скелі в районі Мертвого моря і відкрив поблизу джерела Айн-Фешха (за двадцять кілометрів від міста Ієрихону) вхід до печери. З цікавості увійшов до печери й побачив там глиняні глечики зі шкіряними сувоями. Чабан загорнув сувої — куски шкіри, списані незрозумілими йому письментами — і відніс їх у Віфлєс. Тут запропонував сувої торговцеві Шаліль-Іскандерові-Шахіну. Купивши в бедуїна сувої за мізерну ціну, торговець передав їх ігуменові манастиря, митрополитові Мар-Афанасієві. Той, нічого не зрозумівши, продав їх до США за 250 тисяч доларів.

Чутка про це поширилася серед місцевого населення. Люди вирушили на нові розшуки і знайдено багато цікавих речей. Згодом, коли всі знахідки дослідили, написи прочитали, виявилось, що на шкірах викладені найбільш старовинні тексти початкових частин Біблії, переписаних 2500 років тому. А ті частини Біблії, у свою чергу, були копією ще більш старовинних записів, що переходили з покоління у покоління. Історики вже давно довели, що такі старовинні пам'ятники-«писання», насичені різними легендами, є одночасно дуже цінними історичними повідомленнями про реальні події, які відбувалися в ті далекі часи. Так, напр., міти про Троянську війну стали історичною правдою. Встановлено, що Троянська війна справді відбувалася, що місто Троя існувало в дійсності. Завдяки цим мітам

археолог Шліман відкопав місто Трою.

Щось подібне трапилось також із випадково знайденими сувоями Мертвого моря. Вони викликають велике зацікавлення хоч би тому, що знайдені недалеко Баальбецької тераси і пустельних гнізд тектитів. На шкірах сувоїх викладена легенда про якісь істоти, що начебто з'явилися з неба в димі і в полум'ї. У згаданих писаннях є таке місце: «Ті, які звалилися з неба, були на землі у днях цих, і водився з ними Єнок, і не стало його, бо взятий він був на небо».

Цілком можливо, що це старовинні свідчення про посланців іншої планети Всесвіту, які відвідали нашу землю і знайшли свої відображення у записах.

З таємницею Баальбецької тераси перегукується ще одна, четверта — загадка пустелі Сагари. Ця місцевість займає величезну площу — дев'ять мільйонів сто п'ятдесят тисяч квадратних кілометрів. Зрошення земель пустель Сагари дуже незначне.

Проте колись, як показали дослідження, пустеля Сагара була квітучим і родючим краєм. З часом через утворення в Європі височинних гірських пасм катастрофічно припинився доступ у Сагару атмосферичних опадів. Протягом багатьох тисячоліть квітуча країна Сагара поступово перетворилася на пустелю. Зникли невідомі нам народи, що жили на цих просторах і мали високорозвинену культуру. Піски назавжди сховали від нас сліди їхніх міст і їхньої діяльності.

У 1933 році французький лйтенант Бреннан, що прибув у пустелю центральної Сагари, забрів до скуп-

чення базальтових скель та до кра-
терів погаслих вулканів у районі
гірського масиву Тазилієн-Анджера.
І там, на базальтових скелях, лян-
тенант побачив багато різних ма-
люнків. Хто й коли намалював їх?
Бреннан так і повернувся до Фран-
ції, нічого не розгадавши.

Але потім він знову вирушив у
пустелю Сагару, щоб ближче при-
глянутися і вивчити згадані малюн-
ки на скелях. Було виявлено ти-
сячу зображень, зроблених на ка-

мені десять-дванадцять тисяч років
тому висококультурними мистцями.
Хто вони, автори тих старовинних
малюнків? На жаль, досі невідомо.
Тільки самі малюнки викликають
дивні роздуми — деякі з них від-
творюють людей у скафандрах із
якимись пристроями на голові, що
нагадують антени.

Всі ті загадки ще не розгадані,
чекають на своїх дослідників-від-
кривачів.

Л. С.

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Австралія

Листа ч. 461 (Кройдон). Жертву-
вали: Р. Бойко — 1 фунт; по 10 ш. —
П. Курпіта, М. Матвійв, М. Лобоз, Г.
Карасило, Микита, М. Задорожний,
З. Новосільський, Особоус, Д. Решіт-
ник, Г. Дацьків, М. Дацьків, Сукма-
новський; О. Волинець — 5 ш.; по
4 ш. — А. Бейтіє, Кміть, Я. Камзіл;
по 3 ш. — М. Теленко, А. Млинов-
ський; по 2 ш. — пані Сукач, пані
Чемна, Павло Сукач, С. Мартинюк,
А. Майда, В. Лабаз, Стефка Швець,
Г. Верещак; П. Сикач — 1 ш.

Повищу збірку заколядували діти
— М. Волинець, Л. Іванів, М. Майба.
Адміністрація і Редакція «В. III»
складає їм щиру подяку.

Листа ч. 494 (Благітц). Жертву-
вали: по 2 фунти — З. Борис, З.
Новосільський.

Листа ч. 496 (Кройдон Парк).
Жертвували: по 1 фунт. — С. Мисак,
І. Млиновський, С. Снятинський.

Листа ч. 513 (Тасманія). Жертву-
вали: Василь Когут — 1 фунт; по
10 ш. — Г. Колодій, С. Федик, О.
Скіра; по 6 ш. — Я. Грицишин, В.
Федик.

Листа ч. 556 (Тувумба). Жертвував:
В. Воднар — 10 ш.

Листа ч. 2168 (Кройдон Парк).
Жертвували: О. Волинець — 15 ш.;
О. Рапіта — 5 ш.

Листа ч. 467 (Дір Парк). Жертву-
вали: Н. Павліш — 2 фунти; по

1 фунт. — М. Томин, П. Муць, Я.
Юхима; І. Козар — 10 ш.

Листа ч. 527 (Дір Парк). Жертву-
вали: по 1 фунт. — П. Сорока, Н.
Павліш, П. Дідик, А. Альфавицький,
В. Шевчук, С. Залуцький, П. Кни-
гиницький, П. Гундерус; І. Дороць-
кий — 10 ш.

Листа ч. 528 (Дір Парк). Жертву-
вали: по 1 фунт. — П. Дмитрів, С.
Гриців, С. Іванів; по 10 ш. — С.
Муць, В. Підвисоцький, А. Пекар,
П. Поварчук, М. Мартиник, П. Шку-
рат, Д. Василів, С. Солтис, П. Ко-
нюк, Р. Нагірний, В. Роман, І. Кру-
па, Ю. Карпиняк.

Велика Британія

Листа ч. 765 (Лондон). Жертвува-
ли: С. М. К. — 1 фунт; по 5 ш. — Г.
Л., І. Шевци; П. Кавецький — 4 ш.;
по 3 ш. — О. Васькович, О. Кондюк.

Листа ч. 766 (Лондон). Жертвував:
П. Цюприк — 1 фунт.

Листа ч. 775 (Лондон). Жертвува-
ли: по 2 фунти — П. Кіт, М. Гайдю-
кевич; по 10 ш. — Малько, В. Макар.

Листа ч. 926 (Олдгам). Жертвува-
ли: по 10 ш. — М. Патра, В. Гринь-
ків; по 5 ш. — М. Кіт, І. Симчик, М.
Дмитрук, С. Задвірний; В. Камньон-
ка — 3 ш.

Листа ч. 927 (Олдгам). Жертвува-
ли: М. Немрова — 1 фунт; по 10 ш.
— М. Гивель, П. Гальчак, М. Гук, Д.
Гринюк; по 5 ш. — Г. Татарин, М.

Микита, М. Мочерад, П. Прокопів; по 2 ш. 6 п. — М. Заможний, М. Святий, В. Сухацький, П. Кучій, О. Варгів.

Листа ч. 928 (Олдгам). Жертвували: по 1 фунт. — О. Обухівський, М. Магас, П. Широкий, М. Евин; по 10 ш. — В. Лазаренко, С. Кушнір, В. Бачинський, П. Костик, О. Прокуда, С. Крижанівський, І. Новосад, В. Стецько, С. Бобко, М. Татарин; по 5 ш. — В. Мискоглід, В. Трофан, В. Різак; П. Кузьо — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 930 (Олдгам). Жертвували: по 10 ш. — В. Походай, В. Білас; по 5 ш. — В. Манько, І. Семчик, М. Бакай, В. Копко, Ю. Кузьмович, В. Ульянов, В. Бабик, В. Несцюра, Анан Окунь, Є. Шипка; по 3 ш. — М. Тристацький, І. Шипурляк, І. Крупивницький; по 2 ш. 6 п. — П. Гришук, В. Володимир, А. Кіндзерський, І. Заяць, С. Шемлей; по 2 ш. — М. Вонс, Я. Підбурський.

Листа ч. 933 (Олдгам). Жертвували: Т. Худзій — 10 ш.; по 5 ш. — І. Капець, В. Калинич.

Листа ч. 1056 (Данді). Жертвували: по 10 ш. — С. Мелешко, І. Кравець, Д. Прокопів; М. Рава — 6 ш. 6 п.; по 5 ш. — Д. Смолій, А. Л., В. Наливайко, Ю. Ілюк, В. Д., І. Грицик, П. Швець, Г. Остапчук, С. Г., О. Вордуляк, М. Житкевич, Д. Микола, Ф. Капля; по 4 ш. — Ф. С., В. С., Л. Бойчук; М. Журавчак — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Тусик, І. Варський, В. Л., А. С., В. Ч., І. Л., О. Д., А. Д., Є. К., М. Б., Н. С., М. Назаревич, Ю. Гавришко, І. Пашкович, М. Панькевич; по 2 ш. — В. Танюк, Л. С., І. Карпак.

Листа ч. 1061 (Норт Бєрвік). Жертвували: П. Дем'янчук — 10 ш.; по 5 ш. — Павло Дем'янчук, В. Дем'янчук; В. Кашуба — 2 ш. 6 п.; по 1 ш. — Джон Афлекс, Г. Врайт, Я. Даккет.

Листа ч. 1084 (Лондон). Жертвували: по 1 фунт. — І. Кебус, Є. Попівський; по 10 ш. — Ф. Кузишин, М. Слободян, В. Волощук, О. Смичок, О. Яхницький, М. Юркевич, М. Шкроміда; нечіткий — 2 ш. 6 п.

Канада

Листа ч. 103 (Судбури). Жертвували: по 1 дол. — Т. Вітер, Н. Хитра, М. Коційовський, В. Радомський, В. Купчак, В. Рекуляк, С. Садовий; В. Гузій — 50 ц.

Листа ч. 139 (Вава). Жертвував: Д. Вітві — 2 дол.

Листа ч. 175 (Монтреаль). Жертвували: по 2 дол. — І. Романів, П. Дем'янчук.

США

Листа ч. 226 (Бронкс). Жертвували: М. Береза — 4 дол.; по 1 дол. — С. Стухлій, А. Ясний, М. Симчишин.

Листа ч. 324 (Нью-Йорк). Жертвував: М. Юзенів — 1 дол.

Німеччина

Листа ч. 569 (Білефельд). Жертвували: по 10 марок — Г. Васлюк, І. Гілабик, Із. Мельник, Д. Мартинюк; Ст. Стук — 20 марок; по 5 марок — В. Бонь, Я. Волошин; М. Коваленко — 2 марки; по 1 марці — М. Кожак, П. Колямбровський.

Листа ч. 600 (Дюзельдорф). Жертвував: А. Дідик — 10 марок.

Індивідуальні пожертви:

Андрій Бек (Франція) — 10 н.ф.; Е. Підсадний (Франція) — 6 н.ф.; П. Зелений (Франція) — 5 н.ф.; Д. Хомаць (Вінніпег, Канада) — 5 дол.; по 1 дол. — П. Демчук (Дітройт), М. Вацик (Дітройт), В. Єнко (Клівленд).

По 1 фунт. — Т. Дуда (Брадфорд), Р. Федорук (Гавік); А. Соколовський (Лютон) — 13 ш. 6 п.; по 10 ш. — М. Яцків (Стокпорт), інж. М. Добридень (Лютон), С. Шмиглик (Брадфорд), А. Петльований (Бедфорд), Я. Пуканюк (Фром); по 5 ш. — В. Гуменюк, І. Шпилей, пані Д. Походай, М. Мадилос, М. Жаровський.

Я. Петрикевич (Марріквіль, Австралія) — 2 фунти; Я. Андрухович (Порт Ноарлунг, Австралія), — 2 фунти; С. Такайло (Ошава, Канада) — 2 дол.; о. А. Селепина (США) — 1 дол.; Ярко Дем'ян (США) — 1 дол.

Пожертви на Дім УВС

В. Малько (Лондон) — 5 фунтів; Я. Мельник (Гілдфорд) — 3 фунти.

Всім Жертводавцям і Збірщикам — щиро дякуємо.

КОЖНИЙ СВІДОМИЙ УКРАЇНЕЦЬ І УКРАЇНКА ЧИТАЄ.
ПЕРЕДПЛАЧУЄ І ПОШИРЮЄ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-
ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК
«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ».

60

- »Визвольний Шлях«: стоїть на традиційних християнських, національно-соборницьких духово-культурних засадах української нації, виплеканих і стверджених нашим славним минулим;
- »Визвольний Шлях«: пропагує ідеї Українського Національно-Визвольного Руху;
- »Визвольний Шлях«: заступає концепцію власних сил українського народу і української самостійницької суверенної політики та виховує конструктивні державно-творчі сили;
- »Визвольний Шлях«: пропагує спільний фронт поневолених Москвою народів, що боряться за свої національні самостійні й суверенні держави на етнографічних територіях;
- »Визвольний Шлях«: обговорює проблеми Української Національної Революції, програми, ідеології, стратегії і тактики;
- »Визвольний Шлях«: друкує публіцистичні й белетристичні крайові матеріали сучасного українського революційно-визвольного підпілля;
- »Визвольний Шлях«: містить статті і праці кращих українських загальновідомих авторів на міжнародні, внутрішньо-українські, економічні, психологічні, суспільно-виховні, наукові, літературні й мистецькі теми;
- »Визвольний Шлях«: друкує кращі твори української літератури: оповідання, новели, повісті, поезії, спомини і т. п. Містить переклади кращих світових авторів. Плекає, поширює наші духові й культурні цінності;
- »Визвольний Шлях«: є вірним і щирим приятелем кожного українця на чужині, служить інтересам українського народу, будить приспане сумління і ставить перед очі кожного Україну, її визвольну боротьбу, що безперервно ведеться й досі на Рідних Землях.
- »ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«** — це Ваш журнал, видається виключно Вашими матеріальними засобами, жертвовою співпрацею його Співробітників, Заступників і Кольпортерів. Не забувайте про свій обов'язок: вплатіть передплату, приєднайте нових читачів і передплатників та всюди поширюйте його серед української еміграції.